

TARTALOM

Összefoglalások

- Giorgio Riello: A gyapot, amely megteremtette a modern világot
(*Fodor Mihályné*) 3
- Amaury Lorin – Christelle Taraud (szerk.): Újabb adalékok az európai
gyarmatosítás történelméhez a XIX–XX. században (*Kun Tibor*) 11

Historiográfia

- Ilaria Porciani – Jo Tollebeck (szerk.): Historiográfia tudásszociológiai
aspektusból (*Erős Vilmos*) 22
- Stefan Berger – Chris Lorenz (szerk.): A nemzet és kihívói: etnicitás,
osztály, vallás és gender a nemzeti történelmekben. 1. rész
(*Káli Róbert – Törő László Dávid*) 28

Fejezetek Közép- és Kelet-Európa történetéből

- Laurence Cole: Katonai kultúra és népi patriotizmus a császári Ausztria
kései időszakában (*Zádovölgyi Zita*) 35
- Gyula Szvak: Klio és a hatalom szolgálatában. Oroszország-ismereti
etűdök (*Gyóni Gábor*) 44
- A. Ju. Losakov: Vlagyimir Nyikolajevics Lamszдорf gróf (*Kurunczi Jenő*) 47
- B. Stenge Csaba: Tűzkeresztség. A magyar királyi légierő és a szlovák
légierő első harci tapasztalatai 1939 márciusában (*Bognár István*) 54
- Mridula Gos: Az ukrán szélsőjobboldal (*Vákiv Marietta*) 57

Ókor

- David Kawalko Roselli: A nép színháza. Nézők és társadalom
az ókori Athénban (*Szekeres Csilla*) 59
- Felix Teichner: Aquileiától Carnuntumig: földrajzi mobilitás
a Borostyánút mentén (*Lehrer Nándor*) 74

Alison Jeppesen-Wigelsworth: Politikai partnerek: Tullia, Dolabella és Caelius (*Mohácsik Renáta*) 77

Kora újkor

Baki Tezcan: A Második Oszmán Birodalom. Politikai és társadalmi átalakulás a kora újkorban (*F. Molnár Mónika*) 81

Újkor

James J. Gigantino: A rabszolgatartó rendszer lassú kimúlása New Jersey államban az amerikai polgárháború előtti évtizedekben (*Lévai Csaba*) 86

Jelenkor

Cathrine Horel (szerk.): A balkáni háborúk (1912–1913) (*Demeter Gábor*) 95

Lucian Boia: Az első világháború. Ellentmondások, paradoxonok, újraértelmezések (*Sólyom István*) 101

Emily Mayhew: Sebesültsorsok az I. világháború nyugati frontján (*Pap László*) 108

Gabriele Ranzato: A nagy félelem (*Gregosits Gábor*) 114

Ilya V. Gaiduk: Megosztva együtt: Az Egyesült Államok és a Szovjetunió az ENSZ-ben (*Hegedűs Zoltán*) 119

Billy R. Sparks: Egy amerikai „vad menyét” pilóta a Vietnam elleni légi háborúban (*B. Stenge Csaba*) 123

Daniele Biacchessi: Justizmord jogállamban (*Madarász Imre*) 128

Bernhard Heinzlmayer – Philipp Ikrath: Kapcsolódások hálójában (*Deák Ernő*) 130

ÖSSZEFOGLALÁSOK

A gyapot, amely megteremtette a modern világot

A kötet írója *Giorgio Riello*, a Warwicki Egyetem Globális Történelem Tanszékének professzora, és a hasonló nevű Kulturális Központ tagja. 2006-ban megjelent kötete: *A Food in the Past*, és társszerzővel a következők: *The Spinning World* (2009). *How India Clothed the World* (2009) és *Global Design History* (2011).

Ma a világon a textil- és ruházati kereskedelem mintegy 425 milliárd dollár értékű forgalmat bonyolít le. A gyapottermelés és textilipar központja egészen a XVIII. századig India és Kína volt, az ipari forradalom idején ezt a szerepet Európa vette át. A gyapotból egyes országok meggazdagodtak, mások leszakadtak. *Giorgio Riello* globális nézőpontból vizsgálja a gyapot történetét. A könyv három fejezetből áll: I. kb. 1000-tól 1500-ig a centrifugális globális rendszer korszaka; II. kb. 1500–1750-ig az európaiak tanulási időszaka; III. 1750–2000-ig a második gyapotforradalom, a centripetális rendszer. A kötetben igen sok fekete-fehér és színes képet, térképet, grafikont találunk, amelyek segítik a megértést.

Ma a világgazdaságot mindinkább az egyenlőtlen fejlődés, a divergenca, és az intenzív kapcsolattartás, a globalizáció jellemzi. E jelenségeket ismert történészek írták le: *Immanuel Wallerstein: The Modern World-System*, (1974–2011), és *Kenneth Pomeranz: The Great Divergence* (2000). Vita folyik arról, hogy Európa felemelkedését a kivételessége okozta (sajátos kultúrája, vallása, *Weber, Landes*; vagy politikai képessége, *Jones*), avagy a szerencsés körülmények (szén- és földbőség, nagy amerikai piacok, *Pomeranz*).

I/ 1000–1500 között Dél-Ázsia, ezen belül India volt a gyapottextíliák legfőbb előállítója. A termelés, feldolgozás, eladás centrifugális rendszerben, szétszórtan, számtalan háztartásban folyt. Fontos termelő központok voltak Gujarat, Punjab, Prades, Coromandel, Bengál, Sironj és Burhanpur. A fő szállítási útvonalak az Indiai-óceán, a selyemút és a Kínai-tenger. A textilt Mozambique-ba, Zanzibárba, Dél-Arábiába, Perzsiába, Molukuba, Szumátrára vitték eladásra. Fontos kereskedelmi központok voltak a Ma-

luku-szigetek, Aceh, Kanton, Aden, Masqat, Bagdad, Aleppo, Szamarkand. A gyapot a Vörös-tengeren eljutott a Szaharán át a Yoruba és Hausa királyságba, Nubiába, Abesszíniába is. Tehát már a középkorban beszélhetünk globalizációról. A gyapotból bútorvásznat, vitorlát, mellényt, szalagot, ágytakarót, asztalterítőt, párnahuzatot, zsebkendőt és finomabb muszlint készítettek. A Mughal-udvar a vásznakat és a muszlint, a középrangúak a kalikót (kartont) vették. A gyapotáru jó minőségű, változatos, olcsó és puhább volt, mint a hócsalán vagy a kender. Nemigen tudták utánozni. Dél-Európába az indiai textíliákat a XIII–XIV. században a levantei kereskedők hozták be. Európa a szélső láncszeme volt a rendszernek.

A XVII. század közepén évente 25–30 ezer gyapottal megrakott tevé indult Indiából Perzsiába. Útközben többször átrakták az árut hajóról tevére és vissza. Egy út hónapokig, évekig is eltartott, és számos hajó, kereskedő és tevehajcsár vett részt a szállításban. Az Indiai-óceánt az állandóan ott áramló gyapot- és textilkereskedelem miatt némelyek a globalizáció bölcsőjének tartják. Valójában ez az útvonal számos régiót kapcsolt össze laza rendszerré. A gyapot olyan nyersanyaga volt Indiának, mint a gyapjú Angliának: csak náluk termelt nagy mennyiségben. A gyapot az Indus völgyéből Mezopotámiába, Rómába i. e. 600 körül jutott el, ám a növényt akkor nem tudták termelni, később pedig a kis jégkorszak akasztotta meg a termelést. A gyapot hűvöset tűrő változatának európai terjedését az iszlám és a selyemút segítette elő.

A XIV. században már Kína is nagy mennyiségű gyapotot termelt. A termékeket maga a kínai lakosság használta fel. Mivel a termelést az állam támogatta, és az továbbra is a paraszti háztartásokban folyt, a kínai pamutipar nem volt képes jelentősen fejlődni. Hasonló volt a török pamutfeldolgozás „üzemszervezete” is. Indián belül az 1630-as években indult meg a távolsági szállítás: a Dekkán-fennsíkról 40 ezer ökörből álló karaván vitte Coromandelbe az évi 2,5 millió font gyapotot.

A nyersgyapotot először egy fésűszerű eszközzel megtisztították a magoktól, fellazították, gombolyaggá tekerték, majd fonallá fonták, és megszöttek (ábrák az 51. oldalon). Ezután festették, hímezték, vagy mintát nyomtak rá. A rokkát Kínában találták fel, egyszerűbb formáját már i. e. 463–221 között ismerték. Szövőszékből volt függőleges, vízszintes, háttámlás, hordozható, pedálos. Más fajtát használtak Keleten, mást Európában.

Indiában a takács független volt, eladhatta a termékét akár a piacon, akár egy kereskedőnek. Európában az emberek mezőgazdasági munkájuk mellett csak részidőben fontak és szöttek, ez nem tekinthető az ipari termelés első állomásának. Itt a kézműves nem volt önálló, a kereskedő-tőkés „kiad-

ta” neki az előleget, nyersanyagot, szerszámokat, és maga a kereskedő vitte az árut a távoli piacokra. A feldolgozás koncentrált, gyárak prototípusai keletkeztek.

Indiát egyrészt a szervezés emelte uralkodó szerepre. Európa behozatalra szorult nyersgyapotból, Indiában kivitelre is jutott. Európában a takácsok manufaktúrákban, céhekben dolgoztak, és a kereskedők szervezték meg a munkát, Keleten a takácsok önállóak voltak. Európában városokban, Ázsiában vidéken folyt a textilgyártás. Az adózási rendszer is különbözött. Másrészt az indiai textileket a befejező műveletek tették igazán kelendővé: a viaszolás (hogy az anyagot ne fogja meg mindenütt a festék), a fixáló szerek és festékek (indigó, kurkuma és mangókéreg), az ikat és batikolás módszere (a fonalmatringot vagy az anyagot görcsbe kötötték, úgy mártották festékbe), és a fadúccal, pecsétnyomóval és hegyes vesszővel készített színes, változatos minták. Európa a XVII. századig nem tudta utolérni Indiát a termékek olcsó árai, sokfélesége és művészi festése terén.

Dél-Arábiában, a Közel-Keleten és Kairóban szintén foglalkoztak fonással-szövással. A gyapotot Indiából hozták be. Jelentős pamutipar alakult ki az Ottomán Birodalomban. A török kereskedők elhozták termékeiket a magyar alföldre is. A levantei városokból érkezett gyapotot és fonalat Milánóban, Cremonában és Páviában dolgozták fel. Ezt az ipart részben az 1348-as pestisjárvány tette tönkre, részben pedig a konkurencia, ugyanis jelentős pamutipar alakult ki Lucern, Bazel, Zürich, Ulm, Augsburg és Leiden városában és Lancashire-ben.

II. 1500 és 1750 között megváltozott az árucikkek áramlási iránya: korábban a pamutárut Indiából vitték Európába, ezután Európa szállított Indiának. Indiában ugyanis az önálló dolgozók időközben az európai társaságok fizetett bér munkásaivá váltak, ezért a termelés megrágult, és hanyatlásnak indult. Ezzel egyidejűleg az európaiak megtanulták a gyártás technológiáját; figyelembe vették a fogyasztók ízlését; a földrajzi felfedezések és a Jóreménység fokának megkerülése elősegítették az európai áruforgalom fellendülését; és a keleti árucikkekért Európa az 1560-as évektől amerikai ezüsttel fizetett. A kereskedelmi forgalom 1500 és 1800 között a huszonöt-szörösére emelkedett. Az első kelet-indiai társaságot a portugálok alapították meg (Carreira), őket a hollandok (VOC), angolok (EEIC) követték, majd a franciák, dánok és svédek. E kelet-indiai társaságok archívumai az első interkontinentális információs adatbázist jelentik a történészek számára.

A távolsági kereskedelem sok gonddal járt. Az európaiak nehezen igazodtak el a százféle indiai textil között. Hosszú időbe telt a levelezés. Az importőrön olykor rajta maradt az eladhatatlan áru. A közvetítők megbízha-

tatlanok voltak. A hajóknak október vége előtt el kellett indulniuk Európába, hogy elkerüljék a téli időjárás. A rendelkezéseket májusban adták le, amikor a legolcsóbbak voltak az árak. Mindezt egyeztetni, szervezni kellett. Az indiaiak az európaiakat erőszakosaknak, jelenlétüket elnyomásnak érezték.

Angliában az egzotikus indiai szöveteket eleinte ellenállás fogadta, mert az új anyag, úgymond, elveszi a munkát a kézművesek elől, és kiáramlik a nemzet ezüstben lévő vagyona. Ez a merkantilizmus időszaka volt, Franciaországban (1686), Angliában (callicoe-act 1702 és 1721), Spanyolországban (1717), és másutt is törvénnyel tiltották meg a gyapot behozatalát és viselését. A tilalmak nem sokat értek. A pamutipar töretlenül erősödött tovább. Defoe még gúnyolódott, hogy „a lábtörlőből alsószojnya” lett, de idővel a nyomott mintás kartonruha mindennapi viseletté vált, és divatosnak tekintették. (Lásd Samuel Pepys Naplóját)

A pamuttextil-kereskedelem már az 1600-as évek közepén kontinenseket kapcsolott össze. A globalizációt a gyapot indította el, a nagy „házaló” pedig Európa volt. Létrejött a „háromszög-kereskedelem” Amerika, Európa és Afrika között. Ez fejlesztően hatott az európai gyapotiparra, és hozzájárult az amerikai ültetvényes gazdálkodás kialakulásához. (Arról nem szól a szerző, milyen károkat okozott az afrikai földrészen a bennszülöttek Amerikába hurcolása.) A XVIII. század végén a háromszögű kereskedelem Indiával kiegészülve négyszögűvé vált, ugyanis Indiából most már fehér pamutvásznat hoztak be, és azt festés, színezés után az EEIC Afrikába, Észak- és Közép-Amerikába vitte eladásra. A spanyolok Spanyol-Amerikába, Mexikóba szállítottak. A fizetőeszköz főleg az ezüst volt. Angliában Manchester emelkedett ki a pamutgyártásban. A francia városok közül Nantes, Rouen, Marseilles, Limoges, Párizs és Bordeaux, a németek közül Colmar és Mulhouse vált a pamuttextil-előállítás központjává.

A szerző fontosnak tartja, hogy Európa képes volt többféle piacra szállítani, és össze tudta kapcsolni Eurázsia régi világát Amerika új világával. Kialakult a kora újkori proto-globalizáció, miközben az Ázsiából behozott félkész anyagok színnyomásával új iparág keletkezett Európában.

Az indiaiak sokáig titokban tartották a színnyomás, fehérítés technikáját, mígnem a hollandok és a franciák bennszülött kartonfestőket alkalmaztak, így lesték el a szakma titkait. Sokat tanultak az örmény kézművesektől is. A XVIII. században már egész Európában virágzott a kartonnyomó ipar. Ipari méretű vállalkozások működtek tervező, rajzoló, festő, színnyomó és méretező munkásokkal. Az európaiak feltalálták a rézlapokkal és festékes hengerrel történő színnyomást, és bár a metszésért igen sokat kért a művész, ezzel óriásira tudták növelni a termelést. A britek 1830-ban 8.6 millió vég

nyomott kartont készítettek! A festékek minőségét francia akadémikusok és az angol királyi társaság tagjai tanulmányozták. Az állam támogatta a tudósokat, és igyekezett megvédeni az iparágat az ipari kémektől.

Európa fejlődésének titka az volt, hogy a kézműves tapasztalatok átadása, az új találmányok, az állami támogatás és a tudományos kutatások mind a kartonipart szolgálták.

II. A második gyapotforradalom; centripetális rendszer, kb 1750–2000 között. Európának mind több nyersgyapotra volt szüksége, és mivel Afrikában nem sikerült gyapotot termelni, a portugálok Brazíliába vitték az afrikai rabszolgákat dolgozni. Először Barbadoson termelték a növényt az 1620-as években, a dinamikus fejlődés aztán 1780–1800 között következett be a Karib-szigeteken. Később kimeríthetetlen termőföldeket találtak az Egyesült Államok déli részén. Hamarosan bevonták a termelésbe a Mississippit és Nyugat-Tennessee területeit is – és egyidejűleg megfosztották lakóhelyüktől az indiánokat. Rabszolgák főként Maryland és Virginia gyapotföldjein dolgoztak tömegesen, 1850-ben számuk elérte a 4 milliót. Az ültetvényeken embertelen körülmények között dolgoztatták őket. A gyapottermelés éppen akkor bontakozott ki Amerikában, amikor az iparosodott Európának szüksége volt rá. Az amerikai nyersgyapotot európai tőkével, Európában dolgozták fel, így lett jelentős az európai pamutipar.

Az 1790-es években Angliában már nem az indiai textilét vásárolták, hanem a helyben készült anyagokat. Mi vezetett ide? 1733–1785 között számos új eszközt találtak fel a textilgyártás megkönnyítésére: John Kay repülő vetelője, John Wyatt és Lewis Paul fonógépe, James Hargreaves szövő Jennyje, Richard Arkwright víz-, majd gőzhajtotta fonógépe, Samuel Crompton szövőgépe és Edmund Cartwright gőzzel hajtott mechanikus szövőgépe. Ezek elősegítették, hogy Britannia a gazdasági fejlődés élére állhatott. Sokáig kizárólag a technológiának tulajdonították a brit fejlődést. Riello szerint globális okok is közrejátszottak, például az egyenlőtlen fejlődés a világon. A kvantitatív magyarázat szerint kevesebb költségből több terméket tudtak előállítani, a kvalitatív magyarázat pedig az új és jobb termékeket emelte ki. Riello úgy véli, mindkét vonás egyszerre volt jelen. Növelték a munka- és tőkebefektetést, és további ösztönző elem volt a „fogyasztói forradalom” új anyagok iránti igénye és az ázsiai termékekkel való versengés. Giorgio Riello úgy véli, az volt a döntő, hogy az ipar eltávolodott a mezőgazdaságtól, és a háziipartól.

Érdekes kérdés, hogy Kínában és Indiában miért nem gépesítették a pamutgyártást. Ott nem volt hiány munkaerőben, az asszonyok amúgy is ott-hon dolgoztak. Az önellátó háztartásokban nem kellett nagy szövőgépek.

A gyapot helyben termett. Nem volt szükségük ipari forradalomra. Felmerült a brit kivételesség gondolata, de jellemvonásaik megvoltak az ázsiaiakban is. Az európaiak a hátrányukat tanulással hozták be.

Arkwright fonógépével olcsó kevert pamutanyagot tudtak készíteni Angliában. A kortársakat elborzasztotta, mennyi férfi, asszony, gyerek zsúfolódott össze a gyárakban, akik éjszaka nyomorúságos külvárosokban laktak. Hihetetlen volt az iparág koncentrációja. 1811-ben Boltonban 650 gyapotmalom működött egy 50 mérföld átmérőjű területen. 1815-ben Manchesterben 90 gyapotmalom dolgozott 11 ezer munkással, ez negyedszázad alatt megháromszorozódott. A gőzgépek még nagyobbra duzzasztották az iparágat. Soha nem termeltek olyan óriási fogyasztórétég számára annyira körülhatárolt területen, mint ekkor, Manchesterben. A termelés már nem emberi erőtől, hanem a gépek teljesítményétől függött.

Az angliai gyárakban szabályozták a munkaidőt, az elvárt teljesítményt, a minőséget, és a pihenés idejét. A gőz hajtotta hengerprinter óriási mennyiségben ontotta a kész mintás kartont (kép, 233. o.). A mintákat pár hónapos, a technológiai találmányokat 7 éves szabadalommal védtek. A gazdaság hihetetlen mozgásban volt. Sokan eltúlozzák a Nyugat fejlettségét és Ázsia hanyatlását. Az olvasó a 276. oldalon statisztikai kimutatást olvashat India, Britannia (itt kimagasló eredmények), az Ottomán Birodalom és Franciaország termelési eredményeiről az 1820-as, -40-es évekből.

Az 1780-as évekig a francia és a spanyol pamutipar az angolhoz hasonló teljesítményt nyújtott, de a francia forradalom és a napoleoni háborúk idején a kontinens gyapotipara súlyos válságba került. A brit pamutipar ellenben továbbra is kiemelkedően teljesített. Kérdés, miért a gyapot okozta a változást. Az ellátást Amerika állandóan, változatlan áron biztosította. A termelés ugyan a munkaerő és a föld kizsákmányolásával járt, de ez Európán kívül történt. A gyapot olcsó volt, kevés profit rakódott rá, bőven volt belőle, és kevés energiát igényelt – ezért válhatott globális árucikké. Ekkor tértek át az organikus energiaforrásokról, a fáról, szélről, állati erőről a nem organikus forrásokra, a szénre, gőzre – írja a szerző (a recenzens szerint meglehetősen önkényes besorolással). És volt egy globális szempont is: gyapjából nem tudták volna kielégíteni a Föld lakosságának igényeit. Átállhatott volna Európa lentermelésre is, de Anglia már berendezkedett legeltetésre, és a háborúk miatt lehetetlenné vált a behozatal.

Az Egyesült Államok déli ültetvényein valósággal katonai szervezetben dolgoztak: a gyapotszedő bandák élén a leggyorsabb szedők haladtak, ezért nem lehetett lemaradni. Ezzel a szervezéssel 40 százalékkal emelkedett a teljesítmény. Ez volt az amerikai „ültetvényes forradalom”. 1820–50 között

már gőzhajókon szállítottak a Mississippin és gőzgépekkel préselték a gyapotot a bálákba. 1860-ra a világ gyapottermésének kétharmadát az Egyesült Államok adta. Eközben az angolok Indiában nem tudták valódi eredményt elérni. A gyapot vitte győzelemre az angliai ipart, és a gyapot buktatta el az angol birodalmi elképzeléseket.

Degas-nak egy festményén (1872) egy hivatal belsejét látjuk. Nem a termelő munkát, hanem egy hivatalt ábrázolt, ahonnan a termelést, eladást irányítják. A globális kapitalizmus kora ez. A kereskedelem, az elosztás, a finanszírozás és biztosítás, a vevői ízlés felmérése, mind a központ, a „mag” érdekeit szolgálta. A rendszer centripetális módon működött, a nyersanyagot és hasznót a „mag” felé irányította. Ezt a rendszert Európa, elsősorban Britannia hozta létre erőszakkal, hatalommal, liberális szabadkereskedelmi doktrínával. A centripetális rendszer biztosította a Nyugat virágzását, és előidézte más területek hanyatlását. Hamarosan állandósult a gazdasági különbség a Nyugat és a világ többi része között. Britannia a saját szükségletének többszörösét állította elő. Uralkodó pozícióját a világ legerősebb hajóhada védte. Ráadásul a brit gyapotiparral együtt fejlődött a vaskohászat, szénbányászat, mechanikai ipar, a hajó- és gépgyártás, és kialakultak a biztosítási és a pénzügyalmi szabályok.

Az európai pamutárúnak fontos szerepe volt az ízlés konvergenciájában is. Európa a divattal többletet, vizuális és esztétikai mintát kínált a világnak. A Nyugat ízlése irányadóvá vált a világ sok részén. A vállalkozókra, felfedezésekre támaszkodó soft globalizáció átadta a helyét a hard globalizációnak, amely a piacok integrációját és az árak konvergenciáját jelentette. A sokközpontúság helyébe a Nyugat központi szerepe lépett. A gyapot más árucikkek forgalmát is globálissá tette. A szállítás, közlekedés (gőzmozdony, gőzhajó, vasút) és a hírközlés (telegráf, telefon, újságok) fejlődésének Riello nagyobb jelentőséget tulajdonít, mint ma az internetnek. A mechanizmus, az ösztönzői és az intézményi struktúra a felelős azért, hogy a világ nem egyformán fejlődött.

A britek 1825-ig tiltották a gyapotfeldolgozó gépek, eszközök, leírások kivitelét. Ez hozzátartozott a centripetális rendszerhez. Ez után már akkora volt az előnyük, hogy nem őrizték a szakmai titkokat. A sikerhez a technológián kívül hozzájárult saját vállalkozói rétegük, amely tőkét, képzett munkaerőt, hitelt és biztosítási rendszert, szállítási eszközöket, bel- és külföldi piacokat biztosított az ipar számára. Másutt nem tudták átvenni ezt az ipari kapitalista rendszert. Latin-Amerikában például decentralizált, kisipari modellben dolgoztak továbbra is, és hiányzott a tőke. Kínában szintén fennmaradt a kézműipar.

A XVIII. század végén tehát Európa élre tört a gyapotáru-termelésben, és valódi globális rendszert hozott létre. Az ipari termelés elnyomta a helyi kis árutermelést. Az „új gyapotrendszer” centripetális erejével a Nyugat határain kívül termelt nyersanyagot és hasznót a központba irányította. A gyors fejlődést elősegítette a tőke. Európa befektetéssel és tudással modernizálta a gazdaságot, és bekapcsolta a rendszerbe Ázsia mellett Amerikát, Afrikát is. Ez az új, globális rendszer sokkal összetettebb volt, nagyobb területekre terjedt ki, és felerősítette az áramlást régiók és kontinensek között. Eközben India, Kína elvesztette termelői jelentőségét és az európai cikkek felvevő piacává vált.

Mára Kína és India vezető ipari államok lettek, a divergencia két évszázad után konvergenciába fordult át. A pamuttextíliák visszalendítették a gazdasági súlypontot Ázsiába. Az évi 6-9 százalékos gazdasági növekedésével és olcsó munkaerejével Kína és India ma utolérhetetlen.

A kötetet 74 oldalnyi magyarázat és megjegyzés, 24 oldalnyi bibliográfia egészíti ki, és abc-rendes mutató könnyíti meg a keresést az olvasó számára. A könyv nagyon alapos, részletes leírást nyújt a gyapottermelés és -ipar kialakulásáról, de a legnagyobb értékét Riello összefoglaló közgazdasági megállapításai jelentik, melyekkel kijelöli és magyarázza ennek a rendkívül fontos terméknek a helyét a globálissá lett világgazdaságban

Giorgio Riello: Cotton – The Fabric that Made the Modern World (A gyapot, amely megteremtette a modern világot) Cambridge University Press, Cambridge, 2013. 407 o.

Fodor Mihályné

Újabb adalékok az európai gyarmatosítás történelméhez a XIX–XX. században

A három részből, azokon belül tizenhat fejezetből álló történelemtudományi mű *Előszavában* a nemzetközi hírű francia professzorasszony, *Catherine Coquerie-Vidrovitch* – aki egyébként az afrikai történelemnek is specialista – sajnálkozását fejezi ki amiatt, hogy mind a gyarmatosító hatalmak, mind a gyarmatosított államok történelmében a nyugati, azon belül a francia történetírás szellemisége, nézőpontjai uralkodnak még ma is. Meggyőződése, hogy az ezektől eltérő szemléletmódoknak ugyanilyen fontosságot, fontos helyet kell biztosítani. A jelen mű a gyarmatosítók és a gyarmatosítottak közötti „interakció” bemutatására vállalkozik.

A *Bevezető* ugyancsak a „gyarmati összetevő totális hiányára hívja fel a figyelmet”, és kijelenti: „az újkori Európa egész egyszerűen megfejthetetlen gyarmati komponense nélkül”. Ezért kell a „gyarmati tényt transznacionális (tehát komparatív) módon megközelíteni, egészen a XIX. század elejétől kezdve, oly módon, hogy a benne elkötelezett országok nemzeti történelmében is megkeressük a helyét.” De fontos az újfajta megközelítés azért is, mert az európai gyarmatosítás olyan társadalmi és politikai formációkat is érintett, mint például – többek között – a gazdaság, az emberi test intimitása, a szexualitás, az életkörülmények, az önabrázolás, az emlékek stb..., és mindezeket nemcsak magukban a gyarmatosító háborúkban, de később „az egymás mellett élni kényszerülő bennszülöttek és az idegen helyről odakerültek között is” megtaláljuk.

Ismertetésemben megpróbálok minden egyes fejezetről rövid áttekintést adni, ami persze „vágásokkal”, rövidítésekkel fog járni.

1. fejezet: a vadászat (!) és az afrikai gyarmatosítás közötti kapcsolat. A szerző a gyarmatosítási folyamat kegyetlenségeit az állatvilágba helyezi, mondván, ebben a folyamatban a vadászat a meghódítandó terület állatvilág általi elfoglalását jelenti. A XIX. század végén különösen Afrika vált a „vadász édenjévé.” Az ide került gyarmatosítók igyekeztek minél gyorsabban vadászokká válni, ez ugyanis „becsületbeli ügy” is lett egyszerre. A vadá-

szat azért is vált egyfajta életvitellé, mert az irodalom az afrikaiakat vadállatokhoz hasonlította (ezt a folyamatot *zoologizáció*nak nevezi a tanulmány szerzője). Érdekes tény, hogy a „pacifikálási hadjáratokban a gyarmatosítók «vadásztechnikáikat is alkalmazták», majd az így szerzett trófeák a „gyarmati háborúk központi elemévé váltak”, így az elefántcsont, majd kisebb magángyűjtemények összeállítása népművészeti tárgyakkól stb...

2. fejezet: egy francia felfedezőnek, *Auguste Pavie*-nek, 1876–1895 között a Távol-Keleten (Kambodzsában és Laoszban) kifejtett tevékenységét ismerteti. Személyében a francia távol-keleti gyarmati vérengzések szigorú kritikusat ismerhetjük meg. 1885-ben a Kambodzsában kitört lázadást a francia gyarmatosítók embertelen, kegyetlen, módszerekben és eszközökben nem válogató megtorlással próbálták megfékezni. Pavie kemény szavakkal ítéli el ezt a fajta eljárást, szemükre veti a franciáknak a kambodzsai nép iránti tudatlanságát, a felkelés elfojtására alkalmazott irreális kegyetlenséget. A szíami ellenállással szemben már keményebb hangot üt meg, most viszont a franciák fogják vissza. Laoszt végül Franciaországhoz csatolja. Politikai tevékenysége kiegészült a helyi népek hagyományos irodalmának lejegyzésével, franciára fordításával, de botanikus, geográfus is volt. Nézetiben szabadgondolkodó és republikánus volt, a „humánus gyarmatosítás szimbóluma”, s mint Laosz „pacifista meghódítóját” jegyezték fel.

3. fejezet: Németország a gyarmatbirodalmak és az imperializmus korában (1871–1919). A német gyarmatosítás gyakorlatilag 1914-ben megszűnt, mindössze Kelet-Afrikában maradt nyomai, de azok is eltűntek 1918-ban. A német gyarmatosítást a liberalizmus élesztette fel, céljai között új piacok és külföldi beruházások lehetősége, valamint nyersanyagok keresése és fellelése voltak, uralmuk kiterjesztését a Hanza-városok segítették. Politikailag a gyarmatosítást a szocialista és forradalmi eszmék levezetéseként és a „nemzet jólétének” megőrzése eszközeként mutatták be. Természetesen az ideológiai indoklások sem hiányoztak: civilizációs tevékenység, melynek a keresztény missziók voltak az eszközei, de ismertek lettek a hererók és a nanák ellen elkövetett kegyetlenkedések is. Ázsiában egy teljesen új és minden tekintetben modern kereskedelmi kikötőt, Qingdao-t építették fel „ex-nihilo.” Érdekes vonása a német gyarmatosításnak, hogy 1907 után a baloldali liberálisok is csatlakoztak hazájuk gyarmatpolitikájához, „ahhoz a nézethez, mely alapján profitot húzhatnak a bennszülöttek munkájából.”

4. fejezet: Gyarmati propaganda és kultúra Belgiumban (1880–1960). Nagy időszakot tekint át a fejezet, benne az egész európai gyarmati politika egyik főszereplőjével, II. Leopold királlyal. A cikk szerzője egy kevésbé ismert és hangoztatott megállapítással kezdi a témát: Leopold gyarmatpo-

litikája, beleértve természetesen a Kongó-vidék kisajátítását, nem is igen érdekelte hazája közvéleményét, amely inkább a belga belpolitikával volt elfoglalva. Viszont a külföld annál gyorsabban és elitélően reagált mindarra, amit a belgák királya művelt, és amelyet unokatestvére, *I. Albert* király elvetett. A belgák nemzetközi síkon próbálták saját gyarmatpolitikájukat népszerűsíteni, például vilákiállítások szervezésével: Anvers-ben 1885-ben és 1894-ben, Brüsszelben 1897-ben és 1910-ben, nemzetközi vásár Gand-ban 1913-ban, majd 1930-ban ismét Anvers-ben, 1935-ben Brüsszelben... Mindezek a rendezvények nem akadályozták meg a hivatalos kultúrköröket (pl. az oktatást), hogy – például – tankönyvekben ne becsméreljék az afrikai kultúrát és történelmet. A gyarmatbirodalmi törekvések 1950-ben értek tetőfokra. 1958-ban ugyan Brüsszelben megint vilákiállítást rendeztek, amelyen azonban az odacsődített és kerítések mögé zárt kongóiakat a látogatók úgy megalázták, hogy azok még a kiállítás befejezése előtt visszatértek hazájukba.

5. fejezet: Két fasiszta gyarmatos hatalom: Olaszország és Portugália. „Eredeti találkozása két uralomnak az újkori gyarmatbirodalmak történetében”. A tanulmány írója „másodlagos”, illetve „periferikus” birodalomnak nevezi őket. Különlegessége e két diktatúrának, hogy már vezetőik uralomra kerülése előtt is léteztek bennük gyarmatügyi hivatalok: 1906-ban alakult meg az *Istituto coloniale italiano* (Olasz Gyarmatügyi Intézet), mely 1928-ban az *Istituto coloniale fascista* (Fasiszta Gyarmatügyi Intézet), majd 1937-ben az *Istituto fascista dell’Africa* (Olasz-Afrika Fasiszta Intézete) nevet vette fel. Portugáliában *Secretariado a la propaganda nacional* (Nemzeti Propaganda Titkársága) név alatt működött hasonló szervezet. Mindkét ország médiája nagyjából azonos propagandával szolgálta a gyarmatosítás ideológiáját: iskolások csereutazásai az anyaország és a gyarmatok között, baráti levelezések, rádióadások, kongresszusok szervezése, emlékművek emelése a gyarmatosítás mártírjainak, kiállítások a „civilizátori misszió” dicsőítésére. Mindkét állam nagy hangsúlyt fektetett a gyarmatokra került lakóinak népszerűsítésére. Mindezek a kísérletek és tevékenységek azonban előbb-utóbb egyre nehezebben tudták igazolni az anyaország egyre több nehézséggel küzdő lakói előtt hazájuk polgárainak afrikai jelenlétét.

6. fejezet: A gyarmatosító Franciaország fő kormányzói az 1880–1914 közötti években. 1879-től jelentős változás állt be a Francia Köztársaság gyarmati adminisztrációjában: „a francia birtokok az »admirálisok kormányzása« alól a civilek kezébe kerültek”; az admirálisok kormányzása azt jelentette, hogy a gyarmati adminisztráció addig a Tengerészeti Minisztérium hatáskörébe tartozott. Másik nagy változás az volt, hogy a különbö-

ző minisztériumokhoz tartozó gyarmatokat „centralizálták, »föderációkat« hoztak létre: így lett *Francia Nyugat-Afrika* (AOF – *Afrique occidentale française*), *Francia Egyenlítői Afrika* (AEF – *Afrique équatoriale française*)”. Megjelentek a főkormányzók, akik „a köztársasági hatalom letéteményesei”, akiknek gazdasági és politikai hatalmuk volt; ez utóbbiaknak az lett volna a célja, hogy „megalapozzák Franciaország tekintélyét, hatalmát egy nagy kiterjedésű földrajzi zónában”. Számos szerző meghökkentő jelzőkkel illette a kinevezett főkormányzókat: alkalmatlanok, hozzá nem értők, a társadalom kibukottai – mindez igaznak tűnhet, hiszen a gyarmatokra kiküldött főkormányzók semmilyen speciális kiképzést nem kaptak posztjuk ellátására. A helyzetet csak az 1889-ben alapított *École coloniale* [Gyarmati képviselőket képző (párizsi) főiskola] változtatott: ide már érettségivel rendelkező, 18–25 év közötti fiatalokat vettek fel.

7. fejezet: Turizmus és gyarmatosítás Brit-Indiában 1820 és 1947 között. Újfént egy nagyon hosszú történelmi időszak áll előttünk, ezen belül egy érdekes téma. Különösségét az adja, hogy nemigen találkozhatunk vele gyakran (jómagam ezt a témát most látom először – ami, persze, valószínűleg csak az én hiányos ismereteimet tükrözi... K. T.). A tanulmány szerint az európai turizmust a britek találták fel a XIX. században, és ők terjesztették el Indiában, szintén a XIX. században. Az orvosok bizonyos helyi betegségek kezelésére a hegyekbe küldték betegeiket, akik részére létrehozták a szanatóriumokat. A hegyek magasából azután bizonyos (nem kimondott beteg) elemek szemmel tarthatták a síkságokat, és időben felfedezhettek esetleges lázadásokat. A kb. 2000 méter magasságban erdővel körülvett ún. *hill station*-okban az oda beutaltak nemigen kerülhettek kapcsolatba a bennszülöttekkel. 1833-tól azután már az angol középosztálybeliek is megérkeztek ezekre az állomásokra, melyek lassan klub-színezetet kezdtek fölvenni, így – többek között – már könyvtárakkal is büszkélkedhettek, s végül megjelentek az iskolák, ahová a brit uralom helyi kiszolgálására szakosodott fiatalok jártak. A brit birodalom bukása ezen állomásokat kritikus helyzetbe hozta, mígnem az újjgazdag indiaiak tulajdonába kerültek, majd 1980 után, milliomosok idelátogatása révén „közösségi helyekké” váltak, ahol „nyelvi és kulturális különbségeiken túl az indiaiak bemutathatták turista szokásaikat, nemzeti identitásukat.”

8. fejezet: A korzikaiak és a gyarmatosítás, XIX–XX. század. A fejezet-címében a korzikaiak „gyarmati legendájáról” esik szó. Ez a megjelölés ma valószínűleg a korzikaiaknak azt a képzetét takarja, mely szerint a francia régiók közül a XX. század második felében Korzika adta volna a legtöbb és legügyesebb gyarmatost, valamint a legrégebbieket is. Ez azonban távolról

sincs így; a félreértés onnan ered, hogy Korzikát Franciaország legkevesebb gyarmatosítást adó régiójával hasonlították össze. A korzikaiak igyekevése saját régiójuk gyarmatosításban való kiemelkedő szerepében még azt a törekvésüket is tükrözi, hogy „kollektíve kívánnak részeivé válni a [francia] nemzet egészének”. Korzikai származású gyarmatosok nevei mindamelllett föllelhetők a hősök és a halottak között is, az eseményekről pedig, amelyekben részt vettek, mind a helyi, mind az országos (francia) sajtó is megemlékezett.

9. fejezet: A tunéziai zsidók francia nemzetiségűvé válásának kérelme 1881–1939 között. A tunéziai zsidók helyzetét a XIX. század végén a hátrányos megkülönböztetés sok jege (botbüntetés, különféle tiltások, diszkriminatív vámtarifák...) jellemezte. Javulás csak *Ahmed Bey (1837–1855)* és *Mohamed Bey (1855–1859)* uralkodása alatt állt be, de nem tartott sokáig, és helyzetük újra romlott. Ekkor kezdték Európa, azon belül Franciaország segítségét keresni. A franciák azonban nem adtak segítséget, mert szerintük abban a tunéziai Bey casus belli-t látott volna. A franciák csak a protektorátus bevezetésekor voltak hajlandók javítani a tunéziai zsidók életkörülményein, jogi státuszukat azonban érintetlenül hagyták, azaz továbbra is a Bey alattvalói maradtak, ezzel egyidőben kizáródtak mind a muzulmán, mind a Tunéziában élő európaiak társadalmából. Ekkor a zsidó elit úgy határozott, maga veszi kezébe a sorsát. Egy újságot alapítottak *La Justice (Az igazság)* címmel, egy autodidakta, bizonyos *Mardochée Smaja* irányításával. Ő és követői a francia társadalomban látták a társadalmi haladás biztosítékát. Néhány napos börtönbüntetése után Mardochée arra a következtetésre jutott, hogy francia világi bíróságnak kell ítélnie felette. 1910-ben merült fel a francia honosítás lehetősége, ezt azonban nehéz feltételekhez kötötték, így elsősorban a zsidó elitnek kedvezett. Az I. világháborúban eleinte nem engedték be őket a francia hadseregbe, csak akkor, amikor már világhíressé vált, hogy hosszú és véres háborúvá válik a konfliktus. A háború után a La Justice csapata folytatta tevékenységét „zsidó akció és emancipációs párt” elnevezéssel. Két esemény osztotta meg a zsidók francia társadalom iránti lelkesedését: először a *Dreyfus-ügy*, „ami a rosszat – az antiszemitizmust –, de az igazság és a jog győzelmét is jelentette, mely csak Franciaországban lehetséges”. A másik a *Vichy-rendszer* győzelme és a vele járó zsidóüldözés: a La justice csapata úgy érezvén, hogy Franciaország elhagyta őket, ekkor fel is oszlott.

10. fejezet: Az antikolonialista és antiimperialista *Clemenceau (1885–1929)*. 1885. július 30-án Clemenceau a Képviselőházban hevesen támadta *Jules Ferry* „felsőbbrendű faj” – fogalmát, 1893-ig pedig beszédeiben

szembeszállt Egyiptom, Tonkin és Madagaszkár gyarmatosításával. „Etikai és humanitárius” megfontolások alapján „Franciaországhoz méltatlannak” nevezte a népek megfosztását önrendelkezési joguktól és szolgaságba döntését. De szerinte nem támogatható a francia gyarmatosítás azért sem, mert maga Franciaország is súlyos veszélyeknek van kitéve általa, hiszen az ország biztonsága is veszélybe kerül, csökken a szünetések száma, azaz demográfiai problémákat is fölvet. Nem ismerte el a „fehér »faj« és a nyugati civilizáció felsőbbrendűségét”. A rasszizmust elítélő nézeteit csak fokozták az USA-ban eltöltött évei (1865–1869), ahol szemtanúja lehetett a néger és az ázsiai kisebbségek közötti „pusztításnak”. Híve volt a fajkeveredésnek, elutasította az USA négereire vagy az egyiptomiakra alkalmazott determinizmust. Ugyancsak Jules Ferry egyik 1884-ben az „alsórendű és felsőrendű fajokról” mondott beszédére hivatkozva, igazolandó elítélő véleményét bizonyos „tudósok” állítását illetően ilyen fajok létezéséről, a következő példát hozta fel: „Láttam, hogyan bizonyították német tudósok, hogy a francia – német háborúban a franciákat azért kell legyőzni, mert azok a németeknél alsóbbrendű faj.” Helyenként és időnként azonban, amikor nagy civilizációkról, kultúrákról, vagy vallásokról beszélt, az afrikaiak közül csak Kongót, Obockot és Madagaszkárt említette, szólt a buddhizmusról, de az iszlámról nem. Általában számára első helyen a nyugati és a távol-keleti civilizációk álltak, a többiek ezek után következtek; ugyanakkor azonban „sohasem diszkreditálta a Szaharától délre élő nemzeteket, és többször is védelmébe vette őket a nyugati barbarizmussal szemben”. Marokkóba csapatokat csak akkor küldött, amikor franciákat és európaiakat mészároltak le Casablancában.

11. fejezet: Andrée Viollis és Indokína (1931–1950). *Andrée Viollis* francia újságíró volt, 1870-től 1950-ig élt. Nagyriportjairól volt híres, különösen azokról, melyekben Indokínával foglalkozott, valamint 1935-ben megjelent *Indochine SOS (Indokína SOS)* című könyvéről. Antikolonialista volt a szó „eredeti értelmében, mely szerint az antikolonializmus mint doktrína magában foglalja mindazokat, akik szembeszállnak a kolonializmus elvével, és azokat, akik annak csak néhány módszerét ítélik el.” A könyv apropóját egy Indokínában 1931. októberében–novemberében tett utazása adta. Viollis azonban már jóval előbb, a XIX–XX. század fordulóján a harcos nőtipust képviselte szabadgondolkodásával, feminizmusával, majd pacifista és antimilitarista nézeteivel. Az indokínai utazás kettősséget hozott magatartásában: csodálta a gyarmatosítás bizonyos eredményeit: iskoláztatás, egészségügy, az ipar, a tudomány eredményei a meghódított területeken, ugyanakkor megdöbbenette az ott lakó bennszülöttek nyomo-

ra, a gyarmatosítók represszáliója. Mivel azonban mint francia hivatalos megbízott újságíró érkezett Indokínába, tapasztalatainak csak egy részét írhatta meg olvasóinak. Elkötelezettsége a faszizmus ellen olyan, a francia kommunista párthoz közel álló entellektüelek biztatására szilárdult meg, mint *Henri Barbusse*, *Louis Aragon*. A faszizmus uralma azonban arra az állásfoglalásra készíti, hogy amíg az létezik, le kell mondania anticolonialista nézeteinek hangoztatásáról, de a világháború után folytatja ilyen irányú tevékenységét, bízva abban, hogy Franciaország és gyarmatai között előbb – utóbb létrejöhetnek az egyenlőségen alapuló kapcsolatok. „Az indokínai háború (1946–1954), melyet elejétől fogva elitél, szertefosztatja ilyen irányú reményeit.”

12. fejezet: A „kiirtástól a hasznosításig” a francia gyarmatokon (1885–1931). A XIX–XX. század fordulója: változás a francia gyarmatpolitikában. Az addig a bennszülöttek kiirtása és szülőföldjükről történő elűzés helyébe a bennszülöttek „megóvása” került, nem annyira erkölcsi, mint inkább hasznossági szempontok alapján. Itt hangzik el a már nem tagadható tény, mely az akkori gyarmatosítókat vezette: „A bennszülötteket inkább a gyarmatok gazdagságának kitermelőiként és az anyaország termékeinek potenciális fogyasztóinak tekintették.” *Auguste Bordier*-nek, az antropológia professzorának „új nézetei szerint a fehér fajt a terjeszkedésgénusza” jellemzi, és most már nem szabad irtani a bennszülötteket, mivel „így eljárván, az európai hatalmak megfosztják magukat azoktól a nélkülözhetetlen emberektől, akik a meghódított földek javainak kitermeléséhez szükségesek”. *Paul Leroy-Beaulieu* közgazdászprofesszor az Algériában 1830 óta alkalmazott politikát, a „bennszülöttek visszaszorítását” kritizálja. Egy új fogalom született: a „biopolitika”, mely azt tanította, hogy fejleszteni kell a népségeket „erőit” hogy azok „nőhessenek”, és inkább „megszervezni kell őket”, semmint „elzárni” vagy „megsemmisíteni.” Az új fogalom a régit váltotta fel, melyet „thanatopolitikának” (a halál politikája) neveztek. *Albert Sarraut*, gyarmatügyi miniszter 1920–1924 és 1932–1933 között, a bennszülött lakosság fenntartását és a születések számának növelését emelte ki a higiénia és az orvosi ellátás és a „hatékony munkások képzéséhez szükséges oktatás révén”. A tudományt és a technikát, véleménye szerint, „minden faj szolgálataiba kell állítani”. Az már más kérdés, hogy e „retorika” mögött ott állt a kegyetlen valóság, melyet a gyarmatosítás képviselt a bennszülöttek módszeres, embertelen munkába állításával, a kényszermunkával...

13. fejezet: Az olasz fasiszta gyarmatosítás, koncentrációs táborok Kirenaiában (1930–1933). A nem az olasz gyarmatosításra specializálódott történészek előtt alig volt ismert a líbiai olasz koncentrációs táborok léte-

zése. 1930 tavaszán és nyarán néhány bennszülött törzset a hegyvidékekről a tengerpartra deportáltak az olasz hatóságok azzal a szándékkal, hogy megnehezítsék a líbiai lázadók találkozását a lakossággal. Ezt az intézkedést azután megszigorították, és koncentrációs táborokban gyűjtötték össze a deportáltakat. A világ minden részéről érkező tiltakozások semmi eredményt nem értek el ezen intézkedésekkel szemben. Miután az olaszok nem ismerték el többé a helyi, bennszülött főnököket, nyugodtabban foghattak hozzá a lakosság faszálásához, ami egyrészt ideológiai átneveléssel, másrészt közmunkák kiszabásával járt. Mivel e régió lakói hagyományosan jó kapcsolatokat tartottak fenn Egyiptommal, a hódítók a két ország határán egy 270 km hosszú védőkerítés építésével, teljesen elzárták egymástól a két közösséget. Ezek után a líbiai területen sorozatos katonai ellenőrzéseket hajtottak végre, amelyekben főleg bennszülött alakulatok vettek részt. Ami a legjobban sújtotta a lakóhelyükről kitelepített és táborokba kényszerített bennszülötteket, az a szabad, félnomád életmódjuk erőszakos megsemmisítése volt. Az első táborok elszigeteltsége nem elégítette ki az olaszokat, ezért még távolabbi, még barátságatlanabb vidékekre irányították azok foglyait. A táborok létszáma demográfiai okok miatt fokozatosan csökkent, a pontos számokat még ma sem lehet tudni. Az pedig igazán nem lehet vigasztaló, hogy ezek a táborok „nem voltak a náci által létrehozott táborokhoz hasonló megsemmisítő vagy haláltáborok. A koncentrációs táborok nyilvánvaló célja és kegyetlensége katonai és politikai: elválasztani Kirenaika népeit az antikolonialista ellenállástól, nehogy támogathassák azt.”

14. fejezet: A britek Kenyában: a mau-mau háború (1952–1960). Valószínűleg a történészek egyetértenek a fejezet szerzőjével abban, hogy a „mau-mau-k lázadása, ez a lázadó, harcos mozgalom, mely Kenyában, a britek által elnyomott kikuyu nép nevében tört ki, a Birodalom valaha lezajlott legkegyetlenebb gyarmati háborúja volt”. Ezt a háborút alapjában véve a britek nem a kenyai nép ellen vívták, hanem annak egyik etnikai kisebbsége, a kikuyuk ellen. A brit propaganda meglehetősen egyoldalúan, nem kis félrevezetéssel, úgy állította be a valóban kegyetlen gyilkosságokat elkövető mau-mau-kat, mint „atavikus, barbár, Európa- és kereszténység-ellenes szektát”, holott inkább „törvényes nacionalista mогоlomról” kellett volna beszélni. A számok sokat mondanak: a mau-mau-k „csak” 32 európaiat öltek meg, míg az angolok mintegy 2800 afrikait, főleg kikuyut. Azt is tudni kell, hogy a legtöbb és leggyalázatosabb büntettet a britek által többnyire erőszakkal besorozott, kenyai bennszülöttekből álló *Kikuyu Home Guard* követte el. Ez a gárda végezte el azt a piszkos munkát, amelyet a reguláris csapatok nem tehettek meg. A rendőrség és a gárda tevékenységét nem ellenőrizték, ez pedig kedve-

zett a „rablógazdaság kialakulásának”. 1954. márciusában egy angol ezredes érkezett Kenyába, aki, miután átlátta a valós helyzetet – azaz a rendvédelmi erők erőszakos és törvénytelen cselekedeteit –, rendet akart teremteni, bíróság elé állítva a bűnösöket. Próbálkozása kudarcba fulladt, az ügyet a bíróság eltussolta. Az ezredes lemondott, de segítette egy munkáspárti képviselőnő további, ilyen irányú vizsgálódásait.

15. fejezet: Thiaroye, Szenegál, 1944. december 1. A szereplők: a II. világháborúban Franciaországban német hadifogságba került afrikai „bennszülöttek”, akik aktívan részt vettek Franciaország felszabadításában, hazájuktól több ezer kilométer távolságra. „Jutalmuk”: 1943 után francia földön is ugyanúgy kényszermunkára küldték őket, mint ahogyan azt a francia gyarmatosítók Afrikában is tették. Egy *Ingold* nevű francia tábornok ezek után még rátett az afrikaiakkal szembeni hátrányos megkülönböztetésre azazal, hogy – ugyancsak Franciaországban! – speciális táborokban gyűjtötte össze őket. Ez már elviselhetetlen volt ezen afrikaiak számára, akik mind Franciaországban, mind hazájukban, Afrikában, időnként „erőszakosan fejezték ki elégedetlenségüket a francia adminisztrációval szemben, amely az elmaradt zsoldok kifizetését is halogatta. 1944 novemberében 1300 szenegáli lövész érkezett Dakarbá, ahonnan rögtön a thiaroye-i kaszárnyába irányították őket. *Dagnan* tábornok a zsold kifizetésének elutasítása miatt elégedetlenkedők jogos követelését lázadásnak minősítette, és elhatározta, példásan megbünteti őket, méghozzá katonai erő demonstrálásával. Erre 1944. december 1-jének éjszakáján került sor: bennszülött és francia katonák tankkal, géppuskákkal támadtak rájuk; máig nem pontosított adatok szerint 35 halálos és ugyanennyi sebesült áldozata volt a támadásnak, és az sem tisztázott, minek is nevezzék ezt az eseményt: „incidens”, „vérfürdő”, „mészárlás”, „tragédia”, „dráma”, „gyilkosság”. A tanulmány szerzője „mészárlásnak” nevezi, még pedig az egyenlőtlen erőviszonyok, a művelet titkossága miatt, amely katonai művelet arra is szolgált, hogy „a háború által megingott gyarmati uralmat újra rákényszerítse a polgári lakosságra”. Az ezeket az eseményeket kutatók sok hivatalos dokumentumot még ma sem találnak sehol...

16. fejezet: Marokkói katonák a távol-keleti francia expedíciós hadseregben. Hogyan kerültek marokkóiak a Távol-Keletre a francia csapatokkal? Vegyük sorba a felvonultatott eseményeket!

1939: a marokkói szultán felszólítja népét, támogassa a francia hadsereget a németek ellen;

1941: Az *Atlanti Charta* önrendelkezési jogot ígér a gyarmatosított népeknek, miután levették a náciakat;

1944: a marokkói katonák letagadhatatlanul rész vettek Franciaország felszabadításában, Franciaország azonban megtagadta tőlük hazájuk függetlenségét;

Indokína: a II. világháború után *De Gaulle* Indokínában is vissza akarja állítani a francia impériát. Mintegy 177 ezer fős expedíciós hadsereget küld oda. Az ide többnyire a francia hadsereg által erőszakkal besorozott marokkóiak különböző társadalmi rétegekből kerültek ki, anyagi túlélést próbáltak így biztosítani, és világot látni. Politikai képzést sehol soha nem kaptak, többnyire fogalmuk sem volt arról, hol van és egyáltalán mi az az Indokína, a háború okait sem ismerték. Port Szaíd kikötőjében a hajókon szállított fiatal marokkói katonákhoz *Abdelkrim* emberei csatlakoztak, akik megmagyarázták nekik az antikolonialista és antiimperialista harc céljait, lényegét.

1949: a franciák elszenvedik első súlyos vereségeiket. Ekkor kezdődnek a dezertálások, a Viet-Minh-hez történő átállások a marokkóiak részéről, ami három okra volt visszavezethető: a nem francia katonák sokkal kevesebb zsoldot kaptak, mint francia társaik; a rasszista francia tisztek durván bántalmazták az észak-afrikai katonákat; a Viet-Minh eredményes propagandát folytatott. Ehhez még hozzájöttek az afrikai találkozásai Hanoiban és Saigonban újból *Abdelkrim* embereivel. *Abdelkrim* a vietnamiak biztatására felszólította „magrebi testvéreit”, hogy saját országuk felszabadítását segítsék, és ne az ellenséget, azaz ne a franciákat és a saigoni diktatúrát támogassák. Mivel azonban *II. Hasszán* marokkói király a Nyugat által támogatott Saigon mellé állt, a kommunista Viet-Minh-hez dezertált marokkóiakra nem volt többé szüksége, és Indokínában hagyta őket. A dezertált marokkóiaknak azután itt is egyre nehezebb lett a sorsuk, s fájón vették tudomásul, hogy a franciák többi észak-afrikai szövetségesei (algériaiak, tunéziaiak) már függetlenné vált hazájukba térhettek vissza.

1973. január: a Vietnami Demokratikus Köztársaságból mintegy 500 marokkói, volt francia szövetséges katona térhetett haza családjával együtt. Ezek a kommunista Viet-Minh-hez 1947 és 1954 között dezertált katonák voltak. A marokkói hatóságok azonban „teljes hallgatást követeltek tőlük és családtagjaiktól vietnami múltjukról...” Ők azonban nem felejtették el „vietnami múltjukat”: közülük sokan visszatértek harcaik színhelyére, egyik volt táboruk bejáratánál egy hatalmas kaput emeltek, gyermekeik közül többen Hanoiban éttermetek, ajándékboltokat nyitottak.

Mi újat ad ez a könyv az olvasónak?

Sok-sok, a gyarmatosítás történelmének tanulmányozásából kimaradt érdekes, nem is sejtett epizódok, események okait és lefolyását, igazságot

szolgáltat sok, méltatlanul és igazságtalanul mellőzött szereplőnek – igaz, közülük ma már talán senki sem él, vagy nem tudunk róluk, elkallódtak az újkori történelem számára. De azt is bebizonyították az írások szerzői, hogy eddig komolytalannak, érdektelennek tartott dolgok is használhatóak lehetnek, és kell is, hogy legyenek egy történelmi kor, folyamat, személyiség lehető legsokoldalúbb megismeréséhez.

A könyv végén a szerzők rövid munkássága, a további kutatásokat lapalji jegyzetek és részletes bibliográfia egészíti ki. Sajnálatos módon hiányzik egy név- és helységmutató.

Amaury Lorin – Christelle Taraud (szerk.): Nouvelle histoire des colonisations européennes. XIXe–XXe siècle. (A XIX–XX. századi európai gyarmatosítások új történelme). Párizs, Presses universitaires de France, 2013. 234 o.

Kun Tibor

HISTORIOGRÁFIA

Historiográfia tudásszociológiai aspektusból

A következőkben ismertetendő kötet a *Writing the Nation* című, nagy apparátussal létrehozott és széleskörű visszhangot kiváltó sorozat egyik utolsó darabja. Jelen sorok szerzője a sorozat egyik korábbi, alighanem a legfontosabbnak szánt, az elméleti kereteket is kitűző kötetéről már írt ismertetést¹. Az *I. Porciani* és *J. Tollebeek* által szerkesztett kötet – bevallottan – kapcsolódik a korábban megjelent könyvhöz, ebből következően jelen ismertetésben is többször utalok az előző recenziómban kifejtett gondolatokra. A kapcsolódás egyébként mindenekelőtt ott érhető tetten, hogy (amellett persze, hogy több esetben is utalás történik pl. az Atlas-ban megjelenített adatsorra) a kötet szerzői, szerkesztői több vonatkozásban levonják az Atlas-ban felsorakoztatott adatok, számsorok, grafikonok, diagramok stb. következtetéseit, azaz megkísérik értelmezni, interpretálni is azokat.

Ez az értelmezés jelentős részben megtörténik a könyv szerkesztők által írott bevezetőjében. Itt Porciani és Tollebeek röviden kifejtik és indokolják a kötet szerkezetét, amelynek értelmében három fő szakaszban tárgyalják az európai történetírás intézményrendszere kialakulásának tulajdonképpeni motívumait; az első részben főként a XIX. századra összpontosítanak, amikor is (XVI–XVIII. századi előzmények után) létrejönnek ezek a legfontosabb intézmények, úgymint a nagy forrásgyűjtemények, kiadványok, levéltárak, történelmi szakfolyóiratok, nemzeti biográfiák, a nemzeti történelem nagy szintézisei, illetve pl. a múzeumok. A bevezetőben a szerkesztők egyébként meghatározzák, elhelyezik a kötetet a korábbi historiográfiai összefoglalások sorában is. Ezen korábbi historiográfiai összefoglalások közül az alapvető *Fueter* mellett *Gooch*, *Halphen*, *Croce*, később *J. W. Thompson*, *W. Weber*, *P. den Boer*, *Lingelbach*, *Carbonell* műveit emelik ki.² Saját munkájukat úgy határoz-

1 Erős Vilmos: Egy diszciplína születése. (Atlas of European Historiography. (The Making of a Profession 1800–2005.) Edited by Ilaria Porciani and Lutz Raphael. Palgrave Macmillan, New York, 2010, 187 o.) In: Aetas, 2013/1. 222–230. o.

2 Minderről bővebben Erős Vilmos: A történetírás történet paradigmái. Történeti tanulmányok, XIX. A historiográfia műhelyében. (Szerkesztette Erős Vilmos és Velkey Ferenc.) Debrecen, 2011 (2012.) 9–20. o.

zák meg ezekhez képest, hogy számos korábbi előzménnyel ellentétben pl. nem a nagy történetírói egyéniségekre, hanem – egyfajta társadalom- és intézménytörténeti nézőpontot alkalmazva – sokkal inkább a történetírás, történettudomány alapvetően kvantifikálható, számszerűsíthető, „kollektív” jelenségeire összpontosítanak, azaz az intézményes háttérre, vagy egyéb társadalmi összetevőkre. A könyv megközelítéséből tehát hiányzik az eszménytörténeti szempont, azaz tudatosan nem nagyon foglalkoznak a történések gondolataival, eszméivel, illetve a történetfilozófiával sem.

Ebben a folyamatban egyébként a legfontosabbnak a professzionalizmus jelenségét tartják, azaz pl. a történettudomány említett intézményes háttérének kialakulását, amely azonban szerintük nem befejezett folyamat a XIX. században, hanem a XX. században is folytatódik. Jelen sorok szerzője itt jelzi máris egy fontos kifogását a szerkesztői koncepcióval kapcsolatban: a szerkesztők, kissé „esszenciális” módon, sok vonatkozásban azonosnak veszik a XX. századi jelenségeket a XIX. századiakkal (illetve csak mennyiségi, extenzív szempontból tekintik eltérőnek őket egymástól), s nemigen tudatosítják, hogy azért itt (legalább) egy alapvető paradigma-váltásról is szó van. Nevezetesen, a társadalomtörténeti paradigma áttöréséről (de legalábbis színre lépéséről), ami alapvetően rendezi át a XIX. században kialakult professzionális intézményrendszert. Ráadásul ez az 1970-es években egy újabb paradigma-váltással egészül ki, de legalábbis egy óriási szellemi-intellektuális háborúval a társadalomtörténeti-modernizációs paradigma relevanciája körül. A „linguistic turn”-ról van szó, azaz a posztmodern paradigmáról (ha az), a szerkesztők azonban mindentől láthatóan (tudatosan vagy kevésbé tudatosan) távol tartják magukat, erre kevésbé reflektálnak, képviselőivel, problémáival nemigen szembesülnek.

Pedig ez az elméleti-teoretikus átgondolás remek lehetőséget adhatott volna az intézményrendszer számos elemének „mélyenzántóbb” rendszerezéséhez. Példaként az első részből *Claus Moeller Joergensen* tanulmányát emelhetjük ki: ebben a dán szerző jól mutatja be a XIX. századi, professzionális történetírásnak az ezen a területen megmutatkozó alapvető, sőt kifejezetten úttörő teljesítményeit, pl. *Historische Zeitschrift*, a *Revue Historique*, az *English Historical Review* megalapítását és szerepét (illetve nagy hangsúlyt helyez ezen professzionalizálódás bemutatására a skandináv területen – ez a magyar olvasónak biztosan új); azonban alapvetően elsikkad az a fejlemény, hogy a történettudomány XX. században létrejövő új folyóiratai (*Annales*, *Past and Present*, *History Workshop Journal*, *Quaderni di storia*.

Geschichte und Gesellschaft) alapvetően egy új paradigma (tehát kevésbé egy folytatódó professzionalizáció), nevezetesen a társadalomtörténeti modell szócsovei, annak minden konzekvenciájával együtt (még a skandináv területeken is, amint jeleztem, a szerző itt is sok újdonságot közöl a magyar olvasóval, beleértve jelen sorok szerzőjét is). A posztmodern paradigma tudatosításával-tematizálásával (nem feltétlenül elfogadásával) pedig könnyűszerrel lehetővé vált volna olyan ma már sokak számára alapvető folyóiratok pozicionálása (amelyekről azért nem sok szó esik a könyvben persze), mint a Rethinking History, L'homme, Penelope, Historische Anthropologie, Otium, Kazusz, Odüsszeia.³

A könyv második és harmadik részében az egyes szerzők, illetve tanulmányok a szerkesztői előszóban kifejtettek szerint haladnak tovább. Azaz a XIX. századi intézményesülés (amely nemzetállami keretekben ment végbe) után főként a XX. századi fejlemények kerülnek terítékre. A XIX. századhoz tartozik még a professzionális történetírásról sok tekintetben kívül álló helytörténeti társulatok, vagy az akadémiai versenyek, pályázatok (*Baár Mónika* tollából) tárgyalása. A fő hangsúly azonban a különböző történelemkutató intézetek, nemzeti történelmi társulatok, illetve pl. a nemzetközi történészkongresszusok vizsgálatán van, amelyek sok vonatkozásban elősegítették az egyik legfontosabb XX. századi jelenségnek, a történettudomány *nemzetközivé* válásának megvalósítását. A szerzők számos ilyen intézményt vizsgálnak, a francia CNRS és EHESS-től kezdve a göttingeni Max Planck Institut-on keresztül a Mainzi Institut für Europäische Geschichte-ig. A kötet egyik legjobb, legalaposabb tanulmánya, a historiográfiai kutatások régóta ismert „doyenjétől”, *Raphael Lutztól* származik, aki négy (német, francia, olasz, belga – utóbbi persze jóval kisebb hangsúllyal) nemzet történetkutató intézeteit, illetve ezek folyóiratait elemezi, külön táblázatok segítségével. Ezen kutató intézetek azonban alapvetően nem az establishment történettudományhoz tartoznak, hanem a különböző szellemi-politikai mozgalmakhoz, pártokhoz és alapítványokhoz, azaz alapvetően ideológiát közvetítenek (mint pl. a Gramsci Intézet vagy a Sturzo Intézet Olaszországban). Amint korábban említettem, a szerkesztői koncepció értelmében nem csak a professzio-

3 E fejezet egyik tanulmánya, amelyet az egyik szerkesztő készített a XIX. századi nagy történeti szintézisekről, magyarul is megjelent nemrégiben. Vö. Jo Tollebeek: Exegi Monumentum. (Fordította Törő László Dávid.): Aetas, 2013/3. 197–217. o. E tanulmányban Tollebeek professzor remekül érvényesíti azt az antropológiai irányú megközelítést, amelyről bővebben jelen sorok írójának nyilatkozott. Vö. A történetírás antropológiai szemlélete felé. (Interjú/beszélgetés Johan Tollebeek belgiumi történésszel. A beszélgetést készítette: Erős Vilmos.) Aetas, 2013/3. 130–133. o.

nális történettudomány kereteit, ebbe illik e kutatóintézetek tárgyalása. Szintén a szerkesztői koncepció indokolja a kelet-európai viszonyokra való kitérést (*Frank Hadler és Pók Attila* tollából), hiszen Jo Tollebeek és Ilaria Porciani szerint nemcsak a „mainstreamnek” tekintett nyugat-európai, „nagy” nemzetek intézményeit szeretnék bemutatni. Frank Hadler és Pók Attila tanulságosan elemzi a második világháború utáni kelet-európai, főként persze NDK, lengyel, cseh és magyar (részben román) viszonyokat. Ennek fő sajátossága a Nyugat-Európában ismeretlen, az állampárt-pártállam hatalmi legitimitását megalapozni kívánó, állami történetkutató intézetek létrejötte, amelyek sok vonatkozásban megtörik a professzionálisizáció folyamatát, s expressis verbis ideológiai szempontokat juttatnak érvényre. A szerzők mindezzel rá is mutatnak, azonban hangsúlyozzák, hogy ezek az intézetek (amelyek részben, például Magyarországon, ma is működnek) nem tekinthetők pusztán ideológiai-politikai „szolgálóleánynak”, hiszen különböző (nemzetközi nyelven megjelent) kiadványaikkal, folyóirataikkal, szintéziseikkel, forrásgyűjteményeikkel, a nemzetközi történészkongresszusokon való részvételeikkel jelentős mértékű szakmaiságot is reprezentáltak. Utóbbinak minimum érdekes momentuma, hogy bizonyos esetekben ezek az intézetek az egyetemekről politikai szempontból elűzött vagy eleve távartott történészek egyfajta „menedékhelyévé” válhattak (vö. Magyarországon *Szabó Miklós*, de talán még *Mályusz Elemér* is). Csehszlovákiában külön folyóirata volt egyébként a szakmától távol tartott, pontosabban kiűzött történészeknek, *Acta Persecutionis* címmel – tudjuk meg a szerzőktől.

A kötet harmadik része foglalkozik azután igazából a történettudomány „marginálisnak” aposztrofált elemeivel, így pl. a különböző egyházi felekezetekkel, a nemesi-arisztokrata származású, alapvetően amatőr történészekkel, történetírókkal (a XIX. századra vonatkozóan persze), a népszerű történeti műfajok, illetve a népszerűsítő történetírás képviselőivel (ezen belül is főként a nőkkel, mert elmélet szerint a nők sokáig ki voltak zárva a professzionális történetírásból, vagy legalábbis peremhelyzetben voltak, így szinte „kényszerűen” menekültek, folyamodtak a népszerű, szélesebb közönséget megcélzó műfajokhoz), az önálló államisággal nem rendelkező nemzeti kisebbségek (szlovákok, szlovének, skótok, walesiek, katalánok), valamint az emigránsok történetírásával.

E rész első tanulmánya (*Mauro Moretti*) annyiban kapcsolódik mindezekhez, hogy a historiográfiai megközelítések újabb tendenciáit követve az egyetemi tanári, professzori lét antropológiai vonatkozásait vizsgálja. Azaz pl. azt, hogy milyen a professzor otthon, hogyan tölti mindennap-

jait, milyen körülmények között dolgozik (milyen időbeosztással) stb., főként szintén XIX. századi, a professzionális történetírást megteremtő professzorokat vizsgálva, de például *Meineckét* is. Mindehhez alkalomhoz, témakörhöz illő, még nemigen kanonizált forrásokat is használ (pl. Meinecke naplója, emlékezései vagy *Thomas Mann* – persze fiktív – leírásai). Hozzá kell tenni, hogy ebben a részben található a kötet leggyengébb tanulmánya (az említett nemzeti kisebbségek történetírásáról), amely pl. a katalán történetírás bemutatásánál szinte merő címléírás és névsorolvasás. Szintén ebben a részben található az egész kötet legnagyobb „lapszusa” is, az egyik (egyébként fiatal belga) szerző szerint *Berend T. Iván* emigráns történész volt az 1970–80-as években, aki London és Stanford között ingázott (!!!).

A fenti fejezetek után, egyfajta konklúzióként a szerkesztők egy rövid részben, összegzésben kitérnek a történészek és az internet kapcsolatára is. Ezt összekötik az ún. public history megjelenésének problematikájával, amellyel összefüggésben szomorúan állapítják meg, hogy az sok vonatkozásban átveszi a professzionális történettudomány szerepét, s már több tekintetben is nagyobb hatással van a szélesebb közönség történeti tudatára. Részben ebből következően vonják meg a végső konklúziójukat is a történettudomány jelenlegi helyzetéről, amely meglehetősen borúlátó. Szerintük a szakma a XIX. századi „aranykorhoz” képest rendkívül sokat veszített presztízséből, összehasonlítva más (akár társadalom-) tudományokkal anyagilag minimum alulfinanszírozott, s az Atlas-ban megjelenített, alkalmanként lenyűgöző számsorok a történelemmel foglalkozók (pl. a PhD fokozatot szerzők) nagy számbeli növekedéséről akárcsak az utóbbi évtizedekben is, igen csalóka lehet, hiszen alapvető ellentmondása: a nagyszámú, tudományos fokozattal rendelkező fiatal egyre kevésbé tud elhelyezkedni. (Hozzá lehet tenni persze, hogy ez a borúlátó kép nem nagyon van összefüggésben a kötet korábbi tanulmányaival.)

Összegezve elmondhatjuk, hogy a Porciani és a Tollebeek által szerkesztett kötet, folytatva a *Writing the Nation* sorozat hagyományait, számos újdonságot tartalmaz, s szemléletével is alapvető hatást fog gyakorolni a historiográfiai kutatások következő évtizedeire. E szemléleti elemek közül kiemelhető a komparatív, azaz a nemzeti kereteket meghaladni kívánó látószög, a nem hivatalos történetírásra való kitekintés, a kis nemzetek történetírása fejleményeinek figyelembe vétele, illetve általában a társadalomtörténeti-intézménytörténeti, tudásszociológiai megközelítés. Ez jelenti persze egyoldalúságát is, mert a historiográfia eszmetörténeti alapokon történő tárgyalásáról, például a gondolatok, s persze a történetfilozófusok elemzéséről

a jövőben sem fogunk lemondani, mint ahogy a diskurzus-elemzésről sem. Külön ki lehet emelni még a kötet gazdag szakirodalmi utalásait is, amiben valószínűleg még szintén jó néhány évig fogunk szemezgetni s újdonságot találni.

Ilaria Porciani, Jo Tollebeek (szerk.): Setting the Standards. Institutions, Networks and Communities of National Historiography (Az alapelvek megállapítása. A nemzeti historiográfia intézményei, hálózatai és közössége). Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2012. 456 o.

Erős Vilmos

A nemzet és kihívói: etnicitás, osztály, vallás és gender a nemzeti történelmekben. 1. rész

A *Palgrave Macmillan* kiadásában új, historiográfiai témájú, a nemzeti történetírásokra koncentráló, több mint száz történész kollektív munkáján alapuló sorozat (*Writing the nation*) indult, amely immár közel egy tucatnyi kötetet foglal magába, és továbbiak várhatóak. A sorozat szerkesztőihez többek között a nemzeti identitás és történetírás kapcsolatára specializálódott *Chris Lorenz*, *Jo Tollebeek* és *Stefan Berger* tartoznak. A sorozat célja leginkább az európai nemzetállamok történetírásának transznacionális (a nemzeti kereteket jelentősen kitágító, vagy elhagyó) bemutatása, valamint komparatív módon meghatározni a köztük lévő eltéréseket, hasonlóságokat, erősítve ezzel egy európai látószög kidolgozását. Tanulmányunk célja a sorozat egyik, eredetileg 2008-ban megjelent, *Contested nation* című kötetének ismertetése.¹ Az ismertetett kötet az eredeti 2011-ben megjelent változata.

A bevezető tanulmányban *Chris Lorenz* és *Stefan Berger* szerkesztők kifejtik a kötet célját és meghatározzák saját történészi pozíciójukat. A mű kronológiai kezdőpontja az 1750 és 1850 közötti időszak, ugyanis ebben a periódusban fokozatosan kialakult a történetírás intézményi háttere, tudományos legitimitást adva a történészeknek és a nemzeti történeteknek. Saját megközelítésükben a lehető legjobban igyekeznek érvényesíteni az önreflexiót, ugyanis a szerzők szerint a nemzet egy magától értetődő egységnek számított, számít a történészek körében, és csak kevesen reflektáltak

¹ A sorozat eddig megjelent kötetei: Porciani, Ilaria – Raphael, Lutz (eds.): *Atlas of European historiography*. Palgrave Macmillan, 2010. Porciani, Ilaria – Tollebeek (eds.): *Setting the standards. Institutions, networks, and communities of national historiography*. Palgrave Macmillan, 2012. Berger, Stefan – Lorenz, Chris (eds.): *Nationalizing the past*. Palgrave Macmillan, 2010. Frank Tibor – Hadler, Frank (eds.): *Disputed territories and shared pasts*. Palgrave Macmillan, 2010. Evans, R. J. W. – Marchal, Guy P. (eds.): *Writing the nation. The uses of the middle ages in modern European States*. Palgrave Macmillan, 2011. Berger, Stefan – Conrad, Christopher: *Writing the nation. The nation as history*. Palgrave Macmillan, 2010. Berger, Stefan – Conrad, Christopher (eds.): *The Past as History: National Identity and Historical Consciousness in Modern Europe*. Palgrave Macmillan, 2014.

kritikusan a témára. Említést tesznek a *Pierre Nora* nevéhez köthető emlékezet-kutatásokról, amiktől annyiban térnek el, hogy nem csupán a nemzetfogalmakat, vagy a nemzet és emlékezet kapcsolatát vizsgálják, hanem a nemzet egyéb alternatíváira is kitérnek, hangsúlyozva, hogy ők a múlt és jelen között sokkal problematikusabbnak látják a kapcsolatot, mint Nora – a diszkontinuitást igazolja például a megnövekedett, kétségbeesett törekvés a múlt eseményeinek archiválásra, dokumentálásra. A huszadik század végén, a posztmodern kihívás miatt, már nem a nemzet az egyedüli főszereplője a különböző történeti narratíváknak, hanem előtérbe kerültek a nemzetekkel szemben az addig elnyomott, marginális szerepben létező csoportok, amelyek a nemzettel egyenrangú helyre tartanak igényt a történetírásban. A *Contested nation* ezekről az identitásokkal és megjelenésükkel foglalkozik az európai nemzetállamok történetírásában, dekonstruálva a nagy nemzeti narratívákat és a múlt történészeinek a nemzet szolgálatába állított hatalomgyakorló technikáit.

Chris Lorenz a kötetben előforduló alapfogalmak (osztály, gender, valóság, faj) tisztázására, és így a későbbi tanulmányok elméleti megalapozására vállalkozik. A szóban forgó fogalmakat, mint az identitás legkülönbözőbb megjelenési formáit tárgyalja, és bemutatja, hogy azok egymással és a nemzettel szemben konstruálódnak meg, és mivel konstrukciók, a szerző foucault-i diskurzusként, nem pedig esszenciaként kezeli őket. Diszkurzív jellegük miatt magukban hordozzák a másság-tudatot, ami a különböző társadalmi és politikai kontextusoknak megfelelően változott, változik, ezért a tanulmány végigkíséri e különböző fogalmak történetét is. Az etnikai szemlélet a monoteista vallások kívülállókkal (pogányok, gojok) szemben való távolságtartásán alapult, és az idők során ez az eredetileg vallási kód-ként (és a kívülálló megjelöléseként) funkcionáló fogalom fokozatosan faji tartalmat nyert, és különböző nemzetfelfogások irányába tolódott el. A tudomány a második világháború után a (biológiai felfogáson alapuló) faj és az (kulturális értelemben meghatározott) etnicitást fogalmát már nem eleve adottként, hanem társadalmi kontextusból megérthető és levezethető konstrukcióként értelmezte. Hasonló módon változott a nemek értelmezése is, amennyiben a biológiailag meghatározott férfi és nő fogalmát a huszadik század második felében egyre inkább a társadalmi közeg szerint változó identitásokként közelítették meg. Az osztály fogalma annyiban különbözik a tanulmányban tárgyalt más identitáskonceptióktól, hogy azt erős belső koherenciája miatt érzékenyebben érintette a posztmodern kihívás. Miután az osztály maga is történelmi termék, diskurzus, már nem bír olyan magyarázó erővel, mint korábban, illetve az olyan jelenségeket, mint a kapitalizmus, az

osztály kategóriája mellett már gender és faji tényezők figyelembevételével együtt vizsgálják, mert önmagában az osztályharc alkalmatlan a történelmi folyamatok leírására.

Az elméleti megalapozást folytatva *Krijn Thijs* ismerteti a mesternarratíva fogalmának értelmezési lehetőségeit, és kiemeli azok közül a nemzeti történetírásokat vizsgáló historiográfiai kutatások szempontjából a szerinte leginkább konstruktív eljárást. A mesternarratívák és más narratívák közötti viszonyra leggyakrabban, mint a mester és szolga közötti kapcsolatra gondolnak (a koncepciót eredetileg a gyarmatosítással összefüggésben használták francia teoretikusok), ami azért problémás értelmezés a szerző szerint, mert hajlamos minden ellennarratívát pozitívnak, a mesternél jobbnak beállítani, valamint túlságosan leegyszerűsíti a hatalmi viszonyokat elnyomottak és elnyomók között. Egy másik értelmezésben a „mester” (a szerző) tehetsége (narratívája) révén válik sikeressé, „hallgatósága” (az olvasótábor) pedig passzív befogadója produkciójának, tehát ez a változat egy adott mű szerzőjére koncentrálnak inkább. Ezen felfogás szerint viszont legalább annyi mesternarratíva létezik, mint ahány „alkotó mester”, azaz nem válik nyilvánvalóvá a különbség egy mesternarratíva, és mondjuk egy ellennarratíva között. A harmadik értelmezés az intertextualitás felől közelít a mesternarratíva fogalmához. A mesternarratíva itt az eredeti példány, a többi narratíva pedig olyan másolat, amely megtartja az eredeti struktúráját, hiszen az adja számára a legitimációt. Ennek megfelelően a mesternarratíva a domináns, és hatalmánál fogva képes kizárni a szerkezetétől eltérő felépítésű narratívákat. Ez a megközelítés a szerző szerint a legalkalmasabb a kötetben érintett problémák vizsgálására, hiszen arra koncentrálnak, milyen nyomot hagytak a mesternarratívák (mint sémák) más narratívákon, illetve miben térnek el attól az esetleges ellennarratívák, a hangsúly tehát a különböző narratívák egymáshoz való viszonyán van.

Joep Leersen a nemzet és az etnikai szemlélet („eticitás”) viszonyát követi nyomon a történetírás XIX. századi professzionalizációjától kezdve. A szerző szerint a legtöbb esetben az etnikai nemzetfogalom jelent meg a nemzetépítésben tevékeny részt vállaló történészek munkáiban (hiszen az etnikai felfogás összefonódott a romantikus nacionalizmussal), a kelet-európai peremvidékeken pedig szinte általános volt. Az etnikai szemlélet a huszadik század első felében különösen a német *Volksgeschichte* révén volt virulens, amit a szerző történészi szempontból „zsákutcának” tart. A nemzeti (etnikai) kereteket az *Annales* történészei, de leginkább a későbbi új kultúrtörténeti iskola képviselői haladták meg sikeresen, ma pedig már a tudomány csupán konstrukcióként tekint az etnicitás fogalmára. A tanul-

mányhoz hozzá lehet tenni, hogy a szerző talán túl általánosnak érzékelteti az etnikai nemzetfogalom jelenlétét Európában, és kevesebbet koncentrálna arra, hogy ezeknek a koncepcióknak milyen más alternatívái voltak egy-egy adott korszakban vagy térségben.

A vallás és a nemzeti történetírások összefüggéseit *James C. Kennedy* tárgyalja, aki nem ért egyet azzal, hogy a nemzeti történelmek a XIX. század folyamán teljesen szekularizálódtak volna, hiszen a nemzet és a vallás összeolvasztásával a történészek gyakran „szakralizálták” nemzetüket, egyfajta klérusként léptek föl, és csak korlátozott mértékben marginalizálták a vallási tényezőket a történelemben. A szakralizáció paradox módon a nemzetépítés folyamán a szekularizációt volt hivatott erősíteni, az eredmény így a vallás és a nemzetépítés szoros kapcsolata lett. A nemzet és vallás kapcsolata ott volt a legélénkebb, ahol a vallás egyben a nemzeti hovatartozást is jelentette (Románia, Oroszország), de ott is megfigyelhető, ahol a mesternarratíva deklaráltan vallás-ellenes: így integrálta be a korábbi nemzeti tradíciókból például a marxista történetírás a vallási figurákat (Husz János, Luther Márton, Münzer Tamás) a különböző narratíváiba. A vallás azonban nem csupán a mesternarratíva egyik építő eleme lehetett, de ellennarratíva-ként is funkcionálhatott, Németországban például a katolikus történészek a protestáns mítoszokkal szemben megalkották saját kultuszaikat.

Az osztály- és a nemzetkép kapcsolatát a *Gita Deneckere* és *Toma Welskopp* által írt tanulmány mutatja be. A komparatív szellemben készült munka leginkább a nyugat-európai államok (Belgium, Franciaország, Németország, Nagy-Britannia és Svájc) történetírására koncentrálna. A szerzőpáros kulcsfontosságúnak tekinti a nagy francia forradalmat, hiszen az egyfelől lényeges átalakuláshoz vezetett a „szabadság, egyenlőség, testvériség” zászlaja alatt, másrészt a polgárság ekkor találkozott szembe más, „veszélyesebb” eszmékkel és osztályokkal. A szerzők az eseménysorozat későbbi, történetírói recepcióját különböző látószögek szerint mutatják be (kitérnek arra a kérdésre is, hogy az 1789 után bekövetkezett történéseket egy egységes egészként, vagy részenként érdemes tárgyalni). A külföldi reflexió, Nagy-Britanniában a whig történelemfelfogás, Németországban a historizmus, amely vagy egyáltalán nem, vagy csak nehezen engedte beépíteni az osztályt a nemzetképbe. A nemzetképhez a munka írói szerint szorosan hozzátartoznak a forradalmak és a forradalmiság hagyományának értelmezése, hiszen néhány általuk vizsgált országban ezek az események illetve eszmények valamilyen új kezdetként kerültek be a nemzeti történetírásba (a belgák esetében kimagaslóan) más területeken (például Németország) ellenben kevésbé vagy egyáltalán nem épültek be a nemzeti narratívába.

A tanulmány sokszínűségét tovább gazdagítja, hogy a nem professzionális köröket is ismerteti az osztályhoz való viszonyukban. Így természetesen a németországi munkásmozgalom, vagy az angliai Fábíánus Társaság megközelítései is teret kapnak a munkában. A tanulmány a továbbiakban a társadalomtörténetben alkalmazott az osztályhoz köthető öt modellt mutatja be. Ennek értelmében tovább élt a marxi eredetű osztályfogalom melyet az ortodox marxista történetírás alkalmazott a leginkább. A második, a radikális romantikus irányzat elsősorban az Egyesült Királyságban és az Egyesült Államokban kibontakozó poszt-ortodox nézőpont, a „történelem alulnézetből” képviselőit (E. P. Thompson, David Montgomery) emelik ki. Majd az 1970-es évektől számítva a munkásság kialakulása került előtérbe, amit a szociáldemokrácia karolt fel. Ennek megfelelően a munkásság történetének a végét annak a jóléti államba való beilleszkedésben látták. A felsorolásban a negyedik, whig interpretáció a szerzőpáros szerint depolitizálta vagy meghaladta az osztály eredeti tartalmát például azzal, hogy a társadalmi mobilizációt kutatva rámutattak, hogy társadalmi osztályok között mégsem volt olyan merev az elkülönülés, mint azt Marx elmélete sugallja. Végül meg kell említeni az Egyesült Államokból Európába importált fordizmusra – elsősorban neo-marxista történészek felől érkező – való reflexiót, amely szerint a munkások ellen irányuló próbálkozások nem csökkentették, hanem éppen hogy fokozták az osztálytudatot. Plusz egyként az 1990-es évektől egységesülő Németország szociáldemokrata megközelítését nevezik meg, amely nem az osztályfeszültségeket, hanem inkább a nemzeti egységesülést célozta meg. A szerzők szerint ezek alapján el lehet mondani, hogy az osztálytörténetnek, bár valamilyen szinten az összes országban jelen volt, nem sikerült a nemzeti történetírással szemben megfelelő alternatívát nyújtania.

A nők történeti ábrázolását az európai történetíráson belül *Jitka Maleckova* mutatja be. A vizsgált nemzeti történetírások kiemelkedő motívuma volt egy feltételezett aranykorra való gyakori visszautalás, amely a XIX. századig jellemző volt, például a szlovák történetírók gyakran utaltak vissza a pogány korszakra, amikor a nők a társadalom szabad és hű tagjainak számítottak, azonban ezt az idilli képet a német expanzió a hanyatlás útjára lökte. Később általános tendenciának mutatkozott, hogy a kortárs államra és jövőképzetere vonatkozó viták során a nőjogi mozgalmak ügyét felkaroló gondolkodók pozitívan írtak a nők feltételezett ősi szabadságáról. Maleckova a történetírás személyi összetételével kapcsolatban rámutat arra, hogy nők nagyobb számban voltak a történetírók között, mint azt említeni szokták. Általánosságban elmondható a tanulmány szerint, hogy az első világháborút követően a nőjogi mozgalmak vesztek jelentőségükből, ami

értelemszerűen befolyásolta a nők történeti ábrázolásait is. Emellett Európában két eltérő irányvonal bontakozott ki. A nyugati államok történetírásán belül a téma jelentősége csökkent, míg az önidentitást kereső keleti országok erőteljesebben használták fel a nőket a nemzet építőköveként. A német náciizmussal való kapcsolatot Maleckova néhány egymással szorosan összefüggő trend szerint különbözteti meg, s leszögezi, itt sem szabad azt hinnünk, hogy a náciizmus a múlttal való teljes szakítást hozta magával. Mivel a vér szerepe igen fontos volt a német nemzeteszelmében, a nők mintegy a német vér sterilségét megőrizni képes alkotóelemei a társadalomnak, amely szintén lényeges témának számított a német történészek körében. Az utolsó alfejezetben elsősorban a nyugati államok történetírásának válaszát mutatja be a gender által jelentett kihívásra. Itt a fokozatosság, és a folyamatos egymáshoz közelítéssel lehet a legegyszerűbben bemutatni a tanulmány által felvázolt képet. Míg az 1960-70-es években a nemzeti történetírás és a gender vonalán mozgó történészek szinte semmilyen kapcsolatban nem voltak egymással, addig a XXI. század elejére a nagy nemzeti narratíva hajlamosabbá vált a társadalom nők alkotta felének integrálására.

Az elméleti, megalapozó jellegű tanulmányok után a kötet néhány kivételtől eltekintve (az Olaszországról szóló tanulmány az eredeti tervekkel ellentétben nem készült el) az európai országok történetírására koncentrálnak.

Franciaország és Németország esetét *Hugo Frey* és *Stefan Jordan* elemzik. Itt több, összefolyó szakaszt különítettek el az írók. A nagy francia forradalom indította el az első nemzeti önmeghatározásra irányuló próbálkozásokat a német területeken. Az írópáros szerint ebben a rövid időszakban a különböző gondolkodók csoportjait annak tükrében lehet elkülöníteni, hogy milyen módon viszonyultak 1789-hez. A későbbiekben kulturális és nyelvi színezetet nyert a nemzetfogalom, amelyben 1848 és 1871 hatásai miatt egyre inkább Poroszország és a protestantizmus váltak a meghatározó tényezőkké. Ezt követően a két világháború között a *Völkisch* szemlélet került előtérbe, hiszen ez már nem elkülönítette, hanem inkább összefogta a németiséget. Annál is inkább, mert az újságírók és az antikvárius gondolkodók felkapott jelszavává vált, s a *Volksgemeinschaft* keretein belül hamar közös nevezőt talált a náci mozgalommal, ahol a kulturális értelemben felfogott nép és a biológiai tulajdonságok jelentették a nemzetet. 1945 után a *Völkisch* szemlélet gyakorlatilag kikerült a használatból és a német területek önmeghatározása új – ám a korábbiaktól nem teljesen elszakadó – irányvonalakat mutatott. Nyugaton polgári (*civic*), gazdasági, társadalmi és kulturális alapokat kapott, amit a politikai nemzeteszelmével való tudatos szembehelyezkedés hatott át. Az NDK-ban ezzel ellentétben az osztály került központi

helyre és patrióta színezettel telítődött, részben a NSZK-val szemben. A felvázolt vázlatlalt párhuzamosan a franciáknál két pólust különítettek el, amelyek a royalisták és a republikánusok örökségéből kinövő jobb és baloldali sarokkövek 1789 legitimációjához fűződő véleménye között ingadozott a 200 éves időszak alatt. A francia a némethez képest viszonylagos stabilitást alakított ki a nemzetkép terén. A két ország tekintetében a nemzetfogalomnak az osztályfogalomhoz fűződő viszonyára érdemes kitérni. A franciáknál, elsősorban a republikánus történészek (pl. Augustin Thierry, Francois Guizot, Jules Michelet) gyakran szöttek munkáikba szociális gondolatokat, s a forradalmi hadsereg tömegeit feltöltő parasztokat és kézműveseket glorifikálták így. Az áramlat egészen a XX. századig megmaradt illetve más, szociális elemekkel telítődött. A felszabadulást követően azonban a Francia Kommunista Párt és a köré szerveződő történészek a marxizmus felölésének elégtelen voltával vádolták meg őket. Ezzel szemben a német történészek hatékonyabban zárták ki az osztályelemeket elméleteikből. Náluk nem volt forradalmi örökség, maga a fogalom a fent említett francia írók munkáiból, illetve Marx és Engels írásaiból vált ismeretessé. Így a reakció a konzervatív és nacionalista elit részéről az elzárkózás jegyében manifesztálódott. Sokkal elfogadottabbá váltak a társadalomtörténeten belül a rang (*Stand*) illetve a réteg (*Schicht*) kifejezések, s ezzel mintegy befoltózták az osztály hiánya által keletkezett űrt, annak mögöttes tartalma nélkül, hiszen itt a Ranke által bevezetett rangokat és rétegeket összefűző közös „hit és kötelesség” (*Treue und Pflicht*) volt a középpontban, nem az osztályellentétek.

(Folytatása következik.)

Stefan Berger and Chris Lorenz (eds.): The contested nation: Ethnicity, Class, Religion and Gender in National Histories (A nemzet és kihívói: etnicitás, osztály, vallás és gender a nemzeti történelmekben). Palgrave Macmillan, 2011. 552 o.

Káli Róbert – Törő László Dávid

Katonai kultúra és népi patriotizmus a császári Ausztria kései időszakában

A 2014-ben az Oxford University Press kiadásában megjelent kötet szerzője, *Laurence Cole*, a Kelet-angliai Egyetem adjunktusa, kutatási területei között szerepel a német nacionalizmus, a Habsburg Monarchia, és azon belül Tirol újkori története. Cole a *European History Quarterly*¹ szerkesztője. „Minden kiadott munka magában foglal valamiféle kompromisszumot, és a Habsburg Monarchia történészeinek valószínűleg több kompromisszumot kell kötniük, mint a többségnek” – írja a könyv bevezető gondolataként. Cole hangsúlyozza a nehézségeket, melyeket a Habsburg Birodalom nyelvi és vallási sokszínűsége állít a kutatók elé: munkájában arra törekszik, hogy az újkori Európára vonatkozó, nemzeti és regionális szinten kutatót azonosságtudatról megjelent legfrissebb publikációkkal összhangban vegye kritikai vizsgálat alá „a hadsereg és a dinasztia társadalom- és kultúrtörténetét”. A kötet egyes fejezeteiben „a politikai központban, illetve regionális és helyi szinten” tanulmányozza a birodalom osztrák felében a patriotizmus működési mechanizmusát, elsősorban a hadsereg példáján keresztül. A szerző nem törekszik teljességre a témakör vizsgálatában, és felhívja a figyelmet a további kutatás fontosságára.

A bevezető fejezetet hat tanulmány követi, melyeket a következtetések összefoglalása zár le; a kötet használatát az olvasó számára illusztrációk, táblázatok, térképek, bibliográfia és tárgymutató könnyíti meg. A szerző húsz különböző olaszországi, osztrák és cseh levéltárban gyűjtött anyagot, a felhasznált angol, cseh, francia, német, olasz nyelvű szakirodalom listája meghaladja a kétszáz tételt.

Laurence Cole *bevezetésként* (1–18.) tisztázza, mit jelent a címben szereplő két kifejezés, a katonai kultúra és a népi patriotizmus, amelyek kölcsönhatását vizsgálják az egyes fejezetek. Előbbi a hadsereg birodalomban betöltött társadalmi és kulturális helyét jelöli, utóbbi pedig azt mutatja meg, hogyan és mekkora mértékben volt képes a Habsburg állam és a hadsereg megőrizni a

¹ A lektorált történész szaklap 1971-ben *European Studies Review* néven indult, 1984 óta jelenik meg *European History Quarterly* néven.

többnemzetiségű lakosság lojalitását. A kutatást a szerző területi okokból csupán a birodalom nyugati felére terjesztette ki, még hozzá döntően az 1848 és 1914 közötti időszakra, ám ahol szükséges, utalást tesz a magyar–osztrák viszony aktuális alakulására, a Magyar Királyságnak a birodalmi hadsereggel kapcsolatos politikai napirendjére. A szerző esetenként a kutatás kronológiai határait is kiterjeszti, így például a katonai kultúra alakulását a XVII. századtól kezdve tekinti át. Laurence Cole elsődlegesen két kérdésre keresi a választ: arra, hogy a lakosság európai viszonylatban milyen mértékben volt kitéve a militarizálódásnak, illetve hogy a társadalomban, annak is inkább a középső és alsóbb rétegeiben spontán kifejezésre juttatott hazafiasságban milyen szerepet játszott a „katonai szféra”.

Cole ismerteti továbbá a többi alapfogalmat, amelyek köré a könyv szerveződik. Militarizmuson a hadsereget és annak politikai szerepét érti, amelynek hivatalos és népi formáját különbözteti meg. A társadalom militarizálódását illetően a szerző Emilio Willems kulturális antropológus meghatározását tekinti mérvadónak, aki három tényezőt tekintett az említett fogalom feltételeinek: hazafias szövetségek, paramilitáris szervezetek létrehozását, a háború szükségyszerűségére, az örökös harckészültség fontosságára épülő ideológiai rendszer kidolgozását, és a hadi ideálok, értékek elterjedését a társadalom minden csoportjában. A katonai kultúra fogalma pedig jelen kötetben arra vonatkozik, hogy milyen hatást vált ki és milyen jelentést kap a katonai viselkedés, a hadi jelképek a társadalom egészében.

A történetés úgy látja, a korábbi szakirodalom tisztázatlanul hagyta annak eldöntését, hogy a hadsereg hatékonysága kimerült-e a birodalom területi egységének fenntartásában, vagy képesnek bizonyult „a nemzetek feletti hazaszeretetet szimbolikusan és ténylegesen megtestesíteni”. Társadalom és hadsereg interakciójának eddig nem szenteltek elég figyelmet a témakört alapvetően máshogy megközelítő osztrák, illetve az utódállamokban működő történészek, valamint azok, akiknek nem a hadtörténet a szakterületük, indokolja a helyzetet a szerző. Abból kiindulva azonban, hogy a Habsburg állam milyen nagy számú fegyveres konfliktusban vett részt a XIX. század folyamán, különösen fontos választ kapni a fenti kérdésekre, érvel tovább Cole. Az első világháború historiográfiájából kiemeli az „új hadtörténet” képviselőit (Richard Georg Plaschka, Hanák Péter, Mark Cornwall, Iris Rachamimov), akik több új kutatási irányt vezettek be. Az osztrák államot „katonai monarchiának” kell tekinteni, hangzik a megállapítás, amennyiben a hadsereg feje az uralkodó, a törvényhozás hatásköre hadi ügyekben korlátozott marad, és a hadsereg a társadalomban elsőbbséget élvez.

A patriotizmus megeremlése és megjelenítése: katonai kultúra és dinasztikus önreprezentáció Habsburg Ausztriában (19–62.) címmel az első fejezet-

ben a szerző a birodalmat centrifugális-centripetális erők terében leíró Jászi Oszkárra hivatkozik, amely meglátása szerint nagy mértékben tematizálta a szakirodalmat, így a „hűség” és az azonosság tudat kölcsönhatásának alig jutott történelmi figyelem. A multinacionális államban a katonai szféra elősegíthette a társadalmi integrációt a kötelező katonai szolgálat intézményén és a haza és annak megvédése iránt érzett személyes kötődésen, kötelességtudaton keresztül. Az első fejezet azt kívánja bemutatni, hogy a katonai kultúra hogyan fejlődött a XVII–XVIII. században (1649 és 1790, illetve 1790 és 1848 között), majd miképp érte el befolyása tetőpontját Ferenc József hosszú uralkodása alatt.

Az 1792 és 1815 között fokozódott a militarizálódás, az állami bevételek felét a hadseregre fordították. 1848-ig ez az arány az összbevétel egyötödére csökkent, a korszakra jellemző demilitarizálódással összhangban. 1848–1849 eseményeit követően két kérdésnek kellett eldölnie, az egyik, hogy „milyen mértékű alkotmányos, vagy parlamenti ellenőrzés alatt áll majd a hadsereg, a másik, hogy az uralkodó vissza tudja-e szerezni a katonaság feletti teljes hatalmat, és fent képes-e tartani a fegyveres erők egységét” – foglalja össze a szerző. A katonai kultúra az 1850-es évek neoabszolutizmusának fontos formáló ereje lett, az 1868-ban bevezetett általánosan kötelező katonai szolgálat révén pedig a hadsereg befolyása a társadalom felett minden korábbinál kiterjedtebbé vált.

A katonai kultúra térhódítása figyelemmel követhető a Bécsben rendezett ünnepek, az ott zajló építkezések és műemlékavatások, illetve az 1867 után „ugrásszerűen szaporodó központi katonai instrukciók” elemzése során csakúgy, mint a korszakot megörökítő, vagy felidéző közép-európai írókat olvasva (Kosztolányi Dezső Esti Kornéljának német kiadását idézi). Jól elemezhető példa az 1912-ben rendezett Eucharisztikai Világkongresszuson a vallásos és hazafias üzenetek összemosása. Laurence Cole megfigyeli, hogy Ferenc József uralkodása alatt a dinasztia „misztikus aspektusait” háttérbe szorították a katonai kultúra elemei az önreprezentációban.

A patriotizmus megmentésére: Radetzky tábornagy mint katonai hős (63–107.) című második fejezet két kiinduló tétele, hogy egyrészt, a „mítoszok és történelmi kultúrák vizsgálatát” birodalmi szinten sokkal kisebb figyelem övezi, mint nemzeti téren, annak ellenére, hogy a XIX. századi Európa államai döntően többnemzetiségűek voltak, másrészt hogy a társadalmi militarizációban a katonai hősöknek kiemelten fontos szerep jutott. A Habsburg Birodalom esetében a dinasztiaába tartozó hősök alkották a többséget, a kivételes kevesek közé tartozott Wallenstein és Savoyai Jenő. A nemzeti mozgalmak fejlődése akadályt gördített az elé, hogy egy-egy katonai hős az

egész birodalomban népszerűsége terhesen szert, jegyzi meg Cole, példaként Zrínyi Miklóst hozza fel, hozzáteszi azonban, hogy Zrínyi a Habsburgok szemében is hazafiasnak számított. A fejezetben áttekinti az „öt császár szolgája”, vagyis Joseph Wenzel Radetzky karrierjét, majd „a haza megmentőjének” állított műemlékállítási láz első szakaszát, ami elsősorban Ciszlajtánia nyugati és déli részén „alulról” induló kezdeményezésként öltött formát. A megemlékezés nemcsak szobrok felavatásában nyilvánult meg, hanem irodalmi és zeneművek készítésében is. Radetzky tábornagy népszerűsége nagyrészt annak köszönhetően szökött az egekbe, hogy győzelmei az osztrák német nemzeti mozgalom számára „az állam erejének visszatérését jelezték” az osztrák németek társadalomban betöltött hegemon szerepének megkérdőjelezését jelentő forradalmak után. A szerző bemutatja az első emlékművek létrejöttének hátterét Innsbruckban (Tiroli-Vorarlbergi Radetzky Szövetség a Hadirokkantakért, 1849. március), az alsó-ausztriai Kleinwetzdorfban (első kültéri Radetzky-emlékmű, Heldenberg a neve, 1850), Prágában (1858 november) és Ljubljánában (1852-ben, majd 1860-ban). A műemlék állítások első időszaka 1860 körül lezárult, és csak az 1880-as években kapott új erőre. Az 1859-es és 1866-os osztrák katonai vereségek egy időre visszavetették a lelkesedést a hőskultusz iránt.

A század második felében az egyre erősödő nemzeti mozgalmakra érzékeny állam az 1880-as években Radetzkyt a multinacionális birodalomban a hűség mintaképévé kívánta emelni, miközben népszerűsége még a csehek körében sem volt teljesen egyértelmű (a cseh nemzeti mozgalom központi figurái Jan Žižka és František Palacký voltak). A századfordulóra a katonai kérdések a birodalom ciszlajtániai területein is egyre inkább fokozták a lakosság megosztottságát. Radetzky tábornagy népszerűségének második hulláma mindenesetre köztérelnevezéseket, emlékművet, litográfiákat eredményezett a tiszteletére, illetve az 1892-ben felavatott bécsi emlékművet. Összefoglalásként Cole megállapítja, hogy az állam szerepe a Radetzky-kultusz életben tartásában a második alkalommal sokkal jelentősebb, és miközben a hadvezért a társadalom minél szélesebb rétegei számára szeretnék a lojalitás modelljeként bemutatni, attól nemcsak a cseh nemzeti mozgalom határolódik el, hanem a szociáldemokraták és az olasz liberális polgárság is.

A harmadik fejezet, *A patriotizmus népszerűsítése: a hadsereg veteránjainak szervezete* (108–168.). A veteránmozgalom elterjedését elemezve a társadalom alsó szintjén vizsgálja a katonai szolgálat integráló képességét és a veteránszervezeteket, mint az erőforrások mozgósításának eszközét háború esetére. A történész áttekinti a katonai szolgálat alakulását a kora újkortól az 1868-as általános hadkötelezettség bevezetéséig, majd rátér, hogy ezzel

párhuzamosan hogyan alakult a hadirokkantak és a leszerelt katonák ellátása (1772-ben szervezték meg először a hadirokkantak ellátását intézményesen, míg a veterán kifejezés először 1860-ban kapott hivatalos elismerést a birodalom katonai nyelvezetében, a veterán-státusz azonban akkor még szimbolikus volt). Az első veteránszövetség 1821-ben a cseh Reichenberg/Liberec városában szerveződött meg, az első bécsi szervezet 1830-ban alakult, míg a második tíz évvel később Schwarzenberg patronálásával jött létre.

A veteránszövetségek a század második felében szaporodtak meg, párhuzamosan az általános hadkötelezettség bevezetésével (1868) és az egyesülési jog általánossá válásával (1867). Számban csupán az „önkéntes tűzoltóbrigádok, a sportszervezetek, a takarékosági vagy kölcsönös segítségnyújtásra épülő társaságok” múlták felül a veteránok szervezeteit, amelyek egyébként ugyancsak egymás segítésére, illetve jótékonyági tevékenységre alapozták működésüket. A szövetségek többsége az osztrák örökös tartományokban és a Cseh Királyságban alakult meg, összefüggésben a lakosság magasabb életszínvonalával. A veterántársaságok közös jellemzője, hogy lakhely alapján szerveződtek, függetlenül attól, ki melyik regimentben, vagy fegyvernemnél szolgált, és a tagság törzsét a közkatonák tették ki, a tisztek, vagy a helyi nemesség legfeljebb támogatóként, esetleg elnökként vett részt bennük. Körülbelül a század utolsó évtizedéig a társaságokban elsősorban a kézműves és városi polgári rétegek képviseltették magukat, a nagyobb falvak kivételével paraszti részvétellel alig-alig lehet számolni, ahogy a munkásrétegekével sem. A kezdeti években nem volt jellemző, hogy egy-egy etnikailag vegyes lakosságú területen nemzetiségi hovatartozás szerint külön társaságokat alakítsanak, ez azonban később megváltozott, a veteránszervezetek nemzetiségi és tartományi szinten kezdtek megszerveződni. Cole hangsúlyozza, hogy a veteránszövetségek működésében nem kizárólag a katonaságban szolgált férfiak vettek részt, esetenként a papság és nők is szerephez juthattak az egyesületek tevékenységében.

1865. február 28-án hadügyminiszteri rendelet hagyta jóvá, hogy mindazok a veteránok, akik nem állnak valamely hadirokkant intézmény kezelésében, illetve minden aktív szolgálatot nem teljesítő tartalékos veteránszövetségekbe lépjen. A társaságokat hosszú időn át szoros megfigyelés alatt tartották, és nem kapták meg a kellő megbecsülést, amit számos veterán írásos panasza tanúsít. Az 1870-es években enyhült meg feléjük az állam, amikor már megkezdődött az európai hadseregek bővítése, a tartalékos erők felduzzasztása. Szabályozásukban először az aktív szolgálatot teljesítő fegyveres erőktől való megkülönböztetés fontossága érvényesült, a veteránok nem viselhettek fegyvert, vagy hordhattak hivatalos használatban lévő egyenruhát, és nem használhatták a hadsereg által alkalmazott jelzéseket.

A hivatalos katonai kultúra által mellőzött hadi események, például az 1866-os vereséggel záródó porosz-osztrák háború és az abban elesett bajtársak emlékének megőrzésében a veteránszövetségek igen fontos szerepet játszottak, állapítja meg Cole.

A kötet két legizgalmasabb fejezete a két esettanulmány, melyekben a történész a veteránszövetségek fennmaradt belső iratait, róluk készült rendőri jelentéseket elemez. Közülük az első, a negyedik fejezet, *'Jó katonák': a hadsereg veteránjai Trentinóban* (169–216.) Tirol olaszajkú részét veszi tüzetes vizsgálat alá, amit a szerző azzal indokol, hogy az állam különösen érzékeny volt a nemzetiségi hovatartozás kifejeződéseire az olaszlakta régióban. A vizsgálat célja, hogy kiderüljön, hogyan és mekkora mértékben voltak a veteránszervezetek mint közösség a helyi szinten letéteményesei az államhoz való hűségnek. A nemzeti identitás megnyilvánulásaira, a katonai kultúra és az olaszul beszélő lakosság kapcsolatára kíváncsi elsősorban a szerző.

A trentinói veteránszövetségek a XIX. század utolsó negyedében, elsősorban az 1870-es, 1880-as években alakultak nagy számban, majd a XX. század első évtizedében. A veteránmozgalom itt tehát később kapott erőre, mint a Cseh Királyságban, vagy az osztrák örökös tartományokban, aminek okát a mezőgazdaságból élő vidék és a birodalom előbb említett, gazdaságilag fejlettebb régiói közötti különbségben kereshetjük, valamint a gazdasági nehézségekben, amelyet Velence és Lombardia elvesztése okozott. Különbségnek tekinthetjük azt is, hogy a szervezetek tagsága alapvetően a szegényebb rétegekből került ki, miközben például a politikai autonómiát kívánó trentinói liberális polgárság távol maradt a társaságoktól a mozgalom „osztrák-patrióta” jellege miatt. A szerző részletesen elemzi egy-egy szövetség tagságának alakulását, aktivitásuk változását, törekvésüket a működés fenntartásáért.

A veteránszövetségek a kölcsönös segítségnyújtáson alapultak, a biztosító funkciókn kívül végzett tevékenységük három típusba sorolható: a szervezetek saját működésükkel kapcsolatosan üléseket, gyűléseket, bálakat, vacsorákat, kirándulásokat, zászlószentelést rendeztek, és ezek során gyakorta találkoztak a németajkú tiroli területek veteránszövetségeivel. Tevékenységi körükbe tartozott a fentiekén kívül a hivatalos „hazafias kalendáriumi” eseményeken való részvétel, rendszerint az állam tisztviselőivel és tisztekkel együtt. A veteránokra számítottak továbbá az egyedi jeles alkalmakkor, például jubileumok, vagy Ferencz Józsefhez köthető ünnepségek alkalmával, és előfordult az is, hogy Trentinón kívül zajló megemlékezésekre küldtek veteránokból álló delegációt. Cole azt a megfigyelést teszi, hogy ez utóbbi hazafias és ceremoniális feladatkörök kerültek számukra előtérbe az 1900-as évektől, miközben a rendfenntartó erők folyamatosan megfigyelés alatt tartották őket. A tarto-

mány veteránmozgalmát 1907-ben formalizálta az Osztrák Veterán Föderációhoz való csatlakozás, melynek olasz részről is többen eleget tettek.

Összegzőként a történész megállapítja, hogy a trentinói veteránok számára a szövetségekhez tartozás a társasági élet fontos tere volt, amely elősegítette a társadalomba való beilleszkedést, és a helyi és birodalmi szinten a hovatartozás érzésének megélését. A mozgalom életében az 1890-es évektől a tömegpolitika kialakulása is szerepet játszott, akárcsak a politikai katolicizmus kialakulása. A szerző már ebben a fejezetben körvonalazza, hogy a veteránszövetségek fokozatosan nemzeti határvonalak mentén kezdtek szerveződni, az ún. ausztrofil csoportokkal szemben olasz nemzeti egyesületek sorakoztak.

A Császárért és a Hazáért: A hadsereg veteránjai Triesztben és a Tengermelléken (217–267.) című ötödik fejezetben az etnikailag vegyes lakosságú Tengermellék és a Trentinóhoz hasonlóan döntően olaszlakta, azonban annál jóval gazdagabb Trieszt adják az esettanulmány vizsgálat alá vont régióit. Velence elvesztése Trieszt gazdaságát is sújtotta, azonban a város továbbra is vonzó maradt a bevándorlók szemében, többek között annak köszönhetően, hogy a birodalom más részeihez képest itt magasabb szintű vallási tolerancia valósult meg (a Habsburg-állam gazdasági érdeke ezt diktálta). 1910-ben közel huszonháromezer olasz, szlovén, német, zsidó és görög lakosa volt a városnak. A XIX. században a gazdasági élet fő nyelve az olasz maradt, azonban a szlovén nemzeti mozgalom többek között Triesztben is érezte hatását.

Az első trieszti veteránszövetséget 1879-ben alapították, tagsága nemzeti-ségileg vegyes volt, a német és olasz nyelvet egyaránt használták közleményeikben, sőt szlovénül is folyhatott a levelezés. 1875-ben avatták fel Triesztben a Miksa főhercegnek állított műemléket, ami az első kiemelkedő esemény volt azok sorában, amelyek igyekeztek újra megerősíteni a városnak a Habsburg-dinasztiához való kapcsolatát. Az 1882-es ünnepek (Trieszt 500 éves Habsburg-fennhatóságának alkalmából, illetve ez a hármasszövetség megkötésének éve is) lebonyolításában a veteránoknak is jutott feladat. Az Ausztria-pártinak tartott veteránokkal szemben ekkor már voltak, akik egészen radikális ellenérzéssel viselkedtek: az egyik parádén bombát dobtak rájuk.

„Három fő társadalmopolitikai miliő” létezett ekkor Triesztben, amely tömegesnek mondható, az olasz nemzeti blokk, a szlovén nemzeti mozgalom és a szociáldemokraták. Az állami, gazdasági és egyházi elit hűségese volt Ausztriához. A birodalmi hűség népi elemét adták a veteránok, akik viszont állandó küzdelmet folytattak a tagság létszámának megőrzéséért. Egy veteránszövetség szervezte meg Erzsébet császárné emlékművének felállítását is, az 1902-ben kezdődött szervezőmunka azonban csak tíz évvel később hozta meg gyümölcsét.

Cole vizsgálata Trieszten kívül Görz-Gradiscára és Isztriára terjed ki. Előbbi vidék veteránjainak helyzete hasonlít Trentinóéra, azzal a különbséggel, hogy itt a tagok száma nem jelent problémát, Görz ugyanis népszerű volt visszavonulni vágyók körében, így a veteránok is nagy számban éltek itt. A többséget kitevő olasz és szlovén népesség Görz és környéke kivételével elhatárolódott egymástól. A szövetségek között föderális struktúra alakult ki, közleményeiket három nyelven adták ki. Cole megfogalmazásában „szimbiózisban” éltek a konzervatív katolikus paternalizmussal.

Isztriában a szerb-horvát és az olasz nemzetiség volt a legnépesebb, őket követték a szlovének, illetve a németek. A nemzeti mozgalmak fejlődése egyre nehezedő kihívás elé állította a birodalomhoz hű elitet a népi mozgósítás terén. A horvát és olasz veteránok külön kezdtek szerveződni, és 1907-ben a végrehajtó bizottság közleményeit már horvátul adta ki.

A hatodik fejezet, *Hazaftias bevetés: A Császári és Királyi Osztrák Hadserg* (268–307.) az európai fegyverkezési verseny közepette az Osztrák-Magyar Monarchia politikai vitáinak homlokterébe kerülő kérdéstről, az egységes Császári és Királyi Hadsereg kialakítása körüli vitákról szól. A Honvédelmi Minisztérium a veteránszövetségeket ebben a légkörben tovább kívánta militarizálni, amit az akkori belügyminiszter, későbbi miniszterelnök, Ernst von Körber ellenezett. Az 1895-ös választójogi törvényt követően és az 1897-es bádeni határozatokat kísérő nyugtalanság közepette a Tengeremlék lakosságának bizonyos csoportjaival szemben egyre nőtt a hatóságok gyanakvása és szigora. Ismét előkerült a veteránok szervezetei egységesítésének ügye, és 1895-ben Albert főherceg patronálásával Bécsben megalakult a Veteránok Osztrák Császári Föderációja. A Honvédelmi Minisztérium célja az volt, hogy a veteránegyesületek hadi irányítás alá kerüljenek (eddig az egyesülési jogról szóló törvény vonatkozott rájuk). A föderációhoz kevesen csatlakoztak, 1912-ben az egyesületek több mint harmada továbbra is azon kívül maradt.

1904-re elkészült egy újabb tervezet egy másik föderáció létrehozására, azonban nem terjesztették be, és a következő, 1905. esztendő a magyar hadsereg ügyének válságával telt el. Az 1907-ben elkészült Császári-Királyi Osztrák Hadseregről szóló törvénytervezet a parlamentben megbukott, köszönhetően a főleg cseh veteránok közül szerveződő autonomista ellenzéknek, a szlovén-német, cseh-német nemzeti ellenségeskedésnek és a szociáldemokraták képviselte háborúellenességnek. A kérdés végül a parlamenten kívül oldódott meg az 1914. július 4-i rendelettel.

A *Konklúzió: Katonai kultúra és a hazaftias mozgósítás korlátai* (308–324.) című kötetzáró fejezetben Laurence Cole megállapítja, hogy a társadalmi militarizáció a császári Ausztriában a XIX. század második felében zajlott

le, ahogy több európai országban. A folyamaton belül a veteránmozgalom „politikailag konzervatív formáját jelentette a hazafias mozgósításnak”, amely érintetlenül hagyta a modern társadalom fontos rétegeit, ahogy azt a kötet esettanulmányai bizonyították Trentino és a Tengermellék liberális polgársága és a trieszti szervezett munkásság esetében. Közép-Európa nemcsak nemzetiségileg volt megosztott, hanem „ideológiai és szociális” alapon is legalább akkora mértékben, hangsúlyozza Cole *Deák Istvánt* idézve.

A kormányzat azon törekvése, hogy a mozgalmat szorosabban irányítása alá vonja, a háborúra való felkészülés részének tekinthető, a veteránokra mint tartalékos haderőre számítottak. A veteránmozgalom egységesítésére irányuló kormányzati erőfeszítés a világháború éveiben azonban „teljes katonai abszolutizmussá” alakult, az állam saját nemzetiségeit „hűnek”, vagy „hűtlennek minősítette”. A történész arra hívja fel a figyelmet, hogy a háború kitörésének hírére adott népi reakció kiterjedt vizsgálatában az Osztrák–Magyar Monarchiáról szóló történetírás lemaradt Franciországhoz, vagy Németországhoz képest. Azt azonban ő sem vitatja, hogy a hadüzenet utáni első néhány hónapban a háború iránti lelkesedés az előző évtizedek súlyos politikai konfliktusai után birodalomszerte egyfajta egység- és szolidaritásérzést teremtett meg. A Ferenc József uralkodása alatt megteremtett katonai kultúra a veteránok számára „kész viselkedésmintát” adott, amely szerint kimutathatták az uralkodóhoz és a hazához való hűségüket. Többségük rövid időn belül szolgálatra jelentkezett, és még azok számára is találtak feladatot, akik túl idősek voltak a fegyveres harchoz. A szövetségek békeidőben folytatott tevékenysége azonban a háború kitörésével kiszáradva elhalt. Azon önkéntesek száma, akik a birodalmat elhagyva az olasz hadseregbe álltak mind Trentinóban, mind a Tengermelléken, eltörpül azoké mellett, akik az osztrák–magyar csapatokat gyarapították. A fentiek fényében Laurence Cole azoknak a történészekhez a táborához csatlakozik, akik szerint „ahogy a veteránok mozgósítása mutatja, a dinasztiahoz való hűségnek és az ‚Ausztria-párti‘ érzésnek tekintélyes tartaléka létezett szerte a multinacionális államban, így inkább az uralkodó elit volt az, aki elvesztette a hitét a népében, mint fordítva”.

Laurence Cole: *Military Culture and Popular Patriotism in Late Imperial Austria* (Katonai kultúra és népi patriotizmus a császári Ausztria kései időszakában). Oxford UK, Oxford University Press, 2014. xviii + 356 o.

Zádorvölgyi Zita

Klió és a hatalom szolgálatában. Oroszország-ismereti etűdök

2014-ben jelent meg a Russica Pannonicana kiadó gondozásában *Szvák Gyula*, az ELTE Ruszisztikai Központ professzorai Klió és a hatalom szolgálatában. Oroszország-ismereti etűdök című, orosz nyelvű tanulmánykötete, mely részben a 2013-as, magyar nyelvű Klió-kötetben (Klió, a csalfa széptevő; Klió, a tanító) megjelent írásokat tartalmazza, de új cikkek is olvashatók benne.

A kötetben elsősorban historiográfiai jellegű tudományos cikkek és publicisztikai írások olvashatók, az elmúlt évek kutatási eredményei. A könyv első fejezete tudományos szakcikkeket, a második rész cikkeket és előadásokat, a harmadik portrévázlatokat tartalmaz.

A budapesti Ruszisztikai Központ újabb orosz nyelvű könyvének egyik hivatása, hogy az amúgy nemzetközileg is ismert és elismert budapesti ruszisztikai iskola eredményei mellett a műhely történetét is ismertesse a nemzetközi kutatással. Az első fejezet első tanulmánya a ruszisztikai infrastruktúra születését mutatja be (Magyar Ruszisztikai Intézet – 1990, akadémiai kutatócsoport – 2003, Alapítvány az Orosz Nyelvért és Kultúráért – 2006, Ruszisztikai Módszertani Kabinet – 2009). Egy külön tanulmány mutatja be a Ruszisztikai Központ munkatársainak sokoldalú, az orosz történelem egészét átfogó tevékenységét, a könyv végén található, Svák Gyulával készült interjúban pedig arról is szó esik, hogy „praktikusan” mire jó a 2010-ben az ELTE-n indult ruszisztikai MA képzés (a történeti-kulturális háttér ismerete nélkül bizony üzletet is nehezebb kötni...).

Az orosz Klió-kötet írásainak jelentős része historiográfiai jellegű. Áttekinti az orosz történetírást XIX. századi aranykorát [Золотой век русской исторической науки (XIX век)], a történetfilozófia főbb irányait Karamzintól a nyugatos-szlavofil vitán át az orosz történettudomány századvégi kiteljesedéséig. Az állandóan visszatérő dilemma, amely a múlt történészeit foglalkoztatta, s amely markánsan megjelenik az idézett tanulmányban is, Európa és Oroszország viszonya. A nyugatos-szlavofil vita résztvevői

például eltérően gondolkodtak az orosz történelem sorskérdéseiről, Oroszország lehetséges jövőjéről, mégis *Európához viszonyítva* keresték Oroszország helyét. Így vagy úgy, de Európa volt a mérce, az igazodási pont, Oroszországot Európához képest látták, „fogalmazták meg”. Nagy előzmények és elődök (például *Szergej Szolovjov*) után *Vaszilij Kljucsevszkij* az orosz történelem egészét átfogó életművében teljesebben ki a XIX. századi orosz történetírás aranykora.

A XIX. század második felére, a XX. század elejére az orosz történettudomány az európai történettudomány organikus és vele egy színvonalon álló része volt. Belső fejlődése alapján nem volt törvényszerű, hogy az orosz történettudományban a marxizmus kerül uralkodó pozícióba – ez külső okok miatt következett be. A szovjet korszak történettudományának „dicstelen” szerep jutott: vagy a hatalom szolgálojává kellett válnia, esetleg a „régimódi” pozitívizmus irányába tudott kitérésre kerestek magának. Éppen a kötet következő tanulmánya bizonyítja azonban, hogy a szovjet történetírás egészének sematikus-elítelő ábrázolása nem állja meg a helyét.

Ez a tanulmány a kiváló orosz történész, *Ruszlán Szkrinnyikov* életművével foglalkozik. A cikk végső soron azt bizonyítja, hogy a szovjet korszakban is lehetséges volt prezentálni magas színvonalú történetírói teljesítményt, történetesen egy „európai” szellemiségű leningrádi értelmiségi részéről.

Egy tanulmány *Ruszlán Szkrinnyikov* és a magyar *Perényi József* pályáját hasonlítja össze. Két történész-sors. A Szovjetunióban kiforrott az 1950-es években pályáját kezdő *Ruszlán Szkrinnyikov* életműve; míg Magyarországon megtört *Perényi József* szakmai útja. Ebben nyilván szerepet játszott kettejük kor- és szocializációs különbsége, hiszen *Perényi* még 1945 előtt tanulta a mesterséget, a háború után túl meredek és gyakori változások következtek be a szakmában is, olyan cikcakkok és kötelező dogmák, amik könnyen felőrölhették a történészeket. Másrészt nyilván szerepet játszott kettejük alkati különbsége, hiszen *Perényi* „az első alkalommal” otthagya a szakmát, míg *Szkrinnyikov* haláláig dolgozott.

A kötet címadó tanulmánya a magyar történettudomány jelenlegi válságjelenségeit érinti. A 2012-es „Romsics-vita” is arra világít rá, hogy a nacionalista-etnicizáló diskurzus már a kapuk előtt dönget, s ennek a beszédmódnak még akadémiai körökben is engedményeket tesznek.

A kötetben orosz nyelven is olvashatók azok a közvéleménykutatások, melyeket 2006-ban és 2012-ben folytattak a Ruszisztikai Központ megrendelésére az oroszok, és a magyar-orosz kapcsolatok magyarországi megítéléséről. E kutatások az oroszok enyhén javuló megítéléséről tanúskodnak, s

arról, hogy a magyar társadalom szerint szükséges a kapcsolatok fejlesztése Oroszországgal.

Egy szintén aktuális tanulmány *Rátz Kálmán*nal, a két világháború között tevékenykedő, szélsőjobboldali érzelmű Oroszország-kutatóval foglalkozik. Rátz 1941-ben jelentette meg Oroszország története című könyvét, mely az első magyar nyelvű monográfia volt a témában. Rátz 1941 tavaszán, nem sokkal a háború előtt, két hetet töltött Moszkvában, és minden különösebb eredmény nélkül folytatott üzleti tárgyalásokat. A szovjetek ugyanis, minden udvariasság ellenére, gyanakvóan, bizalmatlansággal fogadták az oroszokkal üzletelni kívánó, szélsőjobboldali Rátzot. Értelemszerűen adódik a kérdés, vajon hogyan viszonyulnak Rátz mai, ruszofilnek mutatkozó elvbarátaihoz?

A fentiek mellett az orosz Klió-kötetben helyet kaptak nem historiográfiai jellegű szakcikkek is: az álcárságról szóló tanulmányban Szvák Gyula azt a hipotézist fogalmazza meg, hogy az álcárság jelensége kozák közegben született volna. Áluralkodók Európában is felbukkantak a kora újkorban, nem feltétlen autochtón orosz jelenségről van tehát szó, a kozákok között talán moldáv hatásra válhatott ismertté az álcárság intézménye, és kozák közegben terjedt el, mint hatalomtechnikai elem (I. Ál-Dmitrijel egy időben ugyancsak kozák közegben bukkant fel egy másik álcár, Péter). Az álcár jelenség kezdeti sikerei ellenére hamar kifulladt Oroszországban, az interregnum éveiben egyetlen álcár sem bukkant fel, az 1630-as, 1640-es évek álcárjai mögött pedig már semmilyen társadalmi támogatottság, vagy ennek a reménye nem állt, ezek az emberek egyszerűen személyes előny szerzés céljából adták ki magukat egykori uralkodók jogos utódainak.

Дюла Свак: На службе у Клио и у власть предержавших. Этюды по россиеведению (Klió és a hatalom szolgálatában. Oroszország-ismereti etüdök) Русизистikai Könyvek, XXX-VIII. Russica Pannonica, 2014. 199 o.

Gyóni Gábor

Vlagyimir Nyikolajevics Lamsz Dorf gróf

A szovjet történetírásban hosszú évekig nem szenteltek kellő figyelmet a személyiség szerepének a történelemben. Így a XIX–XX. század fordulójára több neves oroszországi politikusának életét és tevékenységét nem elemezték elég alaposan, pedig mint *A. Ju. Losakov* írásában rámutat, közöttük az 1900-tól 1906-ig a külügyminiszteri posztot betöltő Lamsz Dorf gróf személyisége és pályafutása mind önmagában, mind az akkori viharos bel- és külpolitikai események kontextusában rendkívül érdekes. A történészek előtt ismert Lamsz Dorf naplójának három kötete, amelyek 1926-ban, 1934-ben és 1991-ben jelentek meg. Ezek az 1886 és 1896 közötti időszak oroszországi és nemzetközi eseményeinek lényeges forrásai. Lamsz Dorf diplomáciai tevékenységéről keveset írtak, nyugdíjazása és halála után pedig nevét megalapozatlanul az orosz-japán háborúban bekövetkezett orosz sikertelenségekhez kapcsolták. Kezdetben a szovjet történészek a grófnál olyan negatív tulajdonságokat emeltek ki, mint az egoizmus, a kezdeményezőképeség hiánya és az előljárók iránti feltétlen engedelmesség. Csak az utóbbi időben kerültek elő az eddig elhallgatott pozitív jellemvonások: a szerénység, a munkaszeretet és a jámborság. 2012-ben jelent meg *I. Sz. Ribacszenok* monográfiája (*Zakat velikoj gyerzsavi. Vnyesnyaja polityika Rosszii na rubezse XIX–XX vv.: celi, zadacsi, metodi. Moszkva, 2012.*), amelyben részletesen elemzi Oroszország külpolitikáját, amiben kulcsszerepet játszott Lamsz Dorf.

A gróf ősi vesztfáliai nemesi családban született 1844. december 25-én. „Önkéntes remeteségben” élt, se felesége, se gyerekei nem voltak. Naplójából és az Oroszországi Föderáció Állami Archívuma (GARF) dokumentumaiból megismerhetjük pályafutását és személyiségét. Az 1880-as évektől lett államtanácsos, 1901–2-től tényleges titkos tanácsos és államtitkár. Egyéniségéről memoárjaiban több korabeli neves orosz államférfi és diplomata (*Sz. Ju. Witte, A. P. Izvolszkij, R. Rosen, M. A. Taube, I. I. Tolsztoj és Ju. Ja. Szolovjov*) írt, ugyan nem pártatlanul, de egymást kiegészítve írásaikból megfelelő képet kaphatunk a politikusról. Witte kiemelte a gróf

nagy munkabírást, meggyőződéses monarchizmusát és megingathatlan hűségét a cárhoz. A külügyminiszeri székben Lamszдорfot követő Izvolszkij szólt elődje külpolitikai irányvonaláról. Szerinte a gróf erősen függött Wittétől, a családi hagyományok alapján jobban vonzódott a németországi egyeduralomhoz, mint a francia és az angol demokratikus és alkotmányos rendszerekhez, és amikor az orosz–francia szövetség mellett állt ki, akkor elődeit követte és az uralkodónak engedelmeskedett. Taube úgy vélte, hogy Lamszдорf egyensúlyozni próbált a németek és a franciák között, mert úgy gondolta, hogy ha ez sérül, akkor az háborúhoz és az állam pusztulásához vezet. Tolsztoj és Szolovjov a gróf korlátozott politikai képességeit hangsúlyozták. A szerző összegezve a kortársak véleményét kiemeli, hogy az alapvonásokban megegyezik. Lamszдорfot precíz, ügybuzgó, monarchista hivatalnokként, ugyanakkor gyenge akaratú és határozatlan politikusként jellemezték. A külügyminiszer nem volt se következetes germanofil, se megszállott frankomán, inkább a két, egymással szembenálló állammal való konstruktív viszonyra törekedett, és ha választania kellett, azt a pillanatnyi szükségletek és a cár akarata szerint tette meg.

1886–1897 a gróf az akkori külügyminiszer, N. K. Giers mellett első tanácsosként dolgozott és nagy befolyással rendelkezett. 1886-tól kezdte írni naplóját és ebben az időszakban készített két fontos politikai elemzést (Обзор вныснейшей политики России за время царствования Александры III. és Политический обзор за 1888 год) az orosz–német és az orosz–francia viszonyokról. Lamszдорf, mint főnöke Giers, ekkor németpárti volt és 1888-ban II. Vilmos trónra lépésével optimistán az orosz–német kapcsolatok javulásában bízott. A magyar olvasók számára azonban a legfontosabbak azok a gondolatok lehetnek, amelyek az említett írásokban az Osztrák–Magyar Monarchia 1880-as évek végi külpolitikájáról szólnak. Lamszдорf úgy látta, hogy a Monarchiának a balkáni államokkal szembeni türelmetlen expanzionista politikája összeegyeztethetetlen az orosz érdekekkel. Jól érzékelte, hogy a balkáni szláv kérdés katonai-politikai és gazdasági okokból mindkét birodalom számára kulcsfontosságú. Úgy vélte, hogy Oroszországnak az a jó, ha a Balkánon kicsi, gyenge és orosz gyámkodásra szoruló államok vannak. Ellenkező esetben, ha Ausztria-Magyarországhoz közelednek, akkor az orosz birodalom ellenségei lesznek. Lamszдорf ugyanakkor óvott attól, hogy az oroszellenes Koburg Ferdinánd bolgár uralkodót erőszakkal távolítsák el, mert ez szerinte háborúhoz és nemzetközi bonyodalmakhoz vezetne. A gróf a békés kapcsolatok fenntartása mellett érvelve, részletesen elemezte az orosz–török és az orosz–japán viszonyokat.

Az 1890-es évek elején Lamszдорf közvetlenül vett részt az orosz-francia szövetség alapelveinek kidolgozásában. Először ő és Giers is úgy vélte, hogy a franciákhoz való közeledés nem sérti a német érdekeket. 1891-re azonban mindketten belátták, hogy lehetetlen a korábbi szövetségesi viszony helyreállítása a németekkel. 1891 júliusában kezdték kidolgozni a franciákkal kötendő szerződés tervezetét. Lamszдорf óvatosan közelített a Hármasszövetség támadása esetén elrendelendő orosz mozgósításhoz. Végül erre a lépésre csak akkor került volna sor, ha magát Franciaországot támadná meg. A gróf az orosz–francia szövetségben a Hármasszövetség ellensúlyát látta, de nem mondott le az európai erőegyensúly helyreállításáról, és nem szándékozott bővíteni Oroszország kötelezettségeit. Lamszдорf és Giers fellépett az 1892-es orosz–francia katonai konvenció ellen, amit azonban a következő esztendőben III. Sándor követelésére mégis ratifikáltak. Ugyanakkor a gróf élénken érdeklődött a balkáni és a távol-keleti problémák iránt is. Érzekelte Sándor szerb király megbízhatatlanságát, de óvott attól, hogy erőszakos lépésekkel ellenségükké tegyék és az osztrákok fele taszítsák. Lamszдорf szkeptikusan viszonyult a Kínába való orosz gazdasági behatoláshoz, amit Witte kezdeményezett. Csak miután Kína koncessziót adott a Mandzsúrián át Vlagyivosztokig vezető vasút megépítésére, változtatott álláspontján és kezdte dicsérni az orosz távol-keleti politikát.

1895 januárjában, Giers halála után A. B. Lobanov-Rosztovszkij korábbi bécsi követ lett az új külügyminiszter, akivel Lamszдорf nem volt jó viszonyban, így az aktív távol-keleti orosz külpolitika kialakításában nem vett részt. 1897 áprilisában M. N. Muravjovot nevezték ki külügyminiszternek, Lamszдорfot pedig helyettesnek, így ekkortól helyreálltak korábbi jogkörei. Losakov rámutat, hogy amikor a francia sajtóban üdvözölték Lamszдорf előlépését, megalapozatlanul nagyították franciabarátságát. 1897 tavaszán, amikor a Monarchia külügyminisztere Péterváron tartózkodott, a gróf részt vett a Balkánról szóló tárgyalások előkészítésében. A megbeszélések a status quo fenntartásával végződtek. Egy másik fontos kérdéskör, amivel Lamszдорf ekkor foglalkozott: a távol-keleti orosz külpolitika kimunkálása volt. Az 1900 tavaszán az angol–búr háborúval kapcsolatos orosz külpolitikai feladatokról szóló feljegyzésnek különösen érdekes az Oroszország ázsiai szomszédjaival összefüggő politikai intézkedéseket taglaló második része. Lamszдорf kerülni akarta a politikai és még inkább a katonai összetűzéseket Törökországgal, Perzsiával, Afganisztánnal és Japánnal és a térségbeli versengést Nagy-Britanniával, ezért óvatosan csak mérsékelt célkitűzéseket fogalmazott meg. Losakov az említett feljegyzést a jövőbeni miniszter politikai programjának tekinti.

Muravjov 1900. június 8-i, váratlan halálát követően, Witte javaslatára az év decemberében Lamszдорf lett az új külügyminiszter. A gróf miniszterségének kezdete egybeesett az új távol-keleti válsaggal: a kínai bokszerlázdással. A nagyhatalmak katonai beavatkozásában való orosz részvételről a cári kormányzatban vita bontakozott ki, amit Losakov részletesen elemez. A. N. Kuropatkin hadügyminiszter támogatta az intervenciót, míg Witte és különösen Lamszдорf óvott ettől. A külügyminiszter ugyanis nem akarta kiélezni a nagyhatalmak közötti viszonyokat, és Kínával is megpróbált normális kapcsolatokat fenntartani. Oroszország végül részt vett az 1900. őszi hadműveletekben, és megszállta Mandzsúriát. Egyes nyugati sajtóorgánumok és diplomaták már orosz protektorátus kialakításától tartottak, amit Lamszдорf megalapozatlan híresztelésnek minősített. 1901 novemberében orosz–japán szerződés megkötésére Pétervárra érkezett Ito márki volt japán miniszterelnök. Lamszдорffal tárgyalva Ito kifejtette, hogy Japán számára elfogadhatatlan Korea függetlenségének elvesztése, és ebben az ügyben közös cselekvést javasolt. Végül a konzultatív jellegű tárgyalások nem vezettek megegyezés aláírásához, amihez felhatalmazással egyik tárgyaló fél se rendelkezett. Losakov hangsúlyozza, hogy Mandzsúriában mindegyik nagyhatalom: Nagy-Britannia, az USA és Japán növelni szeretne volna gazdasági befolyását.

Nem sokkal az orosz–japán tárgyalások után, 1902 januárjában Japán szerződést kötött Angliával, amire Oroszország és Franciaország közös nyilatkozattal reagált. Ez azonban az orosz diplomácia reményei ellenére nem volt egyenértékű válasz az angol–japán egyezményre. Félve a diplomáciai elszigetelődéstől az orosz kormány engedményekre kényszerült Japánnal, Angliával és az Egyesült Államokkal szemben, és Kínával is tárgyalásokat kezdett az orosz csapatok kivonásáról Mandzsúriából. Az utóbbiról 1902 tavaszán szerződést írtak alá Pekingben, aminek értelmében az oroszok a következő év januárjára kiűrtették Dél-Mandzsúriát. Losakov kitér A. Bezobrazovnak a Jalu-folyói erdőkoncesszió megszerzésével kapcsolatos kockázatos lépéseire, amit Witte, Kuropatkin és Lamszдорf kalandor akcióknak tartott. A szerző rámutat, hogy nem arról van szó, hogy a külügyminiszter ellenezte volna a távol-keleti orosz terjeszkedést, az említett észak-koreai koncessziót is fontosnak tartotta, viszont nyugtalanította, hogy Oroszország rendelkezik-e a megvalósításhoz szükséges kellő katonai-politikai és gazdasági potenciállal. Bezobrazov és klikkje azonban saját kézbe akarta venni a távol-keleti orosz politika irányítását és ehhez Lamszдорfnak a cár előtti diszkreditálásától és leváltásának elérésétől se riadt vissza. A koncessziót végül 1903 májusában a II. Miklósnál tartott különtanácskozás szentesítette.

1903 júliusában a cár Alekszejev admirálist teljes körű adminisztratív, gazdasági és diplomáciai felhatalmazással rendelkező távol-keleti helytartónak nevezte ki. Ez súlyos csapás volt Lamszдорfira, akit így eltávolítottak a távol-keleti ügyektől. A helytartóság külföldön éles visszhangot keltett. Japán egyenesen provokációnak tartotta. II. Miklós viszont ezzel a lépéssel jelezte, hogy senkivel nem akarja megosztani a Mandzsúriára vonatkozó jogokat. A japánok 1903 második felében felújították a Koreáról és Mandzsúriáról szóló tárgyalásokat, javaslataik azonban az oroszoknak elfogadhatatlanok voltak. Miután Oroszország nem készült fel a Japán elleni háborúra és a nagyhatalmak többsége oroszellenes álláspontot foglalt el: a cári kormánynak engednie kellett. Lamszдорf a tárgyalásokban megpróbált a franciákra támaszkodni, támogatásuk azonban nem bizonyult komolynak, az angolok viszont a japánok mellett álltak. Végül 1904. január végén Lamszдорf javaslatára a cár újabb engedményeket tett. A szerző szerint a japán felső körök nem voltak érdekeltek a tárgyalások pozitív kimenetelében, a bekövetkező háborút pedig az oroszok nagyobb eséllyel kerülhették volna el, ha a cár hallgat külügyminiszterére.

Sokkal jobb eredményeket ért el Lamszдорf béketeremtőként a Balkánon. A miniszter 1902 végén a Monarchiába és a balkáni országokba látogatott. Találkozásán Sándor szerb királlyal felhívta az uralkodó figyelmét végzetes politikájára. Lamszдорf lebeszélte a királyt a Törökország elleni háborús előkészületekről, amit nem támogattak sem a nagyhatalmak, sem a szerb lakosság. Ezen kívül a gróf attól tartott, hogy Sándor diktatórikus rendszere ellen lázadás bontakozik ki, ami be is következett. 1903. május végén az összeesküvő tisztek megölték a királyt és bizalmasait, és az Oroszországhoz lojális Péter került a trónra. Az Oszmán Birodalomhoz tartozó Macedóniában ugyanekkor törökellenes mozgalom bontakozott ki. A nagyhatalmak, hogy ne robbanjon ki felkelés, és hogy megőrizzék befolyásukat, a törököket gyors reformokra igyekeztek rávenni, amit utazásakor Lamszдорf is megpróbált elősegíteni. A macedóniai zavargások 1903-ban tovább erősödtek és az illindeni felkelésben csúcsosodtak ki. A status quo fenntartása érdekében az orosz és az osztrák–magyar kormánynak azonnal lépnie kellett. Így 1903 szeptemberében II. Miklós és Lamszдорf találkozott Ferenc József császárral és külügyminiszterével és megkötötték a mürzstegi megállapodást, ami bizonyos reformokat és a macedóniai csendőrség külföldi instruktorok ellenőrzése alá kerülését irányozta elő.

Az orosz–japán háború kezdetén megindult a külügyminisztérium tevékenységének a háborús időszak követelményei szerinti átalakítása. A minisztériumnak figyelnie kellett és meg kellett akadályoznia, hogy harmadik

állam hadba lépjen Japán oldalán. Kínában alapfeladat volt az ország semlegességének biztosítása. A minisztériumnak garantálnia kellett a második csendes-óceáni flotta hajórajának szabad mozgását Távol-Kelet felé a japán aknátámadások előrejelzésével és az eltúlzott angol követelések diplomáciai elsimításával. Losakov rámutat, hogy miután Nagy-Britannia Japán szövetségese volt: az orosz–angol szembenállás tovább éleződött. Az angol diplomácia szokatlanul aktív lett a tengerszorosok (a Boszporusz és a Dardanellák) ügyében: arra törekedve, hogy az orosz fekete-tengeri flottát a Fekete-tengerre zárja, hogy ne tudjon részt venni a távol-keleti harcokban. A fekete-tengeri flotta illetően felhasználását egyébként, újabb politikai bonyodalmaktól tartva, Lamszдорf nem helyeselte. A külügyminisztérium az ellenséges angol lépésekre az arányos orosz válaszokat tartotta jónak.

Az 1905 januárjában kezdődött első orosz forradalom hatott a minisztériumok működésének átalakítására. 1905-ig a külügyminisztérium a rendőrséggel együtt követte az orosz forradalmárok külföldön végzett tevékenységét. Az emigráns forradalmárok legnagyobb centruma Svájc nagyvárosaiban volt. Az orosz diplomaták igyekeztek megakadályozni, hogy a forradalmi propagandaanyagok és a fegyverek bejussanak Oroszországba. Lamszдорfnak a forradalomról alkotott elképzeléseit jól tükrözi a cárhoz írt 1906. január 3-i feljegyzése. Szerinte az európai konzervatív erőknek kell szembeszállni a világforradalom fenyegetésével. A köztársasági, ateista és szocialista eszmékkel a keresztény-monarchikus felfogást kell szembeállítani, amelyet a három legnagyobb európai konzervatív erő, Oroszország, Németország és a Vatikán képvisel. Lamszдорf úgy véli, hogy a pravoszláv, a protestáns és a katolikus alaptételek együttese lehet a forradalmi mozgalmak ellenszere. A gróf szerint az orosz forradalmi mozgalmat külföldről finanszírozták. Losakov azonban arra is utal, hogy Lamszдорf nem volt megrögzött reakciós. Az 1905. januári „véres vasárnap” után azt mondta II. Miklósnak, hogy a kormány elveszítette a nép bizalmát, és fogadni kellene a munkások küldötteit.

1905 júliusában Björkö közelében a császár kezdeményezésére II. Miklós és II. Vilmos titkos szövetséget kötött. A cár ezt a német uralkodó tanácsára nem közölte Lamszdorffal. Amikor később a külügyminiszter megtudta, pánikba esett. Ő és Witte meg volt győződve, hogy a szerződés nem léphet életbe addig, amíg a franciák nem egyeznek bele. A kérdésben Lamszдорf utasítására puhatolózó franciaországi orosz követ közölte a franciák negatív álláspontját miniszterével. Lamszдорf világosan látta, hogy a császár igazi célja az volt, hogy Oroszország kompromittálódjon Párizsban és Londonban. Az orosz–német szerződés végül nem lépett életbe. Ebben

szerepet játszott az is, hogy Oroszországnak a forradalom elleni harchoz pénzre volt szüksége, és a birodalom fő hitelezője Franciaország volt. A franciák viszont akkor hiteleztek, ha Oroszország befejezi a Japán elleni háborút. Az orosz–japán háborút lezáró békét 1905 őszén Portsmouthban (Egyesült Államok) írták alá. Tanulmányában Losakov főleg azt taglalja, hogyan lett Witte az orosz küldöttség vezetője és ebben milyen szerepet játszott Lamszdorf. A francia kormány a portsmouthi béke után az 1906 januárjában Algecirásban a Marokkóról folyó tárgyalások kedvező kimenetelétől tette függővé az Oroszországnak nyújtandó további hiteleket. Az Orosz Birodalom a konferencia gyors befejezésében volt érdekelt. Az oroszokon kívül a franciákat támogatta Anglia, az USA, Olaszország és Spanyolország, míg Németország teljes elszigeteltségben maradt. A marokkói rendőrség felett továbbra is franciák rendelkeztek. A franciáknak nyújtott orosz támogatás erősítette az orosz–francia szövetséget, a birodalom nagy összegű kölcsönt kapott a franciáktól, míg az orosz–német viszonyok romlottak és a kölcsöntárgyalások is megszakadtak.

Az algecirási konferencia befejezése után nem sokkal, 1906. április végén Lamszdorfot nyugdíjazták. Ennek okairól Losakov több kortárs és jelenlegi történelmi véleményt ismertet. Az egyik szerint valakit okolni kellett az orosz–japán háború következményeiért. Mások úgy ítélték meg, hogy Lamszdorf óvatos irányvonala, temperamentuma, a külügyminisztérium archaikus struktúrája és nem eléggé hatékony módszerei a háborús vereség és a forradalmi megmozdulások közepette nem jártak kellő eredménnyel: külpolitikai irányváltásra és vezetőcserére volt szükség. Megjegyeznénk, hogy a negatív értékelésekkel Losakov nem ért egyet. A francia sajtóban megjelent írásban és az oroszországi belga követ részéről viszont pozitív értékelés is elhangzott Lamszdorfról. A miniszter távozásában kezdődő szívrohamai is szerepet játszhattak. Szabadságát egészségi állapota miatt az uralkodó többször meghosszabbította. Végül a gróf Olaszországba utazott, de onnan már nem tért vissza. Lamszdorf 1907. március 6-án San-Remóban hunyt el. Szentpéterváron temették el.

A. Ju. Losakov: Graf Vlagyimir Nyikolajevics Lamszdorf. (Vlagyimir Nyikolajevics Lamszdorf gróf). Voproszi Isztorii. 2014/3. 20–47. o.

Kurunczi Jenő

Tűzkeresztség. A Magyar Királyi Légierő és a Szlovák Légierő első harci tapasztalatai 1939 márciusában

A Magyar Királyi Honvédség és Légierő második világháborús történetével kapcsolatban számtalan szak- vagy ismeretterjesztő irodalom jelent már meg. A háborút megelőző hadi eseményekről azonban keveset tudunk, és még csekélyebb az elsődleges forrásokat feldolgozó szakirodalom.

Ilyen, kevésbé ismert és elfeledett konfliktus volt a szlovákok által csak *Kis Háborúnak* elnevezett határkonfliktus, amely a magyar és a szlovák hadsereg között zajlott 1939 tavaszán. A magyar honvédség Csehszlovákia szétesése után, 1939 márciusában elfoglalta Kárpátalját, majd mintegy ennek a hadműveletnek a kiegészítéseként megszállt egy keskeny határsávot az újonnan alakult Szlovákiából. Magyarországnak Kárpátaljára szüksége volt, mivel így lehetett csak természetes határvonala hagyományos szövetségeseivel, Lengyelországgal. A Kárpátalja és Szlovákia közötti határszakaszra is szükség volt, mivel erről a területről a szlovák hadsereg veszélyeztetni tudta az Ung völgyében húzódó vasútvonalat, amely Lengyelországot kötötte össze Magyarországgal.

A szlovák történészek által használt *Kis Háború* kifejezés hibás, mivel a két fél között nem volt hadüzenet és a diplomáciai kapcsolatokat sem szakították meg egymással. A szlovák–magyar határkonfliktus katonai eseményeivel kapcsolatban 2013-ban jelent meg egy angol nyelvű könyv, amely a témában teljes mértékben újdonságnak számít. A könyvet *dr. B. Stenge Csaba* hadtörténész írta, aki jelenleg a tatabányai városi levéltár igazgatója. A szerző a konfliktus során elsősorban a két szemben álló fél légierőjének harci tevékenységére fókuszál. B. Stenge Csabának nem ez az első könyve a magyar királyi honvédség és légierő történetével kapcsolatban. A szerző elsősorban a Magyar Királyi Légierő második világháborús tevékenységét kutatja. Számtalan, rövidebb és hosszabb publikációja és könyve látott már napvilágot a témában. A jelenleg megjelent könyv sok szempontból egyedülálló, mivel az 1939-es szlovák–magyar határkonfliktust még soha senki nem kutatta ilyen részletekbe menően. A konfliktus hadi eseményeiről keveset tudunk, mivel az erre vonatkozó iratanyagok megsemmisültek vagy eltűntek a világháború időszakában.

A szlovák történészek sokkal többet foglalkoztak és jelenleg is foglalkoznak a *Kis Háborúval*, de a legtöbb esetben ők sem képesek pontos és konkrét adatokat szolgáltatni a hadműveletekről. Sokszor még a saját alakulataik tekintetében is pontatlanok az információik. A szerző tehát egy merőben új dolgot publikált, amely mind magyar, mind pedig szlovák viszonylatban is mérföldkő lehet a témában. Természetesen a magyar szakirodalom és levéltári források mellett felhasználta a Szlovákiában is elérhető szakirodalmat és levéltári anyagokat, valamint kutatómunkája során igénybe vette a cseh Hadtörténeti Intézet és a freiburgi hadtörténeti levéltár iratanyagát is. Az elsődleges források és a szakirodalmak mellett visszaemlékezéseket is felhasznált, azonban az ezekből nyert adatokat bizonyos szintű kritikával kezeli, mivel 50–60 év távlatából nehéz visszaemlékezni pontosan az eseményekre.¹ Tizenöt éves kutatómunkája során a szerző a levéltári kutatások, a magánszemélyektől összeszedett iratanyagok, valamint a szakirodalom átböngészése során nagy mennyiségű fotóanyagot is összegyűjtött. A kutatása során fellelt fotókból a könyvben több mint százat publikált. Minden egyes fénykép alatt részletes leírásokat találhatunk. A korabeli fotók mellett a konfliktus során bevetett repülőgép típusokról is vannak színes illusztrációk, pontos lajstromszámokkal, századjelvényekkel és a korban használt álcázófestésekkel.

B. Stenge Csaba bemutatja mind a két oldal légi erejét. Kitér a szemben álló felek gyengéire és erősségére.

A magyar hadsereg a néhány napos konfliktus során gyors győzelmet arat a szlovákok felett. A szlovákok elsősorban a légi erejüket voltak képesek bevetni a váratlanul meginduló magyar csapatokkal szemben, ugyanis Csehszlovákia szétesése után, az újonnan megalakult Szlovákia még nem rendelkezett ütőképes, egységes hadsereggel. Főként a képzett, hivatásos tisztekből volt hiány, mivel ezek többsége cseh területekről származott, és az ország felbomlását követően hazatért a szülőföldre. A légierőt figyelembe véve is hasonló volt a probléma. A pilótáik többsége nem volt eléggé felkészült, azonban elszántságban és kitartásban nem szenvedtek hiányt. A szerző elsődleges források segítségével bizonyítja azt, hogy a szlovák légierő a konfliktus folyamán nem állt a helyzet magaslatán. Sokkal jobb minőségű vadászgépekkel rendelkeztek, mint a magyar légierő, de a pilótáik felkészültsége sok kivétnivalót hagyott maga után. Ezzel szemben a magyar oldal gyengébb minőségű gépekkel volt felszerelve, de a pilótáik messze jobban teljesítettek, mint szlovák ellenfeleik. A szlovák pilóták elszántsága és hősiességük azonban nem tudta ellensúlyozni a magyarok jobb felkészültségét. Ezért szenvedett a

¹ A visszaemlékezésekből származó adatok és az elsődleges források összevetésekor a szerző számtalanszor ellentmondásokba ütközött, ez is a visszaemlékezések pontatlanságának köszönhető.

szlovák légierő a konfliktus során hatalmas veszteségeket. A légierővel ellentétben a szlovák hadsereg a földi csapatokat nem tudta gyorsan mozgósítani, csak a kiegészítő-, a rendvédelmi- és a félkatonai alakulatokat és csapattörödekeket sikerült bevetni az előrenyomuló magyar hadsereggel szemben.² A magyar előrenyomulást pont a szlovák légierőnek kellett volna lassítania, amíg megérkeznek az ütőképesebb alakulatok.

A kutató részletekbe menően taglalja a hadi eseményeket, napra pontosan lebontva azokat. Külön foglalkozik a március 24-i iglói bombázással, amelyet a magyar légierő hajtott végre a szlovákok ottani repülőtere ellen.

A könyv végén kilenc jól használható függelék is találunk, amelyek jól kiegészítik a törzsszöveg mondanivalóját. A függelékekből bővebb felvilágosítást nyerhetünk a légierőknél a korban rendszeresített rendfokozatokról. Egy táblázatban összehasonlítja a magyar légierő, a szlovák légierő, a német Luftwaffe és a Brit Királyi Légierő rendfokozatait.³ Részletes technikai leírásokat találhatunk az összes repülőgéptípusról, amelyet a konfliktus során bevetettek. Eddig publikálatlan adatokat olvashatunk a légi győzelmekről, és a magyar légvédelmi alakulatok által lelőtt ellenséges gépekről is. A szerző külön foglalkozik az egyetlen, épségben elfogott szlovák *Avia B.534*-es vadászgép későbbi sorsával. Ezen függelékeken kívül találhatunk még a szlovák légierő személyi állományára vonatkozó adatokat, a konfliktus során kitüntetett magyar katonákról információkat, és végül, de nem utolsósorban rövid életrajzi leírásokat a harcok során légi győzelmet elért magyar pilótákról.

A könyv úttörő jellege a témában megkérdőjelezhetetlen. Rengeteg olyan új információt találhat benne az olvasó (legyen az a téma iránt érdeklődő vagy az eseményeket mélyebben kutatni akaró egyén), amelyet eddig nem publikáltak vagy pedig csak felületes információkkal rendelkeztek róla. Szakirodalomnak jól hasznosítható, és mivel angol nyelvű, ezért külföldön is használható. Véleményem szerint a szlovák történészek is nagy haszonnal forgathatják majd a könyvet.

B. Stenge Csaba: *Baptism of fire. The first combat experiences of the Royal Hungarian Air Force and Slovak Air Force March 1939* (Tűzkereszttség. A Magyar Királyi Légierő és a Szlovák Légierő első harci tapasztalatai 1939 márciusában). Helion & Company, Solihull, 2013. 128 o.

Bognár István

2 A konfliktus idején a szlovák hadsereg még a megalakulása elején volt.

3 A könyv elején a szerző megjegyzi, hogy a publikációjában megemlített rangokat az adott ország nyelve szerint fogja eredetiben közölni, mert az egyes országok hadseregeinek besorolásait sokszor nehéz és félrevezető lefordítani egy másik nyelvre.

Az ukrán szélsőjobboldal

Mridula Gos – indiai jogvédő, politológus, nemzetközi kapcsolatok történelmével foglalkozó, tudományos fokozattal rendelkező történész. „Az ukrán szélsőjobboldal” című tanulmányát 2012 októberében jelentette meg a Friedrich Ebert tiszteletére létrehozott alapítvány támogatásával kiadott, Nemzetközi Politikai Analízisek című folyóirat hasábjain. Munkájának fő objektuma az ukrán szélsőjobboldali Szabadság Párt (Szvoboda) melynek megalakulását, transzformálódását, az ukrán társadalmi-politikai életre gyakorolt hatását mutatja be, a keleti történészek meglátásán keresztül.

Az ukrán szélsőjobboldal bevezetőjében elsősorban arra világít rá, hogy Ukrajna története során az 1980-as évek végétől nem volt példa az extremizmus és ultranacionális nézetek terjedésére. Az ukrán állam nemzeti kisebbségek iránti toleranciájáról tanúskodnak a következő törvények: A nyelvről (1989), A nemzeti kisebbségekről (1992). Nem hangzottak el jelmondatok Ukrajna az ukránoké címmel. Azonban említést érdemel, hogy az 1980-as évek végén, az 1990-es évek elején a Szovjetunió széthullásának előestéjén ugyancsak jellemzőek voltak az ukrán náció szovjet nemzettől való differenciálódására való törekvések, melyek azonban még nem tekinthetők szélsőjobboldali megnyilvánulásoknak. Azonban jelentősen befolyásolták ezeknek az eszméknek a fejlődését. Mridula Gos tanulmányának bevezető részében olvashatjuk, hogy az ukrán szélsőjobboldali nézetek története 1929-ig nyúlik vissza, bölcsője a nyugat-ukrajnai Ukrán Felkelő Hadsereg (UPA) volt, mely először a lengyelek, majd később a bolsevik rezsim ellen harcolt. Ennek a szervezetnek a jellemzői: radikalizmus, autoriterizmus és a Dmitro Doncov által népszerűsített „integrál nacionalizmus” voltak. Ezek a paramilitáris szervezetek kizárólag Nyugat-Ukrajnában élveztek támogatottságot, így szélsőséges tevékenységeik a XX. század közepe táján abbamaradtak.

Az 1990-es évek elején kezdett felerősödni a nacionalista tendencia, különböző szervezetek alakultak (Ukrán Nacionalista Párt), amelyek aktív szerepet vállaltak különböző nemzetiségi konfliktusok megoldásában. Ezeknek az eseményeknek az előzményeként ír a szerző az egyik legközismertebb

ukrán szélsőjobboldali párt, a Szabadság Párt megalakulásáról (korábbi neve Ukrán Szociál-Nacionalista Párt), valamint a hasonló koncepciókat képviselő, kisebb pártok asszimilációjáról. Ez a folyamat a következőképp zajlott: 1989-ben az USZNP az Ukrán Nemzeti Önállósággal együtt „Kevesebb szó” néven politikai társulást hozott létre, és megkapta az összlakossági szavazatok 0,16 százalékát. A politikai blokk moderátora a lemergi Oleg Tyahnibok volt. 2002-ben csatlakoztak a „Mi Ukrainánk” frakciójához, azonban nyílt antiszemita kijelentéseik következtében kizárták ebből a szervezetből. 2004. február 14-én az USZNP új nevet vett fel, a Szabadság Pártot. A választásokon kizárólag a nyugat-ukrajnai megyei tanácsba juttattak csekély számú képviselőket. Mridula Gos tanulmányában a politikai előrejelzések szerint kevés eséllyel indulnak a jövőbeli választásokon. Említést kell tenni arról a tényről, hogy ez a tanulmány 2012-ben, az ukrán forradalom előtt íródott, amelyben az ukrán szélsőjobb, ezen belül a Szabadság Párt jelentős szerepet játszott a Janukovics – rendszer megbuktatásában, ezzel nagyobb politikai perspektívára tett szert és a lakosság körében is egyre nőtt a támogatottsága.

A tanulmány következő fejezete a Szabadság Párt ideológiai evolúcióját taglalja. Eszmerendszerének gyökerét politikai (a demokratikus folyamatok lassúsága), gazdasági (a piaci konkurencia hiánya, szociális-gazdasági hierarchiai szintek közötti számottevő különbségek), szociális (a demográfia alacsony mutatói, magas emigrációs arányok) komponensek képezik. Mindezek termékeny talajként funkcionálnak a jobboldali extremismus konszolidálódásában. A tudományos munka rávilágít arra a tényre, hogy a Szabadság Párt nézetei az utolsó évtizedben módosultak, a nacionalista ideológiák propagálása mellett helyet kaptak a politikai rendszer kritikái és programjaik az ukrán gazdaság integrálására. A „Mi Ukrainánk”-at és az Ukrán Forradalmi Pártot (RUH) „romantikus nacionalistákként” említik. Alapprogramjukat az 1951-ben kiadott Jaroszláv Sztecko írása Két forradalom (Ярослав Стецько Дві революції), melynek alapkonceptiója, hogy „a nemzeti forradalom nélkül nem létezik szociális sem. Mivelhogy minden forradalom fő mozgatóerői maguk az emberek, akik a nemzetet szimbolizálják, így csak ők maguk képesek a szociális változások elérésére”. A Szabadság Párt megőrzi antikommunista pozícióját (nem fogadja be körébe a kommunistákat), de ezzel együtt a nagytőke és az „oligarchikus kapitalizmus” ellen hirdetett harc közös platformjára állítja őket a baloldaliakkal. A párt alapprogramja, mely az „Ukránok védelmi programja” nevet viseli, azonban tartalmaz jobboldali, extremista, xenofób és ultranacionalista pontokat: megújítani azt a szovjet gyakorlatot, miszerint a személyi igazolványban fel legyen tüntetve az illető nemzetisége, ukrán gyerekeket nem

fogadhatnak örökbe nem ukrán nemzetiségű szülők stb. A Szabadság Párt programja gazdasági aspektusát tekintve felsőbbrendű és populista. Háborút hirdet a nagytőke ellen, általános jólétet és az állami javak újraelosztását, valamint állami kontroll alatt álló piacgazdálkodást ígér, melynek privilégiumait főként az ukrán nemzetiségűek élvezhetik.

Külpolitikai téren Ukrajna területi egysége mellett teszi le a voksot, ellenzi a krími autonómiát. Ellentétben az európai szélsőjobboldali pártok és szervezetek zömével a Szabadság Párt nem áll szkeptikusan az Európa Unióhoz való közeledéshez. Sőt, mint később, 2014-ben az ukrán forradalom eseményei tükrözték, igencsak radikálisan lépett fel a „Jevromajdanon” az EU-hoz való csatlakozás egyik legaktívabb támogatójaként. Nézőpontja szerint az EU-hoz való csatlakozás jobban realizálhatná az Oroszországtól való politikai és gazdasági távolságot, és Ukrajna kedvezőbb feltételek mellett tudna nemzetállamként fejlődni.

A történésznő külön kitér a krími kérdésre a Szabadság Párt nézőpontján keresztül. A párt ideológiai komplexumában jelentős helyet foglal el az „iszlámofóbia”, különösen a krími tatárokat illetően. A krími tatárok sokkal nagyobb lojalitást tanúsítanak Ukrajna irányában, mint például a krími oroszok. Úgy tartják, hogy „bármilyen ukránbarát erő Ukrajnában etnikailag mindenképp ukrán kell, hogy legyen, nem orosz vagy tatár, mert az az ország területi egységét veszélyeztetheti”. Mint a két évvel későbbi események bizonyítják, feltevésük nem volt alaptalan, hisz a Krím-félsziget Oroszország anejiója és a lakossági referendum következtében különvált Ukrajnától.

A tanulmány következő alpontja: a Szabadság Párt információs és kommunikációs stratégiái és szociális bázisa. A párt történelmi gyökereiből kifolyólag jelentősebb támogatottságot élvez Nyugat-Ukrajna régióiban. Azok a tények, amelyekkel a választók szimpátiáját igyekeznek kivívni, a következők: a Szabadság Párt az egyetlen „életképes nacionalista alternatíva” a többi mérsékelt nacionalista párthoz viszonyítva, és azok, akik az államhatalmat képviselik – „korrupciós banda”. Megállapodást kötött az ellenzéki pártokkal is, folyamatosan kifejti véleményét a parlamentben, és pragmatikusan használja a tömegtájékoztató eszközök által nyújtott előnyöket nézeti népszerűsítésére. Belső kommunikációs stratégiáit vizsgálva, az internetes közösségi oldalak segítségével toborozza követőit, mindig fentről diktál, nem engedélyezi a dialógust vagy a kritikát. Kapcsolatot tart a radikális és neonáci szervezetekkel, melyek egyfajta végrehajtóként funkcionálnak. Működnek még egyéb oroszbarát és „anti-ukrán” szélsőjobboldali szervezetek, melyek nem állnak kapcsolatban a Szabadság Párttal. Ilyen például a Szociál-patrióta Szlávok Közgyűlése (Соціал-патріотична асамблея слов'ян, tovább: SZPASZ). Ez

a szervezet egyetért az „Ukrajna az ukránoké” koncepcióval, de kizárólag a szláv testvériségen belül, radikálisan fellépnek az amerikai barát külpolitika és az európai integráció ellen. A SZPASZ a politikai rendszerből kiábrándult, családott diákokból verbuvált csapatot Fekete Század néven. Ezeknek a kisebb szélsőjobboldali szervezeteknek és a Szabadság Pártnak a szerzőnő szerint közös jellemvonásaik az antiszemitizmus, iszlámofóbia, antimigrációs és romaellenes eszmék. De munkájában a Szabadság Párt irányába kifejtett szisztematikus kritika jellemző.

A Szabadság Párt szociális bázisát Mridula Gos *Osztap Krivdik* politológus meglátásai szerint írja le: elsőként a kevésbé tanult, szociálisan hátrányos tömegek, amelyek nem tesznek fel kérdéseket, nem igényelnek párbeszédet, másodsor azok, akik az erőszak alkalmazásával és hirdetésével akarják módszereik legitimizációját elérni (pl. hasonló ambivalens lözöngök: Dicsőség Ukrajnának, halál az ellenségre jelmondatok, az országban nincs halálbüntetés). Harmadszor, a fiatal, toborzott, ambiciózus fiatalság aktív propagandája a párt imázsának növelésére.

Tanulmányának harmadik pontjában a jobboldali extrémizmus hatását analizálja az ukrán politikai életre. A Szabadság Párt azokra az elterjedt nézetekre alapozza privilegizált helyzetét, mely szerint az emberek többsége „jog-és lehetőségfosztottnak” érzi magát. Ez a magas fokú bizalmatlanság az államhatalmi szervezetekben vezetett az igazi értékek kríziséhez: „demokráciák demokrácia nélkül.” A nyugat-ukrán régióban, ahol domináns szerepet játszanak a helyi közigazgatási szervezetekben, nyíltan távolítják el a felsőoktatási intézmények vezetőit, akik nem tanúsítanak lojalitást a Szabadság Párt koncepciói iránt. „A Szabadság Párt nem ment messzire az irreális kommunista ideáloktól, melyek a szovjet érára voltak jellemzőek” – írja Mridula Gos.

A Szabadság Párt aktív kapcsolatot tart fenn kisebb radikális szélsőjobboldali szervezetekkel, mint pl. a 2012-ben Ukrajnában és Lengyelországban megrendezett Labdarúgó Európa Bajnokság fanatikus rajongói. A szerzőnő forrásai szerint a bajnokság ideje alatt mintegy 85 esetben okoztak ezek a szervezetek zavargást a Szabadság Párt támogatásával.

A tanulmány negyedik pontjában az ukrán állam szerepét tárgyalja a szélsőjobboldal előretörésével kapcsolatban. Elsősorban hiányosságként mutatja be, hogy Ukrajnában kevés hangsúlyt kapott a multikulturalizmus propagandája. Igaz, hogy sok pozitív törvényt fogadtak el a bevándorlók és a nemzeti kisebbség állami dotációjára, de az erre kirendelt intézmények struktúráit szétdarabolták, így nem volt megfelelő kompetenciájuk az adott kérdéssel foglalkozni. Alakultak különböző polgári kezdeményezések a nemzetiségek iránti tolerancia népszerűsítésére (a holocaust tanítása az iskolákban, a rasz-

szista erőszak áldozatai családjainak anyagi segítése, stb.) azonban ezek csak lokális jellegűek voltak és nem kaptak megfelelő anyagi támogatást. Másrészt a szerző a Régiók Pártját okolja, hogy teret engedett a Szabadság Pártnak az ukrán média hasábjain, így szabadon közölheti rendszerellenes kritikáit, gondolatait, kihirdetheti az ukrán nemzet felsőbbrendűségét az országon belül.

Epilógusként konklúziókat és javaslatokat olvashatunk az ukrán szélső-jobboldallal kapcsolatban:

- A Szabadság Párt vulgáris hangvitelű, xenofób, antiszemita. Ennél a következtetésnél megjegyzendő, hogy maga a pártstruktúráját tekintve egyre több közismert személyt (elismert orvosok, ügyvédek, köztisztviselők) tömörít, így tömegtájékoztatási módszereinek intellektuális szintjét nem lehet alacsony szintűnek minősíteni.
- A Szabadság Párt a 2010-es társadalom-politikai krízisnek köszönhetően tett szert nagy népszerűsége, mivel retorikájában fontos szerepet kapott a korrupció és kapitalizmus elleni harc, és a földek egyenlő elosztásának kérdése.
- A párt magát egyedüli „demokratikus alternatívának” hirdeti, holott módszerei radikálisak és inkorrektek, melyek nem épp a demokratikus intézmények fő attribútumai.

Mridula Gos felhívja a figyelmet, hogy az etnocentrista nézetek effajta széleskörű terjesztése nem fog szimpátiát kiváltani Kelet-Ukrajna lakossága körében. Ezek a szeparatista törekvések 2014-ben ki is teljesedtek. A történész előre látta a kelet-ukrajnai oroszbarát tendencia potenciális területi elkülönülésre irányuló, radikális-szeparatista ambícióit. Ennek azonban nem kizárólagos oka az ukrán szélsőjobboldal – ezen belül a Szabadság Párt egyedüli szerepe – az ukrán érdekek védelmében való fellépései. Az ukrán szélsőjobboldali irányvonal a kelet-ukrajnai területi és etnikai konfliktusok multifaktoriális tényezőinek egyik lényeges, de nem egyetlen komponense.

Mridula Gos *Az ukrán szélsőjobboldal* című tanulmánya egyes részei objektív képet adnak az ukrán szélsőjobboldal hatásairól az ország társadalmi-politikai életére a külföldi, ezen belül a keleti országok történészeinek meglátásain keresztül, valamint azonosul az ukrán értelmiség zömének álláspontjával a kérdést illetően. A radikális, szélső-jobboldali irányzatot nagyrészt a Szabadság Pártnal azonosítja, azonban azon kívül számos radikálisabb és antiszemitább nézetet képviselő szervezet tevékenykedik az ukrán nemzet übermensch mivoltának népszerűsítésében.

Mridula Gos: Країни праві в Україні (Az ukrán szélsőjobboldal). Friedrich Ebert Stiftung, Nemzetközi Politikai Analízisek, 2012. október, 14 o.
[http:// library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/09549.pdf](http://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/09549.pdf)

Vákv Marietta

David Kawalko Roselli: A nép színháza Nézők és társadalom az ókori Athénban

Az antik görög színházra vonatkozó szakirodalom – a tárgy jelentőségének megfelelően – igen gazdag és szerteágazó. *Roselli* könyve mégsem csupán egy a sok közül, mivel az a kérdéskör, amely vizsgálódásainak középpontjában áll (az attikai, főként az athéni Dionüszosz-színház közönsége, annak társadalmi összetétele a Kr. e. V–IV. században) mindeddig meglehetősen kevés figyelmet kapott. Ennyire alapos és részletes munka pedig ebben a tárgyban nemigen látott napvilágot.

Jóllehet a görög dráma társadalmi és politikai aspektusait vizsgáló újabb szakirodalom szükségképpen megrajzolja a színház közönségének modelljeit, *Roselli* ezeket nem tartja helytállónak, sőt, véleménye szerint sok szempontból akadályozzák a dráma és közönsége viszonyának megértését. Hiányosságai között említi, hogy szisztematikus vizsgálódások helyett bizonyos kiragadott részletkérdésekre (például a nők színházi jelenlétének problémájára) koncentrálnak; kevés figyelmet fordítanak az athéni polgárságon belüli különbségekre, valamint a metoikoszok és az idegenek részvételére az előadásokon; tévesek a *theórikonra* (színházlátogatási juttatásra) vonatkozó vélemények, ahogyan a nők jelenlétével kapcsolatos vita is zsákutcába jutott. Helytelennek tartja a szakirodalomnak azt a megközelítést is, amely a közönséget homogén – athéni polgárokból álló – tömegként fogja fel ahelyett, hogy figyelembe venné az azt alkotó különböző társadalmi csoportokat. *A Keir Elam* kezdeményezte színházzemiotikai kutatásokról úgy véli, igen hasznosak a színház tanulmányozásához, és miként a szemiotikus modell sugallja, a kifinomult szójáték és a szöveg komplexitása aligha volt elegendő a nézők figyelmének ébren tartásához: az előadások a „jeleknek” jóval nagyobb készletét ölelték fel. Ugyanakkor *Roselli* érvelése arra világít rá, hogy nem feledkezhetünk meg arról: az ünnep (Dionüszosz isten ünnepe) több volt, mint a színházban megrendezett drámai versenyek, s a színházba számosan nem csupán a „nézés” (*thea*) kedvéért mentek. Legalább ennyire fontos volt az az élmény, hogy egy jelentős társadalmi esemény, ünnep részesei lehettek.

Miután a szerző felteszi azokat az alapvető kérdéseket, amelyeknek újragondolását szükségesnek tartja, könyvének bevezetőjében a források rendszeres újraértékelésén alapuló interdiszciplináris tanulmányt ígér olvasóinak. S valóban: a kötet igen körültekintően elemez minden, a klasszikus és a kora hellénisztikus korszakra vonatkozó forrást, mindenekelőtt természetesen a nagy drámaköltők, Aiszkhülosz, Szophoklész, Euripidész, Arisztophanész és Menandrosz darbjait, de mindemellett történelmi és filozófiai szövegeket, enciklopedikus műveket, feliratokat, vázaképeket, sírköreliefeket és régészeti forrásokat is.

Tárgyát – az athéni Dionüszosz-színház közönsége, annak összetétele – Athén lakosságának szélesebb kontextusában vizsgálja, bevezetésképpen a Kr. e. V–IV. századi Athén demográfiai vázlatát (a lakosság nagysága, összetétele) nyújtva. A források alapján egyértelmű: a népesség túlnyomó része *nem* volt polgár és *nem* volt gazdag; ez az a tény, amely szükségképpen további fejtegetéseinek kiindulópontját adja. Ugyanakkor Roselli hangsúlyozza: nem arra tett kísérletet a könyvében, hogy mintegy újraértelmezze az antik drámát a szegények, a nem-polgárok, az idegenek vagy a nők szempontjából. Sokkal inkább az volt a célja, hogy megmutassa, az ókori athéni színházra vonatkozó modelljeinket felül kell vizsgálni, mégpedig a démoszt alkotó, egymástól igencsak különböző csoportok perspektívájából. Enélkül aligha érthetjük meg a színház társadalmi szerepét, a kultúra és az állam történelmi kapcsolatát.

A könyv első fejezete a közönség szerepével foglalkozik a színházban. Mivel a színház az előadók és a közönség kommunikációján alapul, a nézők mintegy az előadás „alkotótársai”. Ez különösképpen igaz az antik görög színház lármás, hangos – véleményét, érzelmeit, tetszését-nemtetszését igen határozottan kifejezésre juttató – közönségére. (Ezek a „gátlástalan” megnyilvánulások korunk színházlátogató közönségétől nagyon idegenek, jól-lehet a jelenlegi, a nézőt a passzív, csendes szemlélő pozíciójába kényszerítő változások nem túlságosan régiek: a XVIII. századi Angliában „a polgári közzsféra” felemelkedésével párhuzamosan száműzik a színházból a hangozkodást, és ezzel együtt voltaképpen az alsó néprétegeket. Amint Roselli rámutat, hasonló folyamatnak lehetünk tanúi az antik görög színházban.) A legtöbbet vitatott kérdés ezzel kapcsolatban az, hogy a nézők reagálásának volt-e tényleges szerepe a Nagy (vagy Városi) Dionüszia keretén belül megrendezett drámai versenyek végkimenetelére, vagyis befolyásolta-e a bírák döntését. A források alapján egyértelműen igen: többek közt erről árulkodnak egyrészt azok a – főként az ókomédiából (Arisztophanésztól) származó – idézetek, ahol a költő a közönség támogatásának elnyerésére törekszik,

másrészt azok a szöveghelyek, amelyekben tetten érhetők a közönség által alkalmazott kommunikáció különféle formái.

A közönség rokonszenvének kivívása nem egyedül a költők dolga volt: színészek, kórustagok, *chorégoszok* („producerek”), a kórusok betanítói, auloszjátékosok, színházi szolgák dolgoztak azon, hogy sikerre vigyék a darabokat. A költők számára már az sikernek számított, ha az *arkhón eponümosztól* (számunkra nem teljesen ismert kritériumok alapján) „kaptak”, vagyis lehetőséget arra, hogy a Nagy Dionüszosz-ünnepen megrendezett drámai versenyen a három tragédiaköltő vagy az öt vígjátékíró egyikeként színre vihessék műveiket. Ennek anyagi terheit mint *leiturgiát* (a gazdag polgárokra rótt pénzügyi kötelezettséget) a *chorégoszok* viselték, akik – ha sikeresnek bizonyultak – magas megtiszteltetésekben részesültek a várostól. Tudunk híressé vált karvezetőkről (*chorodidaszkaloszok*, a kórusok betanítói) és – főképpen az V. század közepe, a színészek számára is megrendezett versenyek létezése óta – „sztárszínészekről”. A nézők elismeréséért és a bírák kedvező döntéséért ők mindannyian mintegy nyolc hónapon át tanultak, gyakoroltak, tevékenykedtek. A verseny eredménye ugyanis hivatalosan a bírák szavazatától függött, ám ők bizonyosan nem hagyták figyelmen kívül a közönség reakcióit. Ez utóbbi „megvesztegetése” tehát igencsak érdekében állt a költőknek. Vagy közvetlen módon, a nézőket megszólítva kérték a támogatásukat a győzelem eléréséhez, vagy közvetve, a siker és az ahhoz kapcsolódó ünneplés jelentését építve be a drámákba. Roselli gondosan vizsgálja ennek szövegszerű bizonyítékait valamennyi drámai műfajban, akárcsak annak nyomát, hogy a közönség hangos tetszésnyilvánítása vagy éppen felháborodása (fütyülése, lábdobogása) milyen következményekkel járt, mint vették ezt figyelembe a költők műveik átdolgozása során. Bizonyos, hogy a nézők aktív közreműködésükkel társadalmi eseménnyé változtatták a színházat. Erre utal, hogy forrásaink, így Platón egy sorba helyezi a színházi közönség viselkedését más, nagy létszámú tömeg megnyilvánulásaival például a népgyűléseken, a törvényszéki tárgyalásokon vagy a katonai táborokban (Állam 492 b-c). Platón egyébiránt veszélyes kapcsolatot látott a színház és a politika között, ennek megfelelően az *Állam* és a *Törvények* számos helyén foglalkozik a közönség szerepével. (E szövegek elemzésének külön alfejezetet szentelt a szerző.) Az általa megfogalmazott kritika – amely e tekintetben egy sorba helyezhető Arisztotelész, Thuküdidész és mások véleményével – a konzervatív politikai elit azon aggodalmait tükrözi, amelyeknek kiváltója a közönség egyre növekvő tekintélye a drámai versenyeken előadott produkciók megítélésében.

Külön fejezetet szánt Roselli a nézőtér (*theatron*) vizsgálatára, amely a színházi építmény három alkotórésze (*szkéné*, *orkhésztra*, *theatron*) közül – a könyv témája szempontjából – magától értetődően a legfontosabb. Véleménye szerint a közönség rendelkezésére bocsátott tér megszervezése korántsem volt „ártatlan” dolog, hiszen a nézőtér az ott helyet foglalók számára mintegy a közösség egészére vonatkozó gondolatok megfogalmazásának, adott esetben politikai véleménynyilvánításnak az eszközeként is funkcionált. A nézőtér szerkezete bizonyos mértékig az athéni társadalmi-politikai hierarchia leképeződése volt; az e szerkezetben bekövetkező változások a kora klasszikus korszaktól a késő hellénisztikus korig a társadalmi viszonyok átalakulását, illetve a nézők funkciójára vonatkozó új eszmék megjelenését tükrözték vissza.

A Kr. e. V. században még nem volt közsínház. Az athéni Dionüszosz-színház fából készült *theatron*-ja Roselli becslése szerint mintegy 3700–6000 fő befogadására volt alkalmas. A szakirodalom ezzel szemben általában 14–17 000 főre teszi a színház kapacitását, mivel – Roselli szerint tévesen – a ténylegesnél jóval korábbra datálja a közsínház megépülését. A szám ezzel együtt mégsem biztos, hogy túlzó. A klasszikus korban ugyanis a *theatron* a Dionüszosz-színházban (és főleg az attikai démoszok színházaiiban, ld. Thorikosz, Euonümon, Ikarion és Ramnusz példáját) túlságosan kicsi volt ahhoz, hogy minden érdeklődő számára helyet biztosítson, ráadásul a nézők számára hivatalosan kialakított helyekért belépti díjat kellett fizetni. Ez a két körülmény tette különösen népszerűvé a nemhivatalos nézőhelyeket – a természetes domboldalakat –, ahonnan bárki ingyen részese lehetett az előadásoknak.

A korai görög színház fából készített ülőhelyei (*ikria*) – és Thorikosz kőből épült *theatron*-ja – a régészeti ásatások tanúbizonysága szerint egyenes vonalú lehetett, és többnyire természetes domboldalra épült, másutt viszont – lévén a színház multifunkcionális létesítmény – az *agorán* helyezték el. A fa ülőhelyek ácsolása magánvállalkozók feladata volt, akiknek az állam bérbe adta a színházat. A bérlők (*theatropolai* vagy *theatronai*) voltak felelősök az ülőhelyek kialakításán túl esetenként a *szkéné* (színpadi építmény) szükséges átalakításáért is. A színház bérbeadása általános gyakorlat lehetett ott, ahol nem volt állandó színházépítmény – mechanizmusát epigráfiai és irodalmi források, így egy Peiraieuszról származó felirat (Kr. e. 324–323) alapján vizsgálja a könyv szerzője. Lényege, hogy míg az állam egy szerény összeget kapott a bérlőtől, addig a hasznot az utóbbi fölözte le azzal, hogy a belépti díjat beszedte a nézőktől. Mindaz, aki ezt nem tudta (esetleg nem akarta) kifizetni, vagy egyszerűen nem fért már be, az a nemhivata-

los helyekről, így Athénban az Akropolisz déli lejtőjén kialakított *theatron* fölötti területekről, „a nyárfától” nézte az előadást. Nem lehet tudni, hogy hány szegény athéni (metoikosz, rabszolga, nő – vagyis az Athén-központú kutatás által figyelmen kívül hagyott társadalmi csoport tagja) helyezkedett el itt. Az mindenestre biztos, hogy a *theatron* legfeljebb 6000-re becsült közönségét jócskán gyarapította ez a – lényegében kontrollálhatatlan – tömeg, amely jelentős mértékben befolyásolta az előadásokat. Mindezek ellenére még a legújabb szakirodalom túlnyomó része is figyelmen kívül hagyja azokat az utalásokat, amelyek erre a bizonyos „nyárfától” való szemlélésre vonatkoznak.

A Kr. e. IV. században, míg némely – főleg kisebb – színház esetén változatlanul folytatódik ez a Roselli által részletesen bemutatott gyakorlat, addig számos színház esetén nem – összefüggésben azzal, hogy méretük jelentős mértékben megnő: akár azért, mert kőből építenek egy, a korábbinál nagyobb *theatron*t, akár azért, mert a fából ácsolt ülőhelyek, az *ikria* méretét növelik. Athénban a Dionüszosz-színház számos át- és újjáépítésen esett át, míg egy hosszú folyamat eredményeként a Kr. e. IV. század végére kialakult az ún. lükurgoszi színház. E folyamat hátterében gyaníthatóan a „színházipar” növekvő jelentősége, tömegszórakozássá válása állt, minek következtében a helyszűke folyamatos problémájára végleges megoldást kellett találni. A legyező alakú *theatron* – mely hamarosan a színházépületek mintájává lett – minden, az előadások szemlélésére alkalmas helyet magában foglalt, megszüntetve ezzel a rajta kívül eső, ingyenes, nem hivatalos nézőhelyeket. Eme változások fontos következménye, hogy megszűnt a *theatron* bérbeadásának gyakorlata, a belépti díjából származó – megnövekedett – bevételeket az állam szedte be, és ellenőrizhetővé vált a teljes színházlátogató közönség.

A fejezet további részében a szerzői régészeti, irodalmi és epigráfiai források alapján felvázolja a *theatron*, illetve az abban helyet foglaló közönség szerkezetét, amelynek immáron minden tagja fizetett belépti díjat, kivéve a *prohedrián* (díszhelyen) helyet foglaló főtisztviselőket, kitüntetett személyeket, külföldi követeket és vendégeket, valamint Dionüszosz Eleuthereusz papját. Vizsgálja a *buleutikon* (a *bulé* tagjai számára fenntartott speciális szekció), valamint az *arkhónok*, a *nomophilakesz*, az *ephéboszok* és az állam által felnevelt árvák számára kijelölt helyek problémáját. Úgy látja, hogy ezeknek a helyeknek az elrendezése bizonyos mértékig a város politikai prioritásainak tükrö volt. Jóval több a bizonytalanság a polgárok állítólagos *philék* szerinti elhelyezkedését illetően. Roselli véleménye szerint erre nincs bizonyíték a klasszikus és kora hellénisztikus *theatron*ban,

csak jóval később, a római császárkorban vált a nézőtér megszervezésének általános gyakorlatává. Még komplexebb az ún. színházjegyek problémája, amelyet a szerző a rá jellemző alapossággal jár körül.

Felülvizsgálja a szakirodalomnak a *theórikonnal* (színházlátogatási juttatással) kapcsolatos álláspontját is, amelyet a színház gazdasági vonatkozásainak szélesebb kontextusában vizsgál.

A *theórikont* valamennyi Athénban tartózkodó athéni polgár igénybe vehette (a metoikoszok, az idegenek, a rabszolgák, a nők ki voltak zárva belőle), de egyértelműen a szegényeken volt hivatva segíteni. Kései források (pl. Plutarkhosz) alapján Periklész hozta létre azért, hogy a démosz és a szegények kedvére tegyen: a támogatásból ülőhelyet vásárolhattak a színházban (a Nagy Dionüszia, esetleg az Anthesztéria ünnepén), valamint némi élelmiszert. Roselli a legtöbb történész álláspontjával egybehangzóan a Kr. e. IV. századra teszi a juttatás szétesztását felügyelő színházlátogatási alap létrehozását. Ugyanakkor az antik színházat vizsgáló legújabb szakirodalom kizárólag eme alap létezése miatt datálja a *theórikont* a Kr. e. V. századra. Szerzőnk igyekezvén rendet tenni ebben a kérdésben kiemeli, hogy a színházlátogatási alap és a *theórikon* között alapvető különbség volt.

Az előbbi permanens módon nem létezhetett a Kr. e. V. században, amikor a népgyűlés minden kiadásról esetről esetre döntött, és kb. Kr. e. 411-ig minden kifizetés egy központi állami pénzügyi alap terhére történt. A kifizetések tehát *ad hoc* alapon működtek, amelyeket a *kólakretai* („pénztárosok”), az év egy tizedére megválasztott afféle kincstárnokok intéztek a népgyűlés felhatalmazása alapján. A déloszi szövetség tagjai által fizetett hozzájárulást kezelő pénzügyi tisztségviselőktől (*hellénotamiai*) eltérően ők a belső kiadások (pl. napidíjak, különféle tisztségviselőknek járó juttatások) kifizetéséért voltak felelősek. A *theórikon* vitatott V. századi történetét Roselli főképpen Harpokration „*theóríka*” címszó alatti bejegyzését elemezve igyekszik megvilágítani. Arra a következtetésre jut, hogy az az összeg, amit a színházi „nézés” vagy hely (*thea*) igénybevételének támogatására fizettek az athéni polgároknak, az állami juttatások általános rendszerébe illeszkedő, esetleges juttatás volt, és nem nevezték *theórikon*-nak. Eredete szorosan összekapcsolódik a korai, bérlők által fából épített *theatronokkal*, amelyekben a nézők csak egy – a bérlők által beszédett – díj ellenében foglalhattak helyet. Ez a helyzet alapvetően megváltozott az állandó közsínházak megépülésével, minek következtében megszűnt a színházbérlés gyakorlata, a beszédett belépti díjak pedig ezentúl már az államkicstárt gyarapították. A színház nagy üzletté változott a Kr.e. IV. században: Roselli számításai alapján miután a belépti díjakból kifizették az

immáron intézményesült *theórikont*, annak még így is mintegy a kétszerese maradt az államnál.

Külön problémakört jelent a *theórikon* bevezetését kísérő korabeli helyeslés illetve kritika vizsgálata a források alapján, amelyek leginkább a demokratikus politikára vonatkozó általános megjegyzések összefüggésében értelmezhetőek. Rendkívül tanulságos a könyvnek a színházlátogatási juttatást ért elit kritikával, mindenekelőtt a demagógia vádjával foglalkozó alfejezete. Roselli tárgyalja a *theórikon* megszűnésének kérdését is: mint-hogy ez a juttatás szorosan összekapcsolódott a demokrácia intézményével, aligha tartja valószínűnek, hogy túlélhette a Kr. e. IV. század végi politikai változásokat.

Ugyanezen változások részeként módosult a színházba látogató közönség összetétele, valamint a színház és a társadalom viszonya. Ez utóbbi legfeljebb bizonyítéka az a jól ismert tény, hogy a hellénisztikus korszakban a dráma elveszíti szókimondó, politikus jellegét, a közélet helyett a magánélet problémáival kapcsolatos morális témák kerülnek a középpontba. A korszak új jelensége a dráma nemzetközivé válása, elterjedése a Mediterráneumban, jönléte ennek kezdetei a Kr. e. V. századra nyúlnak vissza. Ugyanekkor jönnek létre „Dionüszosz mestereinek”, vagyis a színészeknek az egyesületei, amelyek előadásaiskal keresztül-kasul beutazzák a Földközi-tenger medencéjét. A szerző elemzése rámutat, hogy az ókomédia inkább egalitáriánus nézőpontjával szemben az újkomédia (Menandrosz) milyen nagy figyelmet szentelt a társadalmi különbségeknek, amit részint a kosztümökkel, részint az adott társadalmi csoport nyelvi jellemzésével tett egyértelművé a közönség számára. Ez utóbbi összetétele a kora hellénisztikus korra jelentősen megváltozott, aminek legfőbb oka a belépti díjak emelkedése, a *theórikon* megszűnése, a polgárjoguktól megfosztott szegény athéniai elvándorlása, valamint a gazdagok alkotta elit hegemoniája. Mindezek következtében a közönség sokkal homogénebbé vált, amit egyértelműen jelez, hogy az újkomédia – az ókomédiától eltérően – nem nevez meg a nézők közötti csoportokat (például a foglalkozásuk alapján) vagy egyéneket, hanem többnyire egyszerűen ignorálja a közönségét.

Ahogy az a szerző már könyve bevezetésében hangsúlyozta, a legújabb szakirodalom egyik fő hiányosságának azt tartja, hogy nem fordít elég figyelmet azokra a nem-athéniekre, nem-görögökre és nem-szabadokra, akik egyrészt a közönség nem jelentéktelen részét alkották, másrészt a színházi produkció létrehozásában is fontos szerepet játszottak. A források töredezettségük ellenére is egyértelművé teszik mind az előadások, mind a közönség nemzetközivé válását Athénban (a Nagy Dionüszian és a Léna-

ian) valamint az attikai démoszokban (a Falusi Dionüsián). Eme kérdés vizsgálatának szenteli a szerző könyve negyedik fejezetét, melynek első részében főként epigráfiai források alapján igazolja a különféle etnikumú idegenek (*xenoi*) és *metoikoszok* jelenlétét a városban, hangsúlyozva, hogy e két terminussal (*xenoi*, *metoikoi*) nagyon különböző jogállású, társadalmi és gazdasági helyzetű embereket jelöltek összefoglaló néven. A fejezetben elemzi azokat az irodalmi szövegeket (Arisztophanész, Aiszkhülosz, Plátón, Xenophón, Menandrosz, Theophrasztosz), amelyek ezekre a társadalmi csoportokra reflektálnak, és amelyek egyértelművé teszik, hogy a *metoikoszok* és az idegenek is nagy számban képviseltették magukat mind a Városi Dionüsián, mind a Lénaián – némelyek közülük egyenesen a Dionüszosz-színház díszhelyein (*prohedria*) foglaltak helyet. Mindemellett aktívan részt vettek az előadások létrehozásában is akár hivatalos, akár nemhivatalos feladatokat látva el (például kórustagként vagy *chorégosz*ként). A Kr. e. IV. század végi források pedig arról tanúskodnak, hogy immáron államilag is elismerték és ünnepelték a Nagy Dionüszia szervezésében és finanszírozásában – egészen korai időktől kezdve – betöltött szerepüket. A továbbiakban Roselli szemügyre veszi azoknak a nem Athénban lakó athéni polgároknak, vagyis telepeseknek a csoportját is, akiket a Dionüszosz isten tiszteletére rendezett ünnepek különösen nagy számban vonzottak a városba. Feliratok alapján az ő kötelességük közé tartozott, hogy az istent szimbolizáló *phallosz*t küldjenek a Nagy Dionüszia ünnepére, és ugyanők voltak a *phallosz*nak a hordozói is a kultikus felvonuláson. A szerző valószínűnek tartja, hogy a *phallophorián* a telepések mellett a szövetségesek képviselői is részt vettek, akik ilyenformán nem csupán azért voltak jelen, hogy elvigyék a nagy ünnepre az adójukat. Külön alfejezetben vizsgálja azt az érdekes ellentmondást, hogy míg a *metoikoszok* és az idegenek számos ünnepen akár *chorégosz*ként, akár kórustagként is szolgálhattak, a Nagy Dionüsián a legjobb esetben csak tolerálták a részvételüket. Ennek hátterében a polgári státusszal kapcsolatos bizonytalanságok és politikai okok állhattak, mindenesetre úgy tűnik, hogy a tehetség iránti igény (például a kórustagoknál) időről időre felülírta a hivatalos álláspontot. (Annál is inkább, mert polgárjoggal bíró tehetséges önkéntesek nem mindig álltak kellő számban rendelkezésre, ahogyan megfelelő *chorodidaszkalosz*t sem volt egyszerű találni.) A nemathéni tálemek között találunk dráma- és (különösen nagy számban) dithüramboszköltőket valamint színészeket egyaránt – az igazán sikereseket a Kr. e. IV. században polgárjoggal jutalmazták. A másik jelentős terület, amelyen az idegenek és a *metoikoszok* az ünnepek alatt tevékenykedtek, a zenei előadásoké volt. A zene – amelyben a főszerepet játszó hangszer

az *aulosz* volt – köztudomásúan mind a drámai, mind a dithürambikus eladások szerves részét alkotta. Az ún. „új zene” – jellemzését a fejezetben olvashatjuk – a zenészek egyre nagyobb mértékű professzionalizálódását követelte meg, ennek következtében az „új zenészek” (leginkább auloszjátékosok) jelentős arányban a nem-athéniak közül kerültek ki.

Roselli a közönség összetételéről megrajzolt képet tovább árnyalja egy újabb, a nem-athéni polgárok alkotta csoport szemrevételezésével. Az ő jelenlétük még inkább fokozta a közönség nemzetközi jellegét, amit a költőknek szükségképpen figyelembe kellett venniük. Erre annál is inkább szükség volt, mert az attikai drámaelőadásokat nem csupán az athéni közönségnek szánták: az athéni költők sokat utaztak Attikán kívüli területekre, hogy darabjaikat bemutassák, illetve újra bemutassák. Az utazó költők hagyományát támasztják alá többek között azok a régészeti és nyelvészeti bizonyítékok, amelyek az attikai dráma erőteljes jelenlétére utalnak Dél-Itáliában és Szicíliában. „Dionüszosz mestereinek” vándorlását városról városra – ezzel együtt az attikai dráma elterjedését a Mediterráneumban – jelentősen megkönnyítette a hellénisztikus korszakban az, hogy adómentességet biztosítottak számukra. Erre a jelenségre – az attikai dráma külföldi exportjára és recepciójára – a darabokon belül is találunk bizonyítékokat. Nem attikai tájakra való utalások mind a komédiákban, mind a tragédiákban előfordulnak. (Különösen tanulságos a boiotiai Thébait mintegy „ellen-Athénként” bemutató helyek elemzése.)

Az a tény, hogy az athéni lakosság jelentős hányadát a rabszolgák tették ki, akik számtalan feladatot láttak el a városban, eleve elképzelhetlenné teszi, hogy éppen ők semmiféle kapcsolatba ne kerültek volna a drámai versenyekkel. Némelyek mint személyes kísérők, mások mint közszolgák kötelességből látogatták a színházat, ismét mások pedig saját döntésük alapján. Semmi okunk sincs feltételezni – véli a szerző –, hogy például a banki ügyletekben tevékenykedő gazdag rabszolgák ne nézhették volna meg az előadásokat – a nem hivatalos nézőhelyekről. Ezek a rabszolgák, jóllehet mind személyük, mind vagyonuk a tulajdonosukhoz tartozott, mégis tőle „külön éltek”, és más rabszolgáknál sokkal szabadabban, félig-autonóm módon léphettek fel. Jóllehet forrásaink általában érdektelennek bizonyulnak a rabszolgák színházi jelenlétét illetően, az Arisztophanésztől, Theophrasztosztól, Plutarkhosztól, Platóntól származó idézetek nem csupán azt bizonyítják, hogy a közönség egy részét rabszolgák tették ki, hanem azt is, hogy ugyanők aktív részesei voltak vagy az előadásoknak, vagy az ünnepnek. Szokás volt például, hogy az előadások alatt bort és rágcárnivalót (száritott gyümölcsöt, diót) osztottak szét a közönségnek (bár Arisztotelész

szerint a nézők csak akkor ettek, ha rossz volt a darab); mások mint az *arkhón eponümosz* kísérői a rendet biztosították a színházban.

Könyvének ötödik fejezetében egy különösen sokat vitatott kérdést vizsgál Roselli: a nők jelenlétét a színházi közönségben. Ennek a vitának hosszú és tanulságos története egészen a felvilágosodásig nyúlik vissza, és egy sokkal általánosabb, a nők társadalmi szerepével összefüggő problémakör része. Így aztán az ókortudomány – nem tudván függetlenedni saját korától – igen gyakran az anakronizmus csapdájába esett. A szerző úgy véli, hogy eme kérdés vizsgálatát – mely újabban zsákutcába jutott – csak igen széles alapokra helyezve érdemes elvégezni: figyelembe kell venni bizonyos gazdasági összefüggéseket, a nők vallással kapcsolatos szerepét és a kereskedelemben kifejtett tevékenységét, nem utolsósorban újra kell gondolni az olyan szerzőktől származó közvetlen bizonyítékokat, mint Platón vagy Arisztophanész.

A szakirodalomban megjelenő egymásnak ellentmondó álláspontok abból fakadnak – szögezi le a szerző –, hogy a nők színházi jelenlétére vagy távollétére vonatkozó antik forrásaink rendkívül nehezen értékelhetőek. Mindazonáltal a tudósok legalább 1796-tól kezdve meglehetősen egyformán, a nők jelenlétével *szemben* érveltek. Ebben az évben jelent meg ugyanis *Böttiger* mértékadó tanulmánya, amely *Casaubon* 1592-es, voksát a nők jelenléte *mellett* letevő álláspontjával szállt vitába. A kérdés megvitatásába még olyan nagyságok is bekapcsolódtak, mint *Friedrich Schlegel* és *August Böckh*. Roselli elemezve a kutatás történetét arra a következtetésre jut, hogy azok a legkorábbi érvek, amelyeket amellet hoztak fel, hogy a nők nem voltak jelen a színházban, voltaképpen a német társadalomban végbemenő komplex történelmi változások és konfliktusok részeként értelmezhetőek. Ezek a korai tanulmányok sokkal inkább tükrözték a német felvilágosodás értékeit, mint az antik görög színház viszonyait. Jóllehet a jelenkori tudományosság jóval kifinomultabban közelít a forrásokhoz, és a családi életre, a színházra a társadalom mindennapjaira vonatkozó ismereteink is rendkívüli mértékben gyarapodtak a XVII–XVIII. század óta, két múltból örökölt problémát továbbra is magával cipel. Az egyik az antik kultúra drasztikus leegyszerűsítésével, a másik a módszertannal kapcsolatos. Ez utóbbin Roselli azt érti, hogy számos tanulmány nagyobb művek kiragadott szöveghelyeire alapozza érveit, márpedig a kutatás célja nem lehet irodalmi idézetek listázása. Ő maga az általa helyesnek tartott módszert követve igen körültekintően és elfogulatlanul eleméz, tesz mérlegre minden forrást.

Összességében arra a következtetésre jut, hogy a nők elkülönítése egy olyan eszmény volt, amelyet rendre felülírt a valóság. A szegény csalá-

dokban a gazdasági szükségszerűség miatt a nőknek dolgozniuk kellett, a gazdag családok nőtagjai pedig olyan rituális feladatokat láttak el, amelyek lehetetlenné tették, hogy teljes elzártágban tartsák őket. Ami a színházi jelenlétüket illeti: a megélhetésükért keményen dolgozó nők aligha lehettek ott jelentős számban, mivel sem idejük, sem pénzük nem volt erre (a *theórikon* csak a – férfi – polgárokat illette meg), hacsak nem a domboldalon foglaltak helyet. A gazdag családok nőtagjai számára a belépti díj nem jelenthetett akadályt – ebből persze még nem következik, hogy ténylegesen ott is voltak, hiszen forrásaink alapján éppen ezek a családok helyeselték leginkább a nők szabad mozgásának korlátozását. Valószínű, hogy a hagyományokhoz ragaszkodó elit családok nőtagjai közül csupán kevesen voltak ott a színházban, és ők is kizárólag a kevésbé „gyanús” *theatron*ban foglaltak helyet, míg a szegény családokból származó nők nagyobb számban és a nemhivatalos nézőhelyekről szemlélték az előadásokat.

Roselli álláspontja szerint bár nem mindenkit tett boldoggá a nők színházi jelenléte, nem volt széleskörű és nyílt szembenállás, ahogyan explicit tiltás sem.

A könyv epilógusában arról ír a szerző, hogy munkájának talán legfontosabb hozzájárulása a kutatáshoz a marginális és alárendelt helyzetben lévő társadalmi csoportok „visszahelyezése” a színház közönségébe. Mindamellett, hogy ezzel egyetérthetünk, hasznos és értékes könyvének egy másik érdemét emelhetjük ki: azt, amire egy ismertetés természetesen nem térhet ki, legfeljebb utalhat rá – a források körütekintő, gondos és érzékeny elemzését.

David Kawalko Roselli: *Theater of the People. Spectators and Society in Ancient Athens* (A nép színháza. Nézők és társadalom az ókori Athénban) Austin, University of Texas Press, 2011. 288 + XII o.

Szekeres Csilla

Aquileiától Carnuntumig: földrajzi mobilitás a Borostyánút mentén¹

A szerző, *Felix Teichner* ismertetésre szánt tanulmánya a Borostyánút mentén végbement földrajzi mobilitást vizsgálja. A vaskor óta ez volt az egyik legfontosabb transzkontinentális szállítási útvonal, mely összekötötte a Balti-tengert az Adriai-tengerrel. Ez a távolság kb. 1700 km. A legrövidebb (és feltehetően a legrégebb) út elkerülte az alpesi területeket, és a Balti-tenger partjától a mai Lengyelország területén haladt keresztül. A Morva kapun túl, a Visztula mentén a Danzig-öbölhöz haladt, majd a Morva-folyó mentén jutott Ausztriába, ahol Carnuntum közelében keresztezte a Dunát. Innen egyenesen délnek tartva, többek között Scarbantia és Savaria érintésével érte el az Adriai-tenger partját. A „keleti, római borostyánút” elnevezés a XIX. századból származik. A borostyánkő leletek, amiket túlnyomórészt a Gdansk (Danzig) és Kalinyingrád (Königsberg) között húzódó partvonalon, a Sambia-nak² nevezett területen találtak, feltételezhetően az egyik legáhíttabb luxuscikk volt az antikvitásban. Az idősebb Plinius leírja a *Naturalis Historia*-ban,³ hogy az említett térségből a germán lakosság elindult délre, hogy *sucinumot* szállítsanak a Római Birodalomba. Főleg Észak-Itáliában, ez az értékes anyag nem csak alapanyagként szolgált a különböző kézműves termékekhez és ékszerekhez, hanem gyógyszerként is fel lehetett használni.⁴

Az első „tél-álló” útvonal keletre az Alpoktól nem csak katonai utánpótlásvolnalként szolgált a határ menti egységeknek fel egészen a dunai lime-sig, hanem ösztönözte és fokozta az árucserét észak és dél között. A hosszú távú kereskedelem kiindulópontja a Mediterráneum és Észak-Európa között a Ljubljana-medence volt. A térségben a köztársaság korában létrehozott települések (Taurisci, Emporion Nauportus) szerepét a császár-korra átvette

1 Az ismertetést támogatta a Campus Hungary B2/1R/12741 számú ösztöndíjpályázat.

2 Angolul Samland, vagy más néven Borostyánkő-félsziget (Amber Coast). A Balti-tenger délkeleti partvidékén, Kalinyingrádtól északnyugati irányban terül el. Az itt élő törzs a IX–XII. századi porosz törzsszövetség egyik tagja.

3 Nat. hist. XXXVII, 43.

4 Nat. hist. XXXVII, 44.

a colonia Iulia Emona, azonban a Kr. e. 181-ben alapított Aquileia szerepe mindvégig meghatározó maradt, hiszen a Borostyánút itt érte el az Adriai-tengert. Mindemellett Aquileia az egyik legfontosabb csomóponttá, kereskedelmi központtá vált; innen szállították a noricumí vasat, ezüstöt, és innen szervezték Északkelet-Itália és az északkeleti Alpok kereskedelmét is.

A vizsgálat fő forrásait az útvonal mentén feltárt, kereskedők által emelt feliratok adják, melyek jól tükrözik e réteg névadási és felirat állítási szokásait. A különböző dedikációs és oltárfeliratok felelősek voltak az utazók biztonságáért szárazföldön és vízen egyaránt. A keleti istenségek szokatlanul korai megjelenése összefüggésbe hozható a katona személyek és állami tisztviselők mobilitásával. Savaria területén feltártak egy fogadalmi feliratot, melyet Aecorna istennőnek szenteltek: *Aecornae / Aug(ustae) sac(rum) / Emonienses / qui / consistunt [in] finibus Savar(iensium) / v(otum) s(olverunt)/ l(ibens) m(erito)*. A felirat egy szobor talapzatán volt látható, és a Kr. u. első század második felére datálják. A felirat fontossága az, hogy Aecorna istennő jelenlegi ismereteink szerint csak a Ljubljana-medencében dokumentált. Ebből az következik, hogy a felirat állítója nem egy savariai, helyi személy volt, hanem minden valószínűség szerint Emonából érkezhetett. Az *Emonienses* valószínűsíthetőleg kereskedők vagy kézművesek voltak, akik létrehoztak egy érdekvédelmi szervezetet, collegiumot a Borostyánút legészakabban fekvő *coloniájában*. A kereskedelmi központokban (például: Emona, Poetovio és Celeia) talált feliratok számos sajátosságot megőriztek a kereskedőktől és kézművesekről a vizsgálat középpontjában lévő út mentén.

A feliratos corпуст vizsgáló elemzések bebizonyították, hogy az észak-itáliai, leginkább aquileiai kereskedőcsaládok (például a Caesernii és Barbii) irányították és szervezték a kereskedelmet és üzletet a legfontosabb észak-déli vonalon. *Jaroslav Sasel* a családokban található nagy számú felszabadított rabszolgákon alapuló vizsgálatában bemutatta a szisztematikusan létrehozott gazdasági befolyást. A Caesernii leginkább Pannonia területe felé orientálódtak, míg a Barbii a szomszédos provinciában, Noricumban is működtek. Emona lakosságát – a veteránokon kívül – nagyrészt fontos aquileiai és más észak-itáliai családok adták. A feliratokon olyan megkülönböztető *gentiliciumokat* találhatunk, mint: Aelii, Aemilii, Appulei, Barbii, Caesemii, Cantii, Castricii, Claturnii, Clodii, Dindii, Marcii, Petronii, Vellii. Ők voltak az úgynevezett uralkodó elit tagjai a városban. Ugyanezen családok találhatóak meg a Borostyánút menti településeken is. A családok hamar befolyást szereztek a város irányításában is. A legújabb vizsgálatok kimutatták, hogy Noricum városirányításának csupán egy tizede származott a helyi lakosok-

ból. Például: Ti. Barbius Valens, Savaria egyik első *decuriója*, és Decimus Castricius Verus Antonius Avitus ugyanezt a tisztséget viselte Celeiában a második század elején. A Barbii és Castricii Aquileiából származó családok voltak. A politikai szempontból legsikeresebb aquileiaiak a Caesernii voltak. Olyan tisztségeket töltöttek be, mint például a *consul suffectus*, Nicomédia *curatora* és Ciprus helytanója. A részletes vizsgálat kimutatta, hogy a Borostyánút mentén elhelyezkedő újonnan alapított településekre az észak Itáliából érkező személyek (a gentilicium alapján) általában nem veteránok, hanem civil kereskedők és telepes családok voltak.

Tanulmányában a szerző kiemeli egy fontos kereskedelmi központot a már említett Noricumban. A várost ma Magdalensbergnek hívják és hasonló központként, csomópontként funkcionált, mint például Aquileia. A település Klagenfurt és a Dráva-Száva folyók közelében fekszik, ami összeköttetést jelentett kelettel: a Balkán-félszigettel és a Fekete-tengerrel.

Mindkét város esetében megfigyelhető, hogy kereskedelmi központtá válásukban nagy szerepet játszott a földrajzi elhelyezkedésük: mindkét város folyó partján, vagy annak közelében fekszik, és mindkét esetben talá-
lunk összeköttetést a tengerrel.

A szerző megállapítása, hogy általánosságban a kis szentélyek (akár ősi, akár új istennek volt szentelve) jobban mutatják a településen, településen élő népesség összetételét és földrajzi mobilitását a Borostyánút mentén, mint a klasszikus birodalmi és állami kultuszok. Savariában a colonia egyik *decuriója* dedikációs feliratot állíttatott Isis Augustae istennőnek az első század végén.⁵ Ez a személy egy észak-itáliai kereskedőcsaládból, a Barbia nemzetségből származott (Ti. Barbius Valens), és délről a Borostyánút mentén érkezett a coloniába. Folytatva a vizsgálatot, a szerző leírja, hogy Poetovioiban két épületet emeltek. Az egyik egy templom volt a *beneficarii*-nak, akik az úti közlekedés biztonságáért feleltek, a másik pedig egy Iuppiter Dolichenusnak szentelt templom volt. Iuppiter Dolichenus összefüggésbe hozható a szír Baal Dolichenus istennel. Az úti isteneknek (Dii Itinerarii) a feladatuk az volt, hogy közvetlenül az utazókra vigyázzanak.

Végső konklúzióként a szerző megállapítja, hogy a Birodalom gazdasági, kereskedelmi és politikai kapcsolatainak eredménye volt a Borostyánút menti római provinciális lakosság változatos, kevert és kozmopolita természetű. F. Teichner kimutatta, hogy Noricumban és Pannoniában a keleti istenségeknek szentelt feliratok, oltárok stb. előbbinél 14 százalékot, az utóbbinál 16 százalékot tesznek ki a teljes leletanyagból. Ezzel szemben a Borostyánút menti nagyobb városokban vagy központokban ez a szám

5 CIL III, 4156.

sokkal magasabb. Például Emonában 21,4%, Savariában 24%, Poetovioban pedig 35%. Mindez a magas fokú földrajzi mobilitásnak a következménye, amelyek megmutatkoznak a helyi népességben is.

F. Teichner: From Aquileia to Carnuntum: Geographical mobility along the Amber Road. In *Veleia* 30, 2013. 47–73. o.

Lehrer Nándor

Politikai partnerek: Tulliao Dolabella és Caelius

Aison Jeppesen-Wigelsworth Political bedfellows: Tullia, Dolabella and Caelius című tanulmánya egyrészt bepillantást enged abba, milyen lehetőségei voltak a római nőknek a politika befolyásolására, másrészt feltárja, milyen okai voltak Tullia férjválasztásának. A szerző ezzel a tanulmánnyal olyan témát próbál boncolgatni, ami igen összetett és bonyolult, de mindenképpen meghatározó szerepe volt a római történelemben.

A tanulmány bevezetőjében Jeppesen-Wigelsworth felsorol néhány római nőt, aki nyilvánosan részt vett a politikában (Servilia, Porcia, Iunia Tertia, Fulvia, Terentia, Clodia). *Wisemant* idézve példával is illusztrálja, hogyan is fordíthatta egy nő a politikai eseményeket úgy, hogy az saját családjának kedvezzen. Ebből a példából kiindulva fogalmazza meg szerzőnk, hogy igenis befolyásoló tényező volt egy-egy férj, szerető kiválasztásánál a politikai helyzetük. Így Tullia és Terentia választását is jobban befolyásolhatta Dolabella politikai helyzete, mint híres-neves bája. Jeppesen-Wigelsworth jól látja a nők politikai befolyásoló szerepét, és ez a tényező semmiképpen sem elhanyagolható, amikor a római történelem politikai aspektusait vizsgáljuk.

Szerzőnk arra próbál rámutatni, milyen politikai tényezők, események befolyásolták, hogy Tullia és Terentia választása Dolabellára esett. Bár a legtöbb forrásunk ezzel kapcsolatban Dolabella és Tullia fizikai vonzalmát emeli ki mint az esküvő okát. Jeppesen-Wigelsworth helyesen mutat rá, hogy más okok is meghúzódhattak háttérben. Hiszen igen bonyolult politikai helyzet jellemzi ekkor a késő köztársaságot: Caesar és Pompeius, mint politikai ellenfelek állnak egymással szemben, küszöbön a polgárháború, a római fiatalok tömörülése egyik vagy másik fél mellett, Cicero száműzetése. Mind Tullia, mind Terentia tisztában volt ekkor a ténnyel, hogy Tullia férjének megválasztása nagyban befolyásolni fogja ezeket az eseményeket, és bizony nem mindig számíthatnak Cicero tanácsaira száműzetése miatt.

A szerző tanulmánya következő részében Tullia korábbi politikai aktivitásáról számol be. Jeppesen-Wigelsworth szerint mindenképpen elengedhe-

tetlen látnunk azt a képet, hogyan is viszonyult Tullia apja politikai részvételéhez az azt befolyásoló eseményekben, és milyen szerepe volt ezekben, mert csak így érthetjük meg, miért döntött Tullia és Terentia Dolabella mellett. Most azonban nemcsak azzal kellett szembenéznie a két nőnek, hogy Cicero veszélyben van, hanem azzal is, hogy nem számíthatnak közvetlenül a segítségére sem. A két nőnek tehát önállóan kellett döntenie arról, ki legyen Tullia harmadik férje. A szerző azon próbálkozása, hogy bemutassa Tullia nézőpontját az apja politikai viszonyaival kapcsolatban elengedhetetlen, hiszen nélküle szinte lehetetlen megértenünk az események sorozatát.

A szerző szerint Tullia tudatosan döntött Dolabella mellett, de felmerül a kérdés, hogy miért éppen őt választották és miért nem Tiberius Nerót, akit apja egyértelműen támogatott. Cicero számára azért lehetett vonzó lánya Tiberius Neróval kötendő házassága, mert Neró valószínűleg már Kr. e. 50-ben Caesar mellett állt, és jobb családi kapcsolatot jelentett volna, mint Dolabella. Ennek ellenére Terentia és Tullia nem vette számba Tiberius Nerót, mint lehetséges jelöltet. Ennek fő oka az lehetett a szerző szerint, hogy Neró ekkor nem tartózkodott Rómában, ugyanis a clienseivel való problémák miatt keleten volt. Mindeközben pedig Tullianak sürgősen férjet kellett találni. Jeppesen-Wigelsworth szerint az is szerepet játszott, hogy Tiberius Neró későn jött rá, hogy érdekelt lett volna a Tulliaival való házasságban. A szerző azonban fő okként azt említi, hogy a cliensekkel való probléma, a jóléthez és a politikai befolyáshoz szükséges dolgok hiánya miatt volt kevésbé kívánatos Neró Tullia és Terentia számára.

A következőkben a szerző Caelius, Curio, Dolabella és Tullia szövevényes kapcsolathálózatát taglalja, feltárva azokat a tényezőket, melyek meghatározzák az események irányát. Caelius, mint közvetítő játszott szerepet Tullia és Dolabella házasságában, és folyamatos levelezésben állt Ciceróval. Ekkor mind Caelius, mind Dolabella, mind Curio Caesar oldalán álltak a politika színterén. Caelius volt az, aki folyamatosan tájékoztatta Cicerót a Rómában történt eseményekről. Kr. e. 51-ben Dolabella quindecimvir lett Caelius és Curio segítségével, Curio pedig a tribunusi tisztségért tervezett indulni. Caelius volt az, aki informálta Cicerót Dolabellával kapcsolatban is, bár arról ne feledkezzünk meg, hogy ők szoros kapcsolatban álltak egymással. Ekkor már Dolabella elvált előző feleségétől, így lehetséges volt a Tulliaival való házassága. Cicero természetesen eleinte nem fogadta el lánya és Dolabella házasságát. Dolabella előélete mindenki számára ismert volt Rómában. Ám szerzőnk szerint Caelius biztatására Cicero mindinkább támogatta a frigyet. Cicero azonban több levelében is hangsúlyozza, hogy Terentia és Tullia nélküle hozták meg a döntést, és választották Dolabel-

lát Tullia férjéül. Szerzőnk egyetért *Skinner* azon véleményével, hogy ezek csak kifogások, hogy felmentsék Cicerót a felelősség alól, hogy szövetségre lépett Dolabellával. Persze ezek mellett Cicero bízott abban, hogy Dolabella megváltozik a házasság révén. Bár Cicero leveleiben mindig igyekszik veje rossz tulajdonságait elkendőzni és báját hangsúlyozni.

Jeppesen-Wigelsworth igen erősen nagyító alá veszi Caelius politikai beállítottságát és annak változásait Ciceróhoz és Dolabellához fűződő kapcsolata révén. Caelius politikai választása nyilvánosan 49 januárjában mutatkozott meg, amikor Curióval együtt nem voltak hajlandók Caesar ellen szavazni. A későbbiekben pedig ő maga írta Cicerónak, hogy Antoniust segítik beválasztani az auguri collegiumba. Caelius egyértelműen úgy látta, hogy hamarosan kitör a polgárháború, és ő inkább a felfegyverzett oldalra áll, vagyis Caesar mellé. Caelius ezen politikai választása valószínűleg Appius Claudius iránti gyűlöletéhez is kapcsolódik a szerző szerint, aki Pompeius rokona volt ekkor. Caelius magát Cicerót is arra buzdítja, hogy Caesar oldalára álljon. Caelius Appius iránti gyűlöletét nagyban befolyásolhatta barátai, Dolabella és Curio hozzáállása. Ez pedig Caelius minden cselekedetére kihatott. A szerző szerint ez teszi gyanússá Caelius szerepét Tullia és Dolabella esküvőjében. Ugyanis egyértelmű, hogy Caelius tanácsa alakíthatta ki a kapcsolatukat, bár Jeppesen-Wigelsworth szerint az is valószínű, hogy maga Dolabella kérte Caeliust, hogy azt sugallja Cicerónak, az ő érdeke is az eljegyzés. Dolabella számára kapóra jött a helyzet, hiszen a szokásoknak megfelelően egy közös barát volt a közvetítő, és az eljegyzendő nő is beleegyezett az esküvőbe, így már csak a pater familias beleegyezésére volt szükség, amit Caelius sikeresen meg is szerzett. A szerző szerint nagyban meghatározta Caelius szerepét az, hogy Dolabella udvarlása mikor kezdődött és miért. Egyes kutatások szerint Dolabella már azelőtt elkezdett Tullianak udvarolni, hogy véget ért volna házassága Fulviával. Ez alapján az udvarlás már Kr. e. 50 januárjában vagy februárjában megkezdődhetett. De nem csak Tullia és Terentia számára volt vonzó ez a házasság. Dolabellának is több oka lehetett erre a frigyre. Először is szerzőnk szerint Dolabellának pénzügyi problémái voltak, és azt remélte, hogy Cicero kapcsolatai révén hitelhez juthat. Valamint Cicero még ekkor is elismert szónok volt, sok politikai kapcsolattal, melyek előnyössé tették a vele való kapcsolatot. Jeppesen-Wigelsworth szerint a korábbi kutatások megfigyelték, hogy Dolabella társadalmi státusza elfogadható volt Tullia számára, Dolabellának ígéretes politikai jövője volt, és meg tudta adni neki azt, amire szüksége volt. Sokan kétségbe vonják, hogy Dolabella bája és csábereje volt a legfontosabb tényező az esküvő kapcsán. Szerzőnk úgy gondolja, Dolabella vonzereje kényelmes kifogás lett volna Tullianak és Terentiának, ha Dolabelláról kiderül, hogy politikailag nem volt megfelelő választás.

Jeppesen-Wigelsworth következtetésként leszűri, hogy Cicero az eseményekről csak homályos és kései jelentéseket kapott. Ezt bizonyítja maga az eljegyzés és Cicero ismereteinek hiánya is. Ezért van az, hogy Tullia és Terentia egyedül döntött az esküvő kérdésében. Cicerónak hiába volt sok cliense és barátja, akikkel tartotta a kapcsolatot, és akik szívesen segítették családját, mire Ciceróhoz eljutottak az információk, gyakran már késő volt. Valamint nagyon valószínű, hogy Caelius kapcsolatban állt Tullióval és Terentiával, akik konzultáltak vele a férjválasztás kapcsán. Tullia és Terentia pedig jól használták függetlenségüket Cicero távollétében, hiszen ők Rómában voltak, tisztán látták a politikai eseményeket és azok következményeit, így a lehető legjobb döntést tudták meghozni a házasság kapcsán. Ugyanis a házasság Dolabellával biztosítékot jelentett a két nőnek, akik többször estek erőszak áldozatául, akár szóbeliről, akár testiről beszélünk. Így a család védelmet kapott mindkét oldalról, hiszen Dolabella kapcsolatban állt Caesarral, de Cicero és Pompeius barátságát sem szabad elfelejteni.

A szerző tanulmányában igyekezett rámutatni Tullia példájával, hogy a római nők politikai kezdeményezéssel és bizonyos fokú társadalmi autonómiával rendelkeztek, és tevékenységük jóval szélesebb körre kiterjedt, mint a tűzhely és az otthon. Ennek a kutatási iránynak a római politikai történet kapcsán mindenképpen helye van, hiszen a gender studies egyre nagyobb teret nyer a történelem kapcsán, és be kell látnunk, hogy a történelem bármely korszakában beszélhetünk nőtörténetről.

A. Jeppesen-Wigelsworth: *Political Bedfellows: Tullia, Dolabella, and Caelius* (Politikai partnerek: Tullia, Dolabella és Caelius). Arethusa, 2013. (46. évf.), 1. sz., 65–85. o.

Mohácsik Renáta

KORA ÚJKOR

A Második Oszmán Birodalom. Politikai és társadalmi átalakulás a kora újkorban

A klasszikus oszmán történelemmel foglalkozó történészek, kutatók a Szigetváron 1566-ban elhalálozott Nagy Szülejmán szultán uralmával jelezték a birodalom fénykorát, s innen kezdve az Oszmán Birodalom fokozatos hanyatlásáról beszéltek, kiemelve olyan csomópontokat, mint az 1571-es lepantói ütközet,¹ vagy éppen a magyarországi török alóli felszabadító háborút elindító 1683-as bécsi ütközettel² fémjelezve ennek a folyamatnak a legfőbb állomásait, melyet erőteljes gazdasági, társadalmi hanyatlás és politikai decentralizáció is kísért.³ Az 1980-as évek végétől, 90-es évek elejétől kezdve azonban az oszmán történelem ezen időszakával foglalkozó kutatók közt is paradigmaváltás történt, és elkezdték beemelni az egyetemes történetírás új szempontjait és ennek fényében újra áttekinteni az addig hanyatlásként leírt korszakot.⁴ Az azóta megindult alapkutatások már inkább azt a megállapítást támasztották alá, hogy az oszmán állam gyorsan és hatékonyan reagált a kihívásokra, válságkezelése mind gazdasági, mind szociális szempontból néz-

1 Andrew C. Hess, *The Battle of Lepanto and its Place in Mediterranean History. Past and Present* 57 (1972), 53–73.

2 Franco Cardini, *Il Turco a Vienna. Storia del grande assedio del 1683*. Roma–Bari, 2011.; Ivan Parvev, *Habsburgs und Ottomans between Vienna and Belgrade 1683–1739*. New York, 1995.

3 Jane Hathaway: *Problems of periodization in Ottoman history: The fifteenth through the eighteenth centuries*. In: *Turkish Studies Association Bulletin* 20.2. Fall 1996, 25–31.; Bernard Lewis: *Ottoman observers of Ottoman decline*. In: *Islamic Studies*. 1962/I, 71–87.; Donald Quataert: *Ottoman history writing and changing attitudes towards the notion of 'decline'*. In: *History Compass* 1. (August 2003); Halil İnalcık: *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300–1600*. New Rochelle, 1973, 41–52.; Sugar, Peter F. *Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354–1804*. Seattle-London, 1977. 187–195.

4 Ld. például Suraiya Faroqi: *Crisis and Change, 1590–1699*. In: *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300–1914*. Halil İnalcık–Donald Quataert eds. Cambridge, 1994. 411–673. Újabb összefoglalás: Douglas A. Howard: *Genre and myth in the Ottoman advice for kings literature*. In: *The Early Modern Ottomans: Remapping the Empire*. Virginia H. Aksan–Daniel Goffman ed. Cambridge, 2007. 137–166.

ve sikeresen működött.⁵ *Jonathan Grant*, az Oszmán Birodalomban az új katonai technológiák elterjedését vizsgálva arra az eredményre jutott, hogy ezen a területen az oszmánok nem voltak jelentős lemaradásban, legalábbis ami a katonai ipari és termelési mérleget illeti.⁶

Baki Tezcan,⁷ aki itt ismertetendő munkájában az Oszmán Birodalom XVII. századi történetét helyezi új megvilágításba, a fentebb ismertetett folyamathoz szervesen kapcsolódva, mélyreható levéltári kutatások alapján interpretálja újra az eddig az egyértelmű hanyatlás korszakaként leírt és értelmezett időszakot. A kötet politikai és társadalmi szempontból vizsgálja a kora újkori Oszmán Birodalom átalakításának történetét. Időszzerűségét és ennek köszönhető sikerét mutatja, hogy 2010-es megjelenése után 2011-ben kétszer újranyomták, majd 2012-ben a kemény kötésű változatok után puha kötésű kiadásban is megjelent.⁸

A szerző által 'Második Oszmán Birodalom'-ként definiált időszak és az ezzel járó jelentős átalakulások nagy vonalakban az 1580-as évektől indultak meg és 1826-ig tartottak. Tezcan kiindulópontja a vizsgált időszakkal kapcsolatban éppen az, hogy néhány területen valóban hanyatlás mutatkozott – ha csak a legszembeütőbbet említjük: megálltak az oszmánok nagy területi hódításai –, de a mindennapi élet más fontos területén, úgy, mint a politikában, a gazdaság vagy a társadalmi élet síkján, de még katonai téren is fontos, a modernizáció irányába ható változások következtek be.

A hidzsra szerinti 1000. (keresztény időszámítás szerint 1591.) év apokaliptikus várakozásának elteltével megváltozott az oszmánok időfogalma: a világvége a távoli jövőbe tevődött át, és ez a modern értelemben vett szekularizált világ felé való elmozdulást eredményezte.

Ha az uralkodói hatalom meggyengülését vesszük kiindulópontul, mint a korszakot hanyatlásként leírók (köztük a korabeli oszmán krónikások és a nyugati kortárs megfigyelők) egyik legfőbb vesszőparipáját, láthatjuk, hogy a XVII. századra, nagy belpolitikai küzdelmek révén, kialakult egy íratlan szabályrendszer, melynek alapján az oszmán szultánok tudhatták, hogy uralkodói minőségükben mit tehetnek meg, meddig mehetnek el, s mikor

5 Az egész kérdés historiográfia áttekintésének vázlatát, ld. Fodor Pál: Vállalkozásra kényszerítve. Az oszmán pénzügyigazgatás és hatalmi elit változásai a 16–17. század fordulóján. Budapest, 2006., 11–19.

6 Jonathan Grant: Rethinking the Ottoman 'Decline': Military Technology Diffusion in the Ottoman Empire, Fifteenth to Eighteenth Centuries. In: Journal of World History, volt.10.1. spring 1999, 179–201.

7 Baki Tezcan a davis University of California Történelem Tanszékének docense, számos angol és török nyelvű tanulmánya mellett nagyszámú festschrift társszerkesztője. (<http://history.ucdavis.edu/people/btezcan>)

8 Én a recenzióban ezt a változatot használtam, tehát az oldalszámok is ide vonatkoznak.

válík legitimmé letaszításuk a trónról. Az oszmán politikai kultúrában kialakulni látszott egy legitimizált ellenzéki réteg, mely erőteljesen érvényesíteni tudta akaratát az uralkodói akarat ellenében. 1603 és 1703 között kilenc szultán uralkodott az Oszmán Birodalomban, melyből hatnak úgy ért véget az uralma, hogy megfosztották a trónjától. Míg az elkövetkező időszakban, mely egy hosszú, belpolitikailag nyugodt periódus volt, csupán III. Ahmedet távolították el a hatalomból 1730-ban, mivel ő ismét erőteljesen hajlott arra, hogy abszolutisztikus eszközökkel kormányozzon.

A 'Második Oszmán Birodalom'-ban bekövetkezett gazdasági és az ebből fakadó jelentős politikai változások: a piacok kiterjedése és a globális kereskedelem megerősödése, majd ennek a fajta gazdasági fejlődésnek az irányvonala vezetett el a politikai nemzet kiszélesedéséhez és ezzel párhuzamosan az uralkodói autonómia korlátozásához a törököknél éppúgy, mint Európa más részein is az adott időszakban. Noha a különböző társadalmakban különbözőképpen ment végbe ez a folyamat, ám a gazdasági tőke politikai hatalommá történő formálódása, a politikai privilégiumok relatív demokratizálódása és ezzel együtt a politikai nemzet kiszélesedése minden államra jellemző volt, és Tezcan szerint ebben a vonatkozásban az Oszmán Birodalom együtt fejlődött Európa többi részével. A törököknél ennek két alapvető módja volt: vétel útján bekerült valaki a privilegizált katonai testületbe, adóbérlő lett és ezzel biztosította helyi nemesi státuszát, illetve a jogi hatalmat képviselő testület része lett (*ulema*).

A politikai nemzet kiszélesedésével párhuzamosan kezdett kialakulni egy kollektív oszmán politikai identitás is. Az 1453–1580 közti, Tezcan által apáról fiúra öröklődő (patriarkális) birodalomnak nevezett képződményből azután kezdett el egy kora-újkorai modern állam kialakulni, hogy ezek a középkori struktúrák – a piacok kiterjedésével, a globalizált kereskedelem hatására – teljesen átalakultak és a politikai nemzet kiszélesedésének köszönhetően egy protodemokratikus politikai struktúra jött létre, mely az uralkodó hatalom jelentős korlátozását hozta magával. Kialakult az újkorai oszmán állam, mely az uralkodó osztály politikai képviseletét látta el, s vele együtt egy, addig ismeretlen, kollektív oszmán politikai identitás. Az oszmán identitás változásáról szólva *Fodor Pál* is kiemeli, hogy a politikai és a vallási vezetők közti kulturális-vallási válaszfalak a XVII. század elejére nagyrészt eltűntek, s az Oszmán Birodalomban létrejött a Tezcan által is kiemelt oszmán-muszlim uralkodói elit.⁹

9 Fodor Pál: Az oszmán–török identitás változásai (XIV–XVII. század) In: Identitás és kultúra a török hódoltság korában. Szerk. Ács Pál-Székely Júlia. Budapest, 2012. 13–39, főként 29.

Azáltal pedig, hogy elismerték, hogy elvileg minden szabad muszlim férfi az uralkodó osztály részévé válhatott, az állam feladta politikai kizárólagosságát. A XVIII. századra kiépült az a három pillér, mely a birodalom belső nyugalalmát egy évszázadon át biztosította. Egyrészt megtörtént a *janicsártestület* függetlenségének elismerése az oszmán kormányzat részéről. Másrészt az uralkodók nagyobb politikai hatalmat és mozgásteret hagytak az *a'yan*-oknak,¹⁰ vagyis – az immár öröklődővé vált, generációkon keresztül kiépített – helyi hatalmasságoknak, vezető családoknak, akik gyakorlatilag városaik, tartományaik „természetes” vezetői lettek, s így érdekükben állt a kormányzásukra bízott területen a béke és a fejlődés fenntartása. Az uralkodói hatalom és a helyi hatalom között kialakult a konszenzus, megtörtént a hatalom megosztása a központi, uralkodói és a helyi szint között. Harmadrészt a *mevali* réteg, vagyis a „törvény urai”, mely egy kizárólagos csoport, egy muszlim jogász elit kialakulását feltételezi, ahol szintén apáról-fiúra szálltak a tisztségek. Ennek a csoportosulásnak komoly hatása volt az oszmán dinasztikus politika alakulására.

A szerző szerint a XVII. századi politikai küzdelmek során kialakult 'Második Oszmán Birodalom' éppen akkor ért véget, amikor a birodalom tudatos megreformálását célul kitűző II. Mahmud szultán a helyi családok hatalmát centralizálta, hadseregreformjának köszönhetően megszüntette az egykori elit gyalogos csapatokat, vagyis véres leszámolások közepette eliminálta a janicsárokat, végül pedig az ulema réteg hatalmát gyengítette meg. Ezeknek az intézkedéseknek a nyomán az újkori oszmán államban létrejött szociálpolitikai konszenzus felborult, a különböző szociális csoportok elvesztették képviselőiket a kormányzásban, az Oszmán Birodalom egy új korszaka köszöntött be.

Baki Tezcan könyve alapos és komoly levéltári kutatások eredményeként valójában öt év történetét (1617–1622) emeli ki részletesen. Annak az öt évnek a történetét az Oszmán Birodalomban, amikor korábban soha nem látott trónöröklések és trónfosztások történtek, s ez adja az alapját annak, hogy az időben vissza és előretekintve felvázolja azt a folyamatot, mely az oszmán intézményrendszer radikális átalakításához vezetett, szembemelve az abszolutista hagyománnyal. A szerző, egy aktuális történelmi trendhez szorosan kapcsolódva, ennek a kritikus öt évnek a gazdasági és mindenekelőtt politikai hátterét ismerteti részletekbe menően, s ezáltal érteti meg az

10 Ezt az időszakot az ayanok korszakának is nevezik. Ld. Bruce Masters: *The Arabs of the Ottoman Empire, 1516–1918. A Social and Cultural History*. Cambridge University Press, New York, 2013. 83–85.; Albert Hourani: *Ottoman Reform and the Politics of the Notables*. In: *Beginnings of Modernization in the Middle-East*. Ed by William Polk-Richard Chambers. Chicago, 1968. 41–68.

olvasóval, hogy mi módon alakultak át a birodalom gazdasági, társadalmi és politikai viszonyai az általa „Második Oszmán Birodalom”-nak nevezett időszakban. Tezcan emellett párhuzamot von a hasonló európai folyamatokkal, elsősorban az Angliában bekövetkezett változásokkal, s levonja a következtetést, hogy érdemesebb lenne az oszmán történelemnek ezt a szakaszát nem hanyatló korszaknak, hanem az átalakulás időszakának nevezni, mely átalakulás aztán még hosszú évszázadokon át biztosította az oszmán dinasztia és a birodalom fennmaradását.

Baki Tezcan: *The Second Ottoman Empire. Political and Social Transformation in the Early Modern World (A Második Oszmán Birodalom. Politikai és társadalmi átalakulás a kora újkorban)*. Cambridge University Press, (Cambridge Studies in Islamic Civilization) 2010/2012, XVIII + 284 o.

F. Molnár Mónika

A rabszolgatartó rendszer lassú kimúlása New Jersey államban az amerikai polgárháború előtti évtizedekben

Az egyesült államokbeli rabszolgatartó rendszer történetével kapcsolatban a magyarországi közvéleményben széleskörűen él az a kép, hogy az amerikai forradalmat követően az északi államokban megtörtént a rabszolgák felszabadítása és a rabszolgaság a Dél „sajátos intézménye” (peculiar institution) maradt. Valójában, a helyzet ennél sokkal bonyolultabb volt. A rabszolga-felszabadítás módszereit és időbeli megvalósulását illetően az északi államok sem alkottak egységes régiót, ami azt eredményezte, hogy sok államban a rabszolgák felszabadítása csak fokozatosan, egy évtizedekig elhúzódó folyamat keretében ment végbe. Mindennek az lett az eredménye, hogy több északi államban még a polgárháborút közvetlenül megelőző években is éltek olyan személyek, akik valamiféle rabszolgai státusban voltak.

Ezt a bonyolult folyamatot vizsgálta meg egy állam, New Jersey vonatkozásában *James J. Gigantino*, a University of Arkansas munkatársa. A fiatal történész egyrészt New Jersey történetének specialistája, különös tekintettel az állam polgárháború előtti históriájára, másrészt pedig a rabszolgatartó rendszer amerikai forradalom utáni továbbélését kutatja az északi államokban.¹ New Jersey északi mércével mérve jelentős rabszolga népességgel rendelkezett. A gyarmati korszak végén, 1770-ben a gyarmat lakosságának 7 százalékát tették ki a rabszolgák, s az afroamerikaik ennél csak egyetlen északi gyarmaton képviseltek nagyobb arányt a helyi népességen belül (New York 11,7%).² New Jersey azon északi államok közé tartozott, amelyek a XVIII. század végén vagy a XIX. század elején a rabszolgák fokozatos felszabadítására vonatkozó törvényeket fogadtak el. Az állam törvényhozása 1804-ben cikkelyezte be a vonatkozó jogszabályt, amely úgy rendelkezett, hogy a rabszolgai állapotban lévő személyek 1804. július 4-e

1 A szerzőnek most van megjelenés alatt a *The Ragged Road to Abolition: Slavery and Freedom in New Jersey, 1775–1865* (A felszabaduláshoz vezető kacskaringós út: rabszolgaság és szabadság New Jersey-ben 1775 és 1865 között) című könyve az University of Pennsylvania Press gondozásában.

2 Peter Kolchin: *American Slavery 1619–1877* (Hill and Wang, New York, 1993.) 240. o.

után született azon gyermekei nyerték el szabadságukat, akik a fenti dátumot követően – férfiak esetében még huszonöt, nők esetében pedig huszonegy – további évig szolgálták rabszolgaként az édesanyjuk tulajdonosát. Ez egyrészt azt jelentette, hogy az éppen 1804. július 4-e előtt született rabszolga gyerekekre nem vonatkozott a törvény, s így ők akár életük végéig – adott esetben még 70–80 évig – rabszolgák maradtak, hacsak közben fel nem szabadították őket. Másrészt, az 1804. július 4-e után született rabszolga gyerekek sajátos átmeneti helyzetbe kerültek a rabszolgai, illetve a majdan biztosan elnyerendő szabad státus között. Gigantino tévesnek tekintette azt a korábbi történetírói felfogást, miszerint az 1804. július 4-e után született rabszolga gyerekek a fehér szerződéses szolgák vagy kézműves tanoncok helyzetébe kerültek volna. Az előbbi csoportot ugyanis a New Jersey-i törvények az utóbbiaktól világos módon elkülönített kategóriaként kezelték, s ezért Gigantino az előbbieket a rabszolgai státus továbbéléseként, időszakos rabszolgákként (slave for a term) kezelte. Ráadásul, az arkansasi történész úgy találta, hogy a New Jersey-i rabszolgatartók sem bántak másként az 1804. július 4-e után született rabszolga gyerekekkel, mint a szüleikkel.

Az 1804-es „felszabadító” törvénynek az lett a következménye, hogy az állam afroamerikai népességének mintegy 10 százaléka még 1830-ban is élethosszig tartó rabszolgai állapotban volt, s ehhez jöttek még azok az 1804 után született rabszolga gyerekek, akik még nem szabadultak fel. Az 1830-as szövetségi népszámlálás adatai szerint 20 557 afroamerikai élt New Jersey-ben, ami az állam 320 823 fős össznépségének 6,4 százalékát jelentette. Gigantino számításai szerint ebben az évben összesen mintegy 4500 rabszolga élt még az államban, ami New Jersey fekete népességének 21,9 százalékát képviselte. Az arkansasi történész a hivatalos népszámlálási adatok pontatlanságára is felhívta a figyelmet és úgy vélte, hogy pontosabb eredményre lehet jutni, ha a censusból nyerhető információkat egyéb forrásokkal (felszabadítási okiratok, az időszakos rabszolgák születési dokumentumai, adójegyzékek, örökösödési iratok) is összevetjük.

Gigantino azt is megfigyelte, hogy nem csupán a fokozatos „felszabadítást” előíró 1804-es törvény hatásának volt köszönhető a rabszolgaság nagyon lassú kihalása New Jersey-ben, hanem annak is, hogy a tulajdonosok sem siettek rabszolgáik felszabadításával. Jól mutatja ezt az ún. „lemondási törvénycikk” sorsa. Ezt az 1804-es felszabadítási törvénnyel egy időben fogadták el, s elvileg a felszabadítás meggyorsítását szolgálta volna. A rendelkezés azt tette lehetővé a New Jersey-i rabszolgatartók számára, hogy az 1804-es törvény hatályba lépése után született időszakos rabszolgákat tulajdonosaik átadják az államnak, hogy ne nekik kelljen gondoskodniuk

a felnőttkorukban úgyszólván felszabaduló rabszolgák ellátásáról. A „lemondási törvénycikk” azt is lehetővé tette, hogy az állam havi három dollárt fizessen azoknak a rabszolgáikról lemondó tulajdonosoknak, akik szerződéses szolgálként „tovább foglalkoztatták” volt rabszolgáikat. A legtöbb rabszolgatarató élt ezzel a lehetőséggel, mivel így – amellett, hogy az államtól megkapták a havi három dollár – rabszolgáikat még akkor is tovább dolgoztathatták, ha azok jogilag más státusba kerültek. E rendszer fenntartása azonban óriási anyagi terhet jelentett New Jersey számára, mivel 1811-ben az állam éves költségvetésének már majdnem 30 százalékát fordították erre a célra. Ezért megszüntették a havi háromdolláros támogatást, aminek az lett a következménye, hogy a tulajdonosok gyakorlatilag felhagytak a rabszolgáikról való „lemondás” gyakorlatával. Ez viszont azt jelentette, hogy az időszakos rabszolgák többsége továbbra is rabszolga maradt.

Gigantino úgy találta, hogy a továbbélő New Jersey-i rabszolgatarató rendszert csak az 1830-as években érték újabb kihívások. Véleménye szerint ez két akkoriban jelentkező hatásnak volt köszönhető. Egyrészt, az 1830-as évekre az országos politikai viták középpontjába került a rabszolgaság kérdése, s ennek következtében New Jersey-ben is újabb lendületet vett a rabszolgák mihamarabbi felszabadítását zászlajára tűző abolitionista mozgalom. Másrészt – az imént említett fejleménytől nem függetlenül – az 1830–40-es években jelentősen megnőtt a déli rabszolgatarató államokból északra szökött rabszolgák száma, ami a Dél közvetlen szomszédságában fekvő New Jersey-ben is folyamatosan napirenden tartotta a rabszolgaság kérdését. New Jersey ugyanis közvetlenül a rabszolgatarató államnak számító Delaware mellett, illetve a tekintélyes rabszolga népességgel rendelkező Maryland közelében helyezkedett el.³ Az államba érkezett déli szökevényekről folytatott viták pedig a még New Jersey-ben élő rabszolgák helyzetére is újból ráirányították a figyelmet. Ezek a tényezők oda vezettek, hogy a New Jersey-i törvényhozás 1846-ban újabb törvényt fogadott el a rabszolgák felszabadítására vonatkozóan, ám ez sem hozta el a rabszolgaság teljes körű és azonnali megszüntetését az államban. A törvény ugyanis ahelyett, hogy egyszer s mindenkorra minden, még valamilyen rabszolgai státusban lévő afroamerikait felszabadított volna, csupán a rabszolga elnevezést törölte el, a rabszolgákat pedig „élethossziglani szolgálknak” (apprentices for

3 Delaware rabszolga népessége 1790-ben 8887 főt tett ki, ami az állam akkori népességének 15 százalékát jelentette. A delaware-i rabszolgák száma 1860-ra 1798 személyre csökkent, ami akkor az össznépséggnek már csak 1,6 százalékát tette ki. Marylandban 1790-ben 103 036 rabszolga volt található, ami az állam lakosainak majd egyharmadát (32,2%) képviselte. Hetven évvel később az államban már csak 87 189 rabszolga élt, s ez az össznépséggnek már csak 12,7 százalékát jelentette. Kolchin: i. m. 242. o.

life) minősítette át. A törvény azt írta elő, hogy a „felszabaduló” rabszolgák meghatározott ideig továbbra is volt tulajdonosaik szolgái legyenek. Ez a rendelkezés világos módon a volt rabszolgatartók anyagi érdekeit védte, s mint Gigantino megjegyezte „mindez megkérdőjelezi azt az állítást, hogy egy monolitikus »szabad« Észak állt volna szemben a »rabszolgatartó« Déllel, és arra is rámutat, hogy az északiak rabszolgaság és szabadság értelmezése sokkal összetettebb volt annál, semmint hogy egyoldalú ellenzésként lehessen azt felfogni” (418. o.).

Az 1830-as években mindenestre megnőtt a New Jersey-be szökött déli rabszolgák száma, akik egy 1826-ban elfogadott állami törvény szerint már bíróság elé vihették az ügyüket. A rabszolgák helyzetének helyi megítélése szempontjából fontos fordulatot jelzett az a per, amelyben egy Marylandból New Jersey-be szökött rabszolga, bizonyos Alexander Helmsly játszotta a főszerepet. Helmsly New Jersey-ben telepedett le, ahol megnősült, családot alapított és kilenc évig háborítatlanul szabadon élt. 1836 októberében azonban rabszolgavadászok felfedezték hollétét, ami letartóztatásához vezetett. Helmsly bírósághoz fordult, ám a bíró ellene ítélt és elrendelte a Marylandbe, vagyis a rabszolgai állapotba való visszavitelét. A volt szökött rabszolga ügyvédei azonban fellebbeztek, s az állam Legfelsőbb Bírósága úgy ítélkezett, hogy egyetlen bíró nem dönthet valakinek a szabadságáról. Ráadásul, az állam legfelső bírói fóruma valamivel korábban egy másik perben már úgy döntött, hogy a feketéknek nem kell megerősítő módon bizonyítaniuk szabad jogállásukat, ami azt jelentette, hogy az afroamerikaiak a továbbiakban már nem számítottak *prima facie* (első pillantásra, ránézésre) rabszolgáknak. A Helmsly ügyben hozott ítélet indoklásában Joseph Hornblower főbíró kifejtette, hogy az állam alkotmánya mind a New Jersey-ben született, mind pedig az oda szökött rabszolgák számára biztosítja a megfelelő jogi eljáráshoz való jogot, vagyis abban a kérdésben, hogy egy szökött rabszolgát visszaküldjenek-e a rabszolgai állapotba nem egyetlen bírónak, hanem esküdszéknek kell döntenie.

Gigantino úgy vélte, hogy a Legfelsőbb Bíróság ezen ítéletei arra utaltak, hogy az abolícionizmus fellendülése, valamint a szökött rabszolga kérdés előterbe kerülése miatt a New Jersey-i feketék helyzetének megítélése lassan mégiscsak kezdett megváltozni. Ez a folyamat vezetett el annak a törvénynek az elfogadásához 1837-ben, amely egy három bíróból álló testületre bízta a szökevény rabszolgák státusának megállapítását azzal a kiegészítéssel, hogy a perben érdekelt mindkét fél kérhette, hogy az ügyben esküdszék döntsön. Néhány, New Jersey területén történt botrányos szökött rabszolga elfogás következtében, az állam fehér közvéleménye is egyre inkább a szökevényekkel kezdett szimpatizálni, s a szökevények ügyének

előtérbe kerülése a még az államban található „saját” rabszolgák problémájára is ráirányította a figyelmet. New York-i és helyi rabszolgáság-ellenes aktivisták felhívták a figyelmet arra, hogy a New Jersey-i rabszolgatartók gyakran adtak el élethossziglani, illetve időszakos rabszolgákat New York-ba vagy déli rabszolgatartó államokba.

1842-ben az Egyesült Államok Legfelsőbb Bírósága azonban alkotmányellenesnek nyilvánította azokat a tagállami törvényeket, amelyek esküdtbírók elé utalták a szökött rabszolgák ügyeit. Ez a döntés az említett 1837-es New Jersey-i törvényre is vonatkozott, s az ítéletet jelentős felháborodás fogadta a helyi abolicionisták körében, mivel úgy érezték, hogy a washingtoni legfőbb bírói fórum ezzel szabad kezet adott a rabszolgavadászoknak és súlyosan korlátozta a tagállamok szuverenitását. Az állam fehér politikai elitjének jelentős része ugyanakkor a szökött rabszolgákat tette felelőssé a helyzet kiéleződése miatt, és azt hangoztatta, hogy megérti a déli államok szempontjait. Az állam egyik szövetségi kongresszusi képviselője, Garnett Adrian például kijelentette, hogy New Jersey „nem követte azok (ti. a szökött rabszolgák ügyében a déli állásponttal szembehelyezkedő államok – L. Cs.) rossz és előítéletes példáját”. Ehelyett, az állam „saját maga fogadott el egy szökött rabszolgákra vonatkozó törvényt, és még messzebbre is ment azon kedves testvéri érzés kifejezésében, amelyet a testvéri déli államok iránt érez” (425. o.). Ráadásul, a déli álláspontot megértő véleményeik megfogalmazása során a New Jersey-i politikusok gyakorta hivatkoztak megerősítő módon az állam rabszolgatartó hagyományára. Amint például az állam egyik szövetségi szenátora, Jacob Miller 1850-ben megállapította, New Jersey helyzete eltér más északi államokétól, mivel „egykoron maga is rabszolgatartó állam volt, s így sok, a szökött rabszolgák visszaszerzésével kapcsolatos nehézséget is megtapasztalt”. Ezért aztán az állam „semmilyen akadályt sem gördít a szökött rabszolgák visszakövetelése elé”, annál is inkább, mivel azok teljes mértékben csak kellemetlenséget okoznak neki (426. o.). Ugyanakkor, Gigantino arra is felhívta a figyelmet, hogy mindez nem jelentette azt, hogy a New Jersey-i politikusok teljesen azonosultak volna a déli állásponttal. Inkább arról van szó, hogy nem kívánták azt a látszatot keltetni, hogy beleszólnak más államok „belügyeibe”. A Mexikó ellen 1846-48-ban vívott háborút követően például, az állam szövetségi kongresszusi képviselőinek többsége ellenezte a rabszolgatartó rendszer kiterjesztését a déli szomszédtól megszerzett hatalmas területekre.

Mint már említettem, az arkansasi szakember arra is rámutatott, hogy a szökevény rabszolgák fokozódó jelenléte az abolicionista tevékenység fel lendülését is magával hozta New Jersey-ben. A rabszolga-felszabadítás hívei

1839-ben megalapították a *New Jersey Anti-Slavery Society* (New Jersey-i Rabszolgaság Ellenes Társaság) elnevezésű szervezetet, amely a fokozatos felszabadítás és a kolonizáció eszméjétől elszakadva a rabszolgák azonnali és teljes felszabadítását tűzte zászlajára.⁴ A New Jersey-i viszonyokhoz alkalmazkodva, nem csupán a tényleges rabszolgák, hanem az időszakos rabszolgák felszabadítását is szerették volna elérni, s ráadásul, a felszabaduló feketék számára a politikai jogok megadását is követelték. A társaság 1841-ben petíciót nyújtott be az állam törvényhozásához, amelyben minden ember számára egyenlő jogokat követeltek, s ebbe a tényleges és az időszakos rabszolgák mellett New Jersey mintegy 21 000 fős szabad fekete népességét is beleértették, akik szintén nem rendelkeztek a szabad fehér lakosokkal egyenlő jogokkal. Ezt követően a társaság helyi szervezetei is beadványokkal fordultak az állam törvényhozó testületéhez. 1843-ban például Boonton város polgárai annak a rendelkezésnek a visszavonását kérték, amely azt írta elő a szabad feketék számára, hogy mindig maguknál tartsák a szabad státusukat bizonyító okiratot. A petíció benyújtói úgy vélték, hogy az állam Legfelsőbb Bírósága által hozott, korábban említett ítélet értelmében a feketék már nem számítanak *prima facie*, magától értetődő módon rabszolgáknak, s ezért nem szükséges az említett dokumentum maguknál tartása, mivel ilyet a szabad fehér állampolgároktól sem követelnek meg. A folyamodvány benyújtói ezen túlmenően még azt is követelték, hogy az időszakos rabszolgáknak is adják meg azt a jogot, hogy „jó közoktatásban részesülhessenek, illetve annak lehetőségét, hogy megtanuljanak valamilyen hasznos mesterséget”, ahelyett, hogy felszabadulásuk után is képzetlen mezőgazdasági cselédekként vagy háziszolgákként tudjanak csak elhelyezkedni (430. o.). 1842-ben a rabszolgaság ellenes társaság elindította a *New Jersey Citizen* (A New Jersey-i állampolgár) című lapját, amelynek első számában a társaság elnöke, John Grimes az időszakos rabszolgákra célozva megállapította, hogy New Jersey még aligha nevezhető szabad államnak.

Gigantino arra is felhívta a figyelmet, hogy az állam lakosságának többsége nem szimpatizált az abolícionistaikkal. Ennek okát az arkansasi történész abban látta, hogy „a legtöbb fehér az abolícionistaknál jobban támogatta a törvényességet és a rendet, amint a (ti. a felszabaduló feketék gazdasági konkurenciája miatt kialakuló – L. Cs.) gazdasági verseny és az összeolvadás (ti. a két faj „keveredése” miatt – L. Cs.) miatti aggodalmak és a faji feszültségek megnövekedését lehetett tapasztalni a szabad fekete népesség megemelkedésével párhuzamosan” (430. o.). Ennek aztán az lett

⁴ A kolonizációs mozgalom arra irányult, hogy az Egyesült Államokban felszabaduló rabszolgákat az afrikai kontinensre telepítsék vissza.

a következménye, hogy az abolicionisták jelentősen gyengébb pozíciókkal rendelkeztek New Jersey-ben, mint más északi államokban. 1838-ban például csak 14 abolicionista szervezet működött az államban, míg ugyanekkor Ohióban 251, New Yorkban pedig 369 ilyen társaság volt található. Mindez azt jelentette, hogy a New Jersey-i fehérek többsége elvetette az azonnali rabszolga-felszabadítás gondolatát, s az 1804-es felszabadító törvény szellemiségéhez ragaszkodva az intézmény fokozatos felszámolásának híve maradt. Az állam 1844-ben elfogadott új alkotmánya is ezt a felfogást tükrözte, amennyiben az semmit sem tartalmazott a rabszolgaság megszüntetésére vagy a feketék állampolgári jogaira vonatkozóan.

Válaszul a New Jersey-i abolicionisták is igyekeztek megnövelni aktivitásukat, illetve az erősebb rabszolgaság ellenes bázissal rendelkező szomszédos New Yorkból kértek segítséget. A *New York Anti-Slavery Society* (New York-i Rabszolgaság Ellenes Társaság) volt elnökét, Alvan Stewartot kérték fel arra, hogy az északi szomszéd tapasztalatait hasznosítva indítson demonstratív pereket a New Jersey-i rabszolgaság megszüntetése érdekében. Stewart egy 19, illetve egy 60 éves rabszolga felszabadításáért indított perben arra hivatkozott, hogy az 1844-es állami alkotmány értelmében a rabszolgatartás alkotmányellenes New Jersey-ben. Az állam új alaptörvényének I. cikkelye ugyanis kimondta, hogy „minden ember a természettől fogva szabad és független és bizonyos természetes és elidegeníthetetlen jogokkal rendelkezik” (432. o.). A New York-i abolicionista azzal érvelt, hogy ez a passzus a még New Jersey-ben élő 3000 rabszolgára és időszakos rabszolgára is vonatkozik. Az állam Legfelsőbb Bírósága azonban nem fogadta el Stewart érvelését és úgy ítélkezett, hogy mivel az alkotmány nem tartalmaz egy kifejezetten a rabszolgák felszabadítására vonatkozó rendelkezést, az I. cikkely általános megfogalmazása nem eredményezi az államban élő rabszolgák felszabadítását. Az állam legfőbb bírói fellebbviteli fóruma arra hivatkozott, hogy Virginia alaptörvénye is tartalmaz egy, a New Jersey-i alkotmány I. cikkelyéhez hasonló passzust, ám ez ott sem eredményezte a rabszolgák felszabadulását. Vagyis az I. cikkely általános megfogalmazását csak egy olyan retorikai eszköznek szánták, amelynek nem volt célja a már fennálló viszonyok megváltoztatása.

Mindezek ellenére – amint arról korábban már szó esett – New Jersey törvényhozása 1846-ban mégis elfogadott egy, a rabszolgák felszabadítására vonatkozó törvényt. Gigantino megállapítása szerint azonban ezt is az állam fehér lakosainak többségére jellemző fokozatosság elvének fenntartásával valószínűzték meg. Továbbra is alapvető elvként tartották ugyanis szem előtt a törvényesség és a rend biztosítását, arról nem is beszélve, hogy a

törvény a rabszolgatartókat megszabadította az állam előregedő rabszolga népessége eltartásának költségeitől. Amint arról fentebb már volt szó, a törvény eltörölte ugyan a rabszolgaságot, ám a volt rabszolgákat az „élethossziglani szolgák” (apprentices for life) kategóriájába sorolta. Ezek státusa három fontos vonatkozásban tért el a rabszolgákétól. Az „élethossziglani szolgák” nem voltak eladhatók az állam határain kívülre, és nem megfelelő bánásmód esetén panasszal élhettek. Végezetül, abban az esetben, ha gondoskodni tudtak saját létfenntartásukról, felszabadíthatók voltak, vagyis – a rabszolgáktól eltérően – a tulajdonosok nem voltak felelősek az eltartásukért, amennyiben idős korukra munkaképtelenné váltak. Ugyanakkor a volt rabszolgatartók továbbra is jelentős felügyeleti jogokkal rendelkeztek az „élethossziglani szolgák” felett. Az államon belülre továbbra is eladhatók maradtak, időszakosan pedig az államon kívülre is vihették őket. Arról nem is beszélve, hogy az 1846-os felszabadítási törvény nem tette automatikusan szabaddá az időszakos rabszolgákat. Így például az a Hannah nevű rabszolga, aki 1844. március 27-én – vagyis a rabszolgai státusban lévő édesanyját majd szabaddá tevő 1846-os felszabadítási törvény előtt két évvel – született, az 1804-es törvény rendelkezéseinek megfelelően csak 1865. március 27-én, 21 éves korában, gyakorlatilag a polgárháború befejeződésekor szabadult fel. Az 1846-os jogszabály ugyanakkor születésük pillanatától fogva szabaddá tette az „élethossziglani szolgák” gyermekeit. Az ilyen gyerekek eltartásáról hat éves korukig az anya gazdájának kellett gondoskodnia, majd ezt követően a szegények felügyelőjének nevezett tisztviselő felügyelete alá kerültek 21 éves korukig. Mindez azt jelenti, hogy az 1846-os törvény sem hozta el a rabszolgaság megszüntetését New Jersey-ben, mivel az „élethossziglani szolgák” lényegében továbbra is rabszolgák maradtak. Ezért a New Jersey-i abolícionistaik továbbra is úgy gondolták, hogy az állam még mindig nem nevezhető teljesen szabadnak. Amint egyik vezetőjük 1847-ben megfogalmazta: „New Jersey-t ugyan szabad államnak nevezik, mégis több száz rabszolga található benne, akik közül a legtöbb rabszolgaként is fog meghalni” (436. o.).

Gigantino összességében azt állapította meg, hogy New Jersey példája egyértelműen azt támasztja alá, hogy „a rabszolgaság sokkal tovább és sokkal erőteljesebben maradt fenn Északon annál, mint ahogyan azt korábban vélték. Tágabb értelemben azt illusztrálja, hogy az Észak nem alkotott monolitikus egységet” (437. o.). A rabszolgatartó régiótól távolabb elhelyezkedő és nagyon kevés rabszolgával rendelkező új-angliai államokban általánosan volt nevezhető a rabszolgatartó rendszer elítélése. Ugyanakkor a Délhez közel fekvő New Jersey-ben vagy Pennsylvániában a Délről szökött

rabszolgák állandóan jelentkező problémája, valamint „a törvényességgel és a rend fenntartásával kapcsolatos aggodalmak nem tették lehetővé a rabszolgaság emlékének gyors kimúlását” (436. o.). Ezekben az államokban a fokozatos rabszolga-felszabadítás gondolata vált elfogadottá, ami „nem csupán az itteni politikai döntéseket befolyásolta, hanem azoknak a New Jersey-i feketéknek az életére is hatással volt, akik egészen addig nem nyerték el szabadságukat, amíg 1865-ben a 13. alkotmány-kiegészítés végül el nem törölte a rabszolgaságot és a szolgaságot” (437. o.).

James J. Gigantino: „The Whole North Is Not Abolitionized”. Slavery’s Slow Death in New Jersey, 1830–1860. („Az egész Észak nem szabadult fel”. A rabszolgaság lassú kimúlása New Jersey-ben 1830 és 1860 között) *Journal of the Early Republic*, 34. évf. 3. szám, 2014 Fall, 411–437.

Lévai Csaba

JELENKOR

A balkáni háborúk, 1912–1913

A Balkán-félszigettel foglalkozó kutató mindig nagy várakozással tekint egy nemzetközi szerzőgárda által a térség történelméről írt könyvre, különösen, ha az a félszigetet alapjaiban megrengető 1912–1913-as balkáni háborúkról szól. Még akkor is így van ez, ha az első perctől kezdve világos, hogy az egymás mellé helyezett, rendkívül széles tematikát felölelő tanulmányok között különösebb kapcsolóerőt feltételezni túlon túl optimista elvárás lenne egy tanulmánykötettől, noha pozitív, hogy az a téma szempontjából számos szaktekintélyt szólaltat meg. Még mindig megmarad azonban annak a reménye, hogy az egyes kérdésköröket különböző szemszögből látó, eltérő nemzeti vagy globális narratívák alapján álló kutatók tanulmányait összevetve árnyaltabb kép rajzolódik ki a konfliktusról, netalán a kutatók reflektálnak egymás állításaira és párbeszéd vagy vita bontakozhat ki a világháború előzményeként tekinthető (abból a szempontból mindenképpen, hogy itt bizonyosodik be, a nagyhatalmi koncert nem működhet tovább) konfliktus kapcsán. Erről azonban itt szó sincs – a kötet arra ugyan alkalmas, hogy egy-egy fontosabb problémát megismerjünk, de az esetek zömében ez vagy nem jelent túl mély ismeretet, vagy túlzottan speciális témakörök kerülnek szóba, tehát egyenlensége mellett az egyoldalú megközelítés dominálja – még akkor is, ha az adott téma szaktekintélye szólal meg. Átfogó képet nem kapunk a konfliktusról, ami nem feltétlenül probléma, a kötetet ugyanis azok számára írták, akik kiterjedt ismeretekkel rendelkeznek a korszakról.

A *Catherine Horel* által szerkesztett, immár a sorozatban 31. kötet pozitívumai azonban jócskán felülmúlják az itt említett negatívumokat. A francia és kisebb mértékben angol nyelvű tanulmányokat tartalmazó kötet (immár másodikként) egy nagy nemzetközi projekt részeként jelent meg. A Szarajevótól Szarajevóig: a Kelet-Balkán balkanizációja és integrációja c. projekt célja, hogy kiemelje a párhuzamokat és különbségeket az 1908–2007 (Bosznia annexiójától a térség egy részének uniós integrációjáig) közötti események menetében. A 2011-ben megjelent, szintén Horel által szerkesztett első kötet

a boszniai annexió recepcióját és következményeit tárja az olvasó elé. Jelen kötet kétségkívül pozitív vonása, hogy a szélsőséges nézeteket képviselő nemzeti történetírás képviselői nem kaptak teret (a szerkesztő korábbi köteteivel szemben), meglepő viszont, hogy a térség történetében érintett osztrákok, magyarok és oroszok (hogy ne csak az önsajnálát hangját vélje kiolvasni e sorokból az olvasó) alig képviseltetik magukat a szerzők között, a hivatkozott szakirodalomról nem is beszélve. Mivel a kötet egy párizsi konferencia tanulmányait jelenteti meg, nem meglepő a franciák és olaszok túlsúlya (az angolok hiánya), örvendetes viszont, hogy a kisállamok képviselői teret kaptak. A kötetből látens módon a francia történetírás nemzetközi kapcsolatainak fő irányai is kiolvashatók, s mindenképpen érdemes említeni a bizonyos fokú távolságtartást az eseményektől (a bolgár politikát egy román elemzi, az 1913-as albán-macedobolgár felkelést egy francia). Ugyanakkor a tanulmányokra alapvetően jellemző, hogy igen körültekintő és széles körű szakirodalmat felhasználó a lábjegyzetelése (ennek alapján szintén rekonstruálható a kapcsolati háló – elég gyakori a körbehivatkozás, ráadásul ismétlésszerűen, ami rámutat arra, hogy a nemzetközi hivatkozások száma sem objektív mutató),¹ noha a törzsszövegben viszont számos elütés található. Szintén felismerhető, hogy a románok beágyazottsága elég jó, mind a Sorbonne-on tanítókat, mind a bukarestieket, mind a Iași-akat értve ezalatt.

A három tematikus csoportba rendezett tanulmányok színvonala eltérő. Az első blokkot a konfliktusok történeti elemzése alkotja – *Enis Tulça* a török hadsereg vereségének okairól írt hat oldalas tanulmánya azonban sem egyedi megközelítést, sem konkrétumokat nem tartalmaz. Olyan mértékben főleg nem, mint *Erickson Defeat in Detail* címmel a témáról lassan 10 éve megjelent oszmán forrásokon alapuló kötete. Mindenképpen pozitív viszont, hogy legalább az ottomán politikai eliten belüli harcokról, koncepcionális különbségekről nagyvonalú képet kapunk. Sokkal izgalmasabb mind a téma, mind a megközelítés szempontjából *Dimitar Tasić* tanulmánya, aki az irreguláris erők katonai szerepét és társadalmi bázisát vizsgálta három félkatonai csoport tevékenységének elemzése alapján. Megállapítása szerint mind céljaikat, mind módszereiket, mind összetételüket tekintve a heterogenitás jellemezte az irregulárisokat. Pavle Blažarić csapatainak zömét korábbi harcokban tapasztalatot szerzett csetnikek és határőrök alkották. A prokupjei bázist fenntartó Tankosić kapitány csapatai viszont sok boszniai muszlimot és albánt is tömörítettek, akik a szerb célokért harcoltak. Vojin Popović őrnagy 1300 fős hadereje pedig helyi, kifejezetten muszlimellenes macedóniai szlávokból verbuválódott. Tankosić teljesen önállóan cseleke-

¹ Topor, Sandu, Akhund.

dett, a hadműveleteket is a hadüzenet előtt, felhatalmazás nélkül indította meg október 15-én, kész helyzet elé állítva a diplomáciát. A Fekete Kéz megbízottjaként attól tartott, hogy a törökök elleni háború a nagyhatalmi nyomás miatt elmarad. A támadás kudarcát követően a csapatot az első vonalak mögé helyezték, mint megbízhatatlant, de Tankosic a retorzióktól Apis barátsága miatt megmenekült. Sajnos azonban itt is találtak maguknak feladatot: mély nyomot hagyva a reguláris erők moráljában ők voltak a felelősök a legtöbb hátszágban elkövetett gyűjtogatásért és erőszakért, a hadifoglyok bántalmazásáért a meghódított területek „pacifikációja” során (a pacifikációs eljárást Tankosic-módszernek nevezték el a kortárs tudósítók). E csoport ugyanis zömmel korábban a térségből elmenekült metohijjai és koszovói szerbekből és muszlimokból állt, akik személyes bosszújukat, sérelmeiket kívánták megtorolni (nem feltétlenül nacionalista alapon álltak). Mindez persze azt is jelentette, hogy a lefegyverző akciókban messze ők voltak a leghatékonyabbak.

Ezzel szemben Vukosavljević csapatai, melyek a Szandzsákot vették célba (a vezetőjük itt szolgált 1905–1909 között, s szintén a Fekete Kéz tagja volt), sokkal fegyveltebbek voltak, s engedelmesebbek a felső vezetésnek, és toleránsabbak voltak a helyi lakossággal. Mindennek, valamint kitűnő felderítésüknek köszönhetően lövés nélkül vették be Pribojt. A Monarchiából származó, Macedóniában letelepült Trbić csapatai helyiekből, mind bolgár, mind szerb érzelmű szlávokból toborzódtak. E csoport is számos atrocitást követett el, egy alkalommal provokáció nélkül hat oszmán csendőrt öltek meg, máskor 177 albánt mészároltak le, miután azok megölték egy szerb katonát egy lovasezredből, melyet előzőleg békésen invitáltak házaikba.

Patrick Louvier tanulmánya a krétai muszlim lakosság lassú létszámcsökkenéséről az 1897-es autonómia elnyerésétől 1913-ig, egyike a legjobbaknak. Egyrészt szakít a hagyományos felfogással, hogy a krétai törökök zöme városlakó volt, illetve vizsgálja, hogy a bevándorlók és a renegátok hány százalékukat tették ki, másrészt számos elsődleges forrást, konzuli beszámolót használ fel és számszerűleg is megkísérli a lélekszám változásának rekonstrukcióját.

Emanuele Constantini szaloniki zsidó közösségről írt kitűnő tanulmánya e közösség szaloniki státusára vonatkozó diplomáciai tárgyalásait vizsgálja. A kereskedelem zavartalanságában érdekelt közösség (mely itt a városban egyébként teljes társadalommal rendelkezett a gyári munkástól a gyártulajdonosig) a nagyhatalmak zsidóságán és nemzeteken átívelő zsidó szervezeten keresztül próbált befolyást gyakorolni a döntéshozókra.

Francesco Guida kissé periferikus témája az italo-albánoknak az albán nemzeti ébredésben és politikában játszott szerepének vizsgálatára és olasz kapcsolataira terjed ki (Schiró, Tocci), és a hivatalos nagyhatalmi albánpolitikával valamit az ortodoxiával való kapcsolatát elemzi, mely végül azt eredményezte, hogy Ricciotti Garibaldi a görögök oldalán szállt be a törökellenes háborúba.

Bernard Lory az 1913-as albán-macedobolgár felkelés historiográfiai recepciójának vizsgálatán túl az események rekonstrukcióját is megkísérli. A bolgáruul kitűnően olvasó francia a felkelés egyik vezérének, Matovnak az emlékiratait is felhasználja, de nem használja a vele rivális Csaulev szintén publikált naplórészleteit, így a felkelés belső szervezetének rekonstrukciója hiányos.

A szerb *Vojislav Pavlovic* tanulmánya nem sokat bővít szakmai ismereteinken, zömmel a szerb nemzeti történetírás elképzeléseinek francia nyelvű ismertetése. A Balkán-háború diplomáciai és nemzeti győzelemként beállított interpretációja rövid távon igaz, azonban hosszú távú következményeit illetően pozitívnak – nemcsak magyar szemszögből – nem tekinthető. Ennél jobb a Sorbonne-on tanító *Traian Sandu* román Balkán-politikáról írott tanulmánya (mert legalább őszinte és objektív a román törekvéseket és a mögötte álló érvrendszer rugalmasságát illetően). *Gabriel Leanca* tanulmánya Dél-Dobrudza román megszerzése és a francia-orosz szövetség kapcsolatát illetően viszont remekül hasznosítható, román, bolgár és francia anyagot egyaránt felhasználó munka.

A kötet második fele a nemzetközi beavatkozás módjaival foglalkozik, de a tanulmányok zöme áttekintő jellegű, nem megy igazán részletekbe. *Jean-Marie Delaroché* a nemzetközi haditengerészeti beavatkozás párhuzamait és különbségeit tárja fel 1880 (Dulcigno) és 1913 (Szkutari) kapcsán. *Schmiedl* az albán állam megszületésének és a nemzetközi határmegállapító bizottság (mint a nagyhatalmak utolsó nemzetközi együttműködési kísérlete a világháború előtt) működésének kapcsolatát tárja fel, megállapítva, hogy ez utóbbi még a világháború elején is működött (helyesebben folyamatosan agonizált), a nemzetközi együttműködés „kísérteteként”. E tanulmány is áttekintő jellegű, leghasznosabb része a szkutari nemzetközi misszió szerepvállalásának és létszámviszonyainak ismertetése. *A Jesné–Jestin* francia szerzőpáros a nagyhatalmi konzulok háborús szerepét elemző tanulmánya viszont üde színfoltja a kötetnek: humanitárius, diplomáciai és gazdasági érdekeket szem előtt tartó tevékenységük mind elemzésre kerül a szövegben. *Nadine Akhund* tanulmánya a Carnegie Bizottság Balkán-háborút követő feltáró munkájának tudományos és politikai hátterét világítja meg,

részletesen beszámol a megrendelő céljairól, a jelentés megírásában részt vevő személyek kiválasztásának módszeréről (a békebizottság vezetője személyes ismerőseit-bizalmasait kérte fel, akik többsége viszont helyettest állított), kapcsolati hálójukról, egymáshoz való viszonyukról, a tudósok és saját országuk közötti viszonyról, mely több esetben a feltáró munka hátráltatását jelentette. Kiderül, hogy a jelentést összeállító hat emberből kettő el sem jutott a tényleges helyszínre, illetve idő előtt kilépett a csapatból. Josef Redlich, akit az eredetileg kiválasztott Lammasch helyett válogattak be, az osztrák–magyar diplomácia neheztelése miatt nem tudta munkáját elvégezni, a német küldött nem kapott útlevelet Belgrádba. Az egymást jól ismerő macedón–szakértő Pavel Miljukov (aki az orosz jelölt visszalépése után annak ajánlásával került be a csapatba) és az angol Brailsford bolgárbarát érzelmei nyomot hagytak a könyv formában is megjelentetett jelentésen, mely tehát objektívnek nem tekinthető, viszont ez az első civil beszámoló (ha nem is független, de legalább nem annyira elfogult, mint a háborúban részt vevő országoké) a háború költségeiről és az elkövetett atrocitásokról. *Odile Moreau* Stéphane Lauzanne-nak, a francia *Matin* újságírójának Balkán-háborús beszámolóit elemzi, ami két szempont miatt jelentős: egyrészt török oldalon viszonylag kevés nyugati újságíró tevékenykedett és írta meg benyomásait a Balkán-háborúról (angol oldalról *Ashmead-Bartlett* említethető), másrészt a tanulmány szisztematikus elemzést ad az oszmán politikai helyzetről, mely 1912-ben olyan kaotikus volt, hogy ezek után nem meglepő a kisállamok győzelme. Az erősen lábjegyzetelt tanulmány a nemrég közzétett török Balkán-háborús forrásokra is támaszkodik (Isis press, 2012), megtudhatjuk, hogy Mahmúd Sevket nagyvezír csecsen, Názim pasa cserkesz származású volt.

A harmadik rész a konfliktusról szóló tudósítások, memoárok, historiográfiai értelmezések elemzését tartalmazza. *Nicola Pitsos* a (közismerten megvásárolható) francia sajtóról írt – e tanulmány erénye, hogy forrásként is használható: felsorolja az összes, front közelében lévő francia tudósítót (és műveiket) és azt is, hogy melyik országba küldték ki őket haditudósítóként. A cenzúra, a geopolitikai és gazdasági érdekek, az információszűrés módzatai, a személyes kapcsolat, mint információszelekciónak tényező mindezt elemzi a tanulmány. *Frédéric Guelton* tanulmánya egy korábbi tanulmány folytatása, melyben egy francia illusztrátor-fényképész haditudósító tevékenységét mutatja be. Újságíróról ritkán neveznek el főutcat – a Balkánon ez mégis megtörtént: a *Times* egykori tudósítója, *Wickham Steed* társa, a Balkán Szövetség kiépítésén és egyben tartásán fáradozó, önjelölt diplomatává avanzsáló *David Bouchier* érdemelte ki ezt Szófiában. A bolgárul

kitűnően tudó, bolgár lapokban publikáló román *Daniel Cain* tanulmánya az ő életútját és szerepét elemzi behatóan. Egy másik román történész, *Topor* a nemzeti retorika szerepét vizsgálta a román sajtóban a második balkáni háború idején (újságírói szempontból izgalmas kérdése egy olyan háború indoktrinációja, melyben Románia nem hivatkozhat az etnikai elvre). A szerb *Sretenović* a balkáni háborúk szerepét elemzi a két Jugoszlávia historiográfiájában (a háborúnak internacionalista és nem-burzsoá jelleget adni elég nehéz volt marxi alapon, s a kortárs szocialisták támadták azt, de ugyanakkor a nemzeti függetlenséget, sőt az egyesülést a szocialista történetírás haladóként értékeli más országokban is Lenin után). Az első Jugoszlávia fennállása idején a hivatalos ideológia a „bosszú Koszovóért és Szlivnicáért” (az 1389-es oszmán és az 1885-ös bolgár vereségért) volt a két balkáni háború megítélése. A kötetet a franciás neveltetésű bolgár, *Csavidar Marinov* írása zárja Macedóniáról, melyben olyan vitás kérdések historiográfiai hátterét vizsgálja, hogy a macedónok elszenvetői vagy akto-
rai voltak az eseményeknek (tikvesi felkelés); a szerbek felszabadítók vagy elnyomók voltak; a helyi szláv lakosság önállóságot, vagy a Bulgáriához való csatolást támogatta, hogyan befolyásolta ezt az IMRO és a reguláris erők jelenléte stb.

Összességében a kötetben található kb. egy tucat jó minőségű és szakirodalomban gazdag írás kárpótlást nyújt a 6-7 gyenge tanulmány okozta kellemetlen percekért.

Catherine Horel (szerk.): Les guerres balkaniques (1912–1913) (A balkáni háborúk, 1912–1913). Conflits, enjeux, mémoires. Enjeux internationaux 31. Bruxelles–Bern–Berlin–Oxford, P. I. E. Peter Lang, 348 o.

Demeter Gábor

Az első világháború. Ellentmondások, paradoxonok, újraértelmezések

Lucian Boiának, a Bukaresti Egyetem neves történészprofesszorának ismét sikerült egy olyan könyvet írnia, amelynek megállapításait számos közvélemény-formáló, médiaszemélyiség és szakember saját vérmérséklete és felkészültsége szerint kritizált. A *Primul Război Mondial. Controverse, paradoxuri, reinterpretări* (Az első világháború. Ellentmondások, paradoxonok, újraértelmezések) című könyv kiadását a Nagy Háború kitörésének századik évfordulójára időzítették, és újszerű, merész megállapításai számos olvasó körében is vitát generáltak. A hangos fogadtatás mondhatni kódolva volt, hiszen Lucian Boia egész munkássága egy olyan módszer és szemlélet meghonosítására épül, amely a nyugat-európai történetírásban már régóta jelen van, s ez az imagináció narratívateremtő képessége. Boia a dekonstruktivizmus irányából támadja az etnonacionalista historiográfiát, és az imagináció narratívateremtő képességét hangsúlyozva a történeti elbeszélések mitikus voltára hívja fel a figyelmet. Ebből következően az elbeszélések nem foghatók fel tényleírásként, ezért azok narratíváit és struktúráit kell megvizsgálni, amelyre felépülnek. E nélkül a mítoszok nem egyebek, mint a történelem leegyszerűsítői, és sajátosságuk, hogy egy vagy több érdemi igazságot teremtenek.

Lucian Boia e mítosztalanító módszer alapján veszi górcső alá az első világháború kitörésének körülményeit, a szemben álló feleket, Románia szerepvállalását, a háborút lezáró békeszerződéseket, valamint a világméretű konfliktus következményeit. A szerző az előszóban arra figyelmezteti az olvasót, hogy a könyvben az első világháborút érintő kulcskérdésekhez kapcsolódó kommentárokat és értelmezéseket fog olvasni. A Boia könyveire jellemző esszéisztikus, olvasmányos stílus jelen esetben is könnyen befogadhatóvá, értelmezhetővé teszi a megállapításokat.

A kötet két nagyobb részre, és ezeken belül három-három fejezetre osztható. Az első fejezet a világháború kitörésének körülményeit járja körül, és ahogy a címből is kiderül, a katasztrófa kitörésének elkerülhetőségét vizsgálja. A szerző hangsúlyozza, hogy a mindenki által ismert „nagy háborús”

okokra való hagyatkozás torzíthatja a háború kirobbanásáról alkotott képet, mivel ez azt jelentené, hogy a világméretű konfliktus a szarajevói merénylet nélkül is kitört volna egy későbbi időpontban. Boia úgy véli, hogy az okok, amelyeket sokan magától értetődőnek szeretnek tekinteni, soha nem hatnak önmagukban, és nem eredményeznek közvetlen hatásokat. A történeti kölcsönhatások végtelenül összetettek, bonyolultak, ezért a világháború kirobbanásának körülményeit övező kérdésekre adott válaszoknak is ezekhez hasonlóan óvatosabbnak és árnyaltabbnak kellene lenniük. Természetesen azt Boia sem állítja, hogy a nagyhatalmak közötti érdekellentétek nélkül globális méreteket öltött volna a kialakult konfliktusos helyzet, ám a nagy érdekellentétek önmagukban még nem jelentették volna a háború automatikus kitörését. A detonátor ugyanis a szarajevói merénylet volt, ám a merénylet és a hadüzenet megküldése között is eltelt egy hónap, amely időszak alatt mind a konfliktusos helyzet békés rendezésének is ugyanannyi esélye volt, mind a fegyveres megoldásnak. Háborús ürrég minden bizonnyal a későbbiekben is akadt volna, ám egy más természetű incidens egy teljesen más eseményláncolatot indított volna el, ami eltérő kontextust is feltételez.

Boia szerint az igazi kérdés az, hogy miért éppen akkor tört ki a világháború, amikor senki sem számított rá? Hisz 1914 nyara végre igazán csendesnek és esemény nélkülinek ígérkezett, különösen a két Balkán-háború után, amelyeknek nem sikerült felrobbantani a balkáni puskaporos hordót, hisz találtak tárgyalásos módot a megegyezésre. További kérdés, hogy az addigi krízishelyzetek megoldása, és a korabeli nemzetközi politikai rendszer azt jelentette, hogy képes a békét végtelen ideig fenntartani, vagy pedig csupán időről időre elhalasztotta a világméretű konfliktus kirobbanását, és minden egyes alkalommal tovább növelte az amúgy is meglévő feszültségeket, hozzájárulva ezzel a minden addiginál brutálisabb végkifejlethez?

Boia szerint a lehetséges háborús okok közül a szarajevói merénylet tűnhet a legkevésbé súlyosnak, hisz a Balkán-háborúkkal ellentétben még csak országok sem voltak benne közvetlenül érintettek. Ami mégis különleges helyzetet teremtett, az az esemény szimbolikus volta. Ferenc Ferdinánd osztrák–magyar trónörökös és felesége meggyilkolása elképzelhetetlen sértezt jelentett a Monarchiára. Az Osztrák–Magyar Monarchia nem hagyhatta ezt válaszlopás nélkül, hisz az nagyhatalmi státusa hitelességének teljes elvesztését jelentette volna. Ausztria–Magyarország reakciójának modernkori példája az Egyesült Államok reagálása a 2011. szeptember 11-i merényletekre. Az osztrák–magyar döntéshozók nem számoltak egy általános, világméretű háború kirobbanásának lehetőségével, hisz egyéb szándékuk nem volt, mint Szerbia megregulázása.

Egy végleges válasz megadásában ugyanakkor a kontextus sem segít – állapítja meg Boia. A kor atmoszféráját egymással ellentétes ideológiai és politikai áramlatok jellemezték. A nacionalista ideológia a zenitjén járt, ehhez jól illeszkedett a háborús logika és az expanziós politika. Ugyanakkor a békepártiak is erős pozíciókat tudhattak magukénak. A nacionalizmus mellett az internacionalizmus elve is népszerű ideológiai áramlatnak bizonyult. Az ipari és műszaki forradalomnak köszönhetően az emberek sokkal közelebb kerültek egymáshoz, a vasút egyesítette a világot, a telegráf, majd a telefon megszüntette a távolságokat, a világ globalizálódni kezdett. Egyre több minden kötötte össze az egyes nemzetek képviselőit, és az utópisztikus irodalomban már felvetik az Európai Egyesült Államok gondolatát.

A szerző több helyen is hangsúlyozza, hogy a világháború nem egyes „nagy okok” elkerülhetetlen és automatikus eredménye, hisz ezek előtt egy sor előre nem látható esemény kombinációja és szerencsétlen döntések sora áll. Nem biztos egyáltalán, hogy ezek hiányában háborúhoz vezettek volna az események. A nagy okok: a gazdasági rivalizálás, a világ újra felosztásának igénye, a gyarmatosítható területek hiánya. Boia hangsúlyozza, hogy Németország elsősorban gazdaságilag kívánta megvetni a lábát Európában, és *Wolfgang Mommsen* német történészt idézi, aki szerint 1914 előtt sem Nagy-Britannia, sem Franciaország, de még Németország pénzügyi, gazdasági körei sem egy esetleges európai háború kitörésében látták a lehetőségét annak, hogy nemzetközi piacokra tegyenek szert. Épp ellenkezőleg, a háború kitörésének híre a nagy bankok és kereskedelmi társaságok körében egyaránt nagy zavart eredményezett.

Boia megjegyzi, hogy az emberek alakítják a történelmet, azonban azt már nem képesek uralni. Ellenkezőleg: a saját alkotásuk kezd el uralkodni felettük. Fontos figyelembe venni, hogy az emberek nem a nyers valóság alapján döntenek, hanem a valóság egyes ábrázolásai mentén, ami nem egy és ugyanaz. Például, ha a történelemtől beszélünk, akkor nem a tulajdonképpeni történelemtől szólnunk, hanem arról a módról, ahogy azt felfogjuk, érzékeljük. Ugyanígy működik ez az emberek és nemzetek közötti kapcsolatok terén is – írja.

A szerző szerint egy sor elképzelés megkönnyítette 1914-ben a háború kitörését: a háború elkerülhetetlennek és szükségesnek való tekintése, valamint az a képzet, hogy a kitörő háborúnak szükségszerűen rövidnek kell lennie. Egy elkerülhetetlen, szükséges és rövid háború torz víziója hangsúlyosabb szerepet játszott, mint bármely egyéb ok a világméretű konfliktus kirobbanásában – állítja Boia. Mivel végzetszerűnek tűnt, az emberek könnyelműen beletörődtek. Boia szerint kijelenthető, hogy a legádázabb nacionalisták, vagy imperialisták sem folyamodtak volna háborúhoz, amen-

nyiben előre látták volna, hogy mi következik. Mindannyian minimalizálták a háború esetleges hatásait. A háború Szarajevó nélkül is kitörhetett volna egy másik időpillanatban, más körülmények között, de túlzás lenne azt gondolni, hogy egyéb végkimenetel nem létezhetett volna egy pillanatig sem. Az alternatív végkifejletekről való gondolkodás azért hasznos, mert általa kénytelenek vagyunk tudomásul venni egy sokkal összetettebb, kifinomult oksági mechanizmust, amely kevésbé zsarnoki, kevésbé kiszámítható, mint a történészek által megszokott és használt értelmező sémák.

A következő fejezet a vétkesek, a felelősök kérdéskörét boncolgatja. Boia szerint a felelősök elsöre könnyen azonosíthatók, hisz az Osztrák-Magyar Monarchia és Németország hadüzenetei eredményezték a tényleges konfliktust. A szerző hangsúlyozza, hogy míg a második világháború kitörését illetően az 1945 után született generációk érzik a német felelősséget, addig a két világháború közötti nemzedékek nem is akartak hallani országuk felelősségéről az első világháború kitörésében, és „másokat” tartottak agresszornak. Az Ausztria-Magyarország és a Szerbia közötti konfliktus kapcsán felesleges az egy igazságot keresni, mivel különböző és egymással versengő „igazságok” álltak szemben.

A háború kitörésének és világméretűvé válásának mechanizmusában számos momentum játszott szerepet, és funkcionális szemszögből egyik sem volt fontosabb a másikinál – állapítja meg Boia. Ferenc Ferdinánd meggyilkolása, az osztrák-magyar döntés Szerbia megbüntetéséről, az orosz mozgósítás, Franciaország és Belgium Németország általi lerohanása mind-mind egy láncszeme volt a mechanizmusnak. A német szerepvállalás ebből a legszembetűnőbb, de a mechanizmus működéséhez valamennyi láncszemre szükség volt. Ha Gavrilo Princip nem gyilkolja meg a trónörökösöt, nem tör ki a háború, legalábbis nem abban az időpillanatban; ha Németország nem támogatja Ausztria-Magyarországot, nem lett volna háború. Valószínűleg akkor sem tört volna ki a konfliktus, ha Franciaország felhívta volna Oroszország figyelmét arra, hogy nincs oka elsietni a mozgósítást, tehát a francia szándékok sem a béke irányába mozgatták a mechanizmust. Ezekből következően a felelősség megoszlik, és nincs értelme százalékban mérni a szereplők felelősségét, vétkességét. Németország és szövetségesei kizárólagos felelősségének hangoztatásától kezdve a legújabb, minél inkább a kiegyensúlyozottságra törekedő interpretációkig hosszú az út. A perspektíva megváltozásához hozzájárultak a mély, alapos történeti kutatások, és döntő módon az új európai kapcsolatok. Boia a legjobb példának a közös, francia-német történelemkönyvet hozza fel, amelyben senki sincs a szégyenfára állítva, a bűnösség, a vétkesség fogalmaival pedig mértékletesen bánnak.

A harmadik fejezet a német győzelem lehetőségeit és a német hadvezetés végzetes hibáit elemzi. Abból indul ki, hogy a háború elején Németország a legerősebb európai gazdasági és katonai hatalomnak számított a kontinensen, ám megoldatlan problémát jelentett a hatalom ellenőrzése. Ugyanis a parlament alsó házát demokratikus, egyenlő választójog alapján választották, ám a kormány nem volt felelős a választott testületnek, ráadásul a kancellár személyéről a császár döntött.

A politikai döntéseket így egy szűk és zártkörű csoport hozta meg, a döntéshozók köreiben ráadásul a porosz hagyományoknak megfelelően nagy befolyásuk volt a katonai vezetőknek. Állandó kockázat volt, hogy háborús helyzet esetén az autoriter vezetés még autoriterebbé válhat, és a katonai szárny még nagyobb befolyást szerez. Ami később meg is történt. Boia szerint semmi sem végzetesebb, mint az, amikor a vezetők abba a tévhitbe esnek, hogy a háború nem eszköz, hanem önmagában cél. 1914-ben a háborúellenes, antimilitarista német szociáldemokrata párt, amely a világ legnagyobb pártja volt, tejes mellszélességgel támogatta a háborút, és osztotta azt a meggyőződést, hogy Németországot veszély fenyegeti. A fejezet a kötet adta terjedelemhez mérten kimerítően és részletesen foglalkozik a német szerepvállalás politikai, gazdasági, katonai aspektusaival.

A könyv negyedik fejezete Románia első világháborús szereplésével és azt érintő interpretációkkal foglalkozik. Nem véletlen, hogy főként az ebben foglalt megállapítások, észrevételek váltottak ki vitákat a romániai közvéleményben. Főként az olyan értelmezések miatt támadták Lucian Boiát, mint például az, hogy a románok ugyan hivatkozhatnak etnikai jogra Erdélyt illetően, hisz a román lakosság számottevő többséget alkot a régióban, ám történelmi jogra nem. Vagy a románok vádolhatják a magyarokat elnyomással, diszkriminációval, ám azzal nem, hogy „elrabolták” volna tőlük Erdélyt. Egy másik figyelemre méltó mítoszromboló álláspont, hogy az 1916. augusztusi román hadba lépés elsősorban nem a nemzeti ideál jegyében történt, hisz a lakosság mintegy 80 százalékát kitevő paraszti társadalom írástudatlan volt, és minden bizonnyal más dolgokkal volt elfoglalva, mint a nemzeti ideál, amelyről valószínűleg nem is hallott. A nemzeti ideálban egy viszonylag szűk, valamilyen szintű műveltséggel rendelkező, és a közélet iránt érdeklődést tanúsító réteg gondolkodott. Egy másik hasonló kijelentés, hogy Erdély soha nem tartozott Romániához, vagy a román fejedelemségekhez. Államisága kezdete óta Magyarországra tagozódott bele, és Magyarország eltűnése után is vezető elitje és államszervezési módja által az egykori magyar királyság részeként nyilvánult meg. A szerző megemlíti, hogy a román eliten belül léteztek németbarátok is, akik inkább a Besszarábiával való egyesülést

szorgalmazták, mivel úgy gondolták, hogy Erdély esetében úgyis hamarosan eljön a pillanat, amikor nem odázhatja tovább a Monarchia a radikális átszervezést. Besszarábia ráadásul 1812-ig Moldvához tartozott, így a történelmi jogra való hivatkozás is megállja a helyét. A két tábor rivalizálásából az Erdélyt jobban akarók kerültek ki győztesen, ám az a paradox helyzet állt elő, hogy Románia ugyan elveszítette a háborút, ám szövetségesei megnyerték, így megkapta Erdélyt és Bukovinát, valamint a németeknek az oroszok fellett aratott győzelmekor még nem veszített, így Besszarábiát is megszerezte. Boia az erdélyi románok magatartását is mélyebb kutatások tárgyává tenné, hisz helyzetük jóval komplikáltabb volt, mint a regáti románok helyzete, akik Erdéllyel csak nyerhettek, semmit sem veszítettek. Az erdélyi románok is nyertek, hisz felszabadultak a magyar uralom alól, ám elveszítették identitásuk egy részét. A „balkáni” bukarestiekkel szemben a román népen belül Közép-Európát képviselték. Civilizáltabb, koherensebb társadalomként tekintettek magukra. Míg Romániában kizárólag az elit nyugatiasodott, addig Erdélyben a nyugati kultúra szellemisége sokkal mélyebben és alaposabban hatott. Az erdélyi románok profilja teljesen különbözött a regáti románok profiljától. Az erdélyi román értelmiség német kultúrkörben szocializálódott, míg a regáti franciában, ami Erdélyben alig volt jelen. Boia szerint az erdélyi románok nem akarták jobban a Romániával való egyesülést, mint egy megreformált monarchián való belül maradást. Az egyesülés kérdése inkább egy virtuális történelem és egy ki nem forrott jövő részét jelentette, semmint egy konkrét, világos elképzelés részét. Az erdélyi román nemzeti mozgalom elsősorban nem az egyesülést tartotta szem előtt, hanem Erdély autonómiájának helyreállítását, valamint a Magyarországon belüli teljes jogegyenlőség kivívását.

Boia úgy véli, hogy amennyiben az Osztrák–Magyar Monarchia nem veszítette volna el a háborút, természetesen nem bomlott volna fel, ám a sorsa továbbra is problematikus maradt volna. A nemzetiségek nyomása miatt várhatóan teljes újrastrukturálásra kényszerült volna, ellenkező esetben újabb fegyveres konfliktus, polgárháború okozta volna a Monarchia vesztét. A szerző szerint a Monarchia jobb sorsot érdemelt volna, azonban az alapjait érintő változások gyakorlatba ültetése nagyon nehezen teljesíthető, lehetetlennek is tűnő feladat elé állította.

A versailles-i igazság és igazságtalanság címet viselő ötödik fejezetben Boia szerint nemzeti előítéletek nélkül érdemes a kérdéshez közelíteni, mivel e nélkül csak a nemzeti történelmek és igazságok, igazságtalanságok egymás mellé helyezése képzelhető el. Egy dolog biztos: a világháborút lezáró békék a jelenlegi Európa születésének ágyaztak meg, és a jelenlegi állapotokat sokkal nehezebb megkérdőjelezni, mint azt 1918-ban lehetett. Hisz manapság inkább az államhatárok eltörlése, semmit módosítása felé tartunk, és teljes felelőtlen-

ség lenne egy harmadik világháborút vizionálni a versailles-i igazságtalanságok kiküszöbölésére. Boia megjegyzi, hogy a békekonferencia csupán hivatalossá tette az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlását, hisz az magától szűnt meg létezni. A szerző a románok gyulafehérvári nagygyűlése kapcsán azt írja, hogy az kizárólag a román képviselők összejövetele volt, a magyar, a német és egyéb kisebbségekkel nem egyeztettek. Megjegyzi, hogy ha tartottak is volna népszavazást Erdély hovatartozása ügyében, az úgysis a románok javára dőlt volna el, hisz számarányban már akkor is többségben voltak. Érdekes felvetés, hogy mi történt volna, ha a népszavazás nemcsak az egyesüléstől, hanem Erdélynek a román államon belüli státúsumáról is rendelkezett volna. Boia szerint a többség az autonómia mellett szavazott volna, etnikai hovatartozástól függetlenül.

Az utolsó fejezet az első világháború következményeit taglalja. A totális háború egyben többszörös forradalom is volt, hisz az egész kontinensre kiterjedt. Boia szerint egyetlen történelmi előfutára van, a nagy francia forradalom. A háború utáni Európában felgyorsult a demokrácia térnyerése, ami a totalitáriánus eszmék elterjedését is magával hozta. A szerző úgy véli, hogy az első világháború kitörése nélkül elképzelhető, hogy a kommunizmus nem intézményesült volna Oroszországban, így a későbbiek folyamán Közép-Kelet-Európában sem. Az első világháború másik következménye a náciizmus megjelenése, hisz a háború nélkül valószínűleg senki nem hallott volna Hitlerről. Boia legvégül arra a megállapításra jut, hogy az első világháború elkerülhető lett volna, míg a második csak jóval nehezebben, hisz az közvetlen folytatása volt az elsőnek. Természetesen ez esetben sem lehet történelmi fatalizmusról beszélni, hiába gondolta Szent Ágoston vagy Marx, hogy a történelem előre eldöntött.

Lucian Boia célja a könyvvel nem egyéb, mint egy közös európai történelem megfogalmazására tett kísérlet. Az egész kötetet áthatja ez a szellemiség, amely hitet tesz egy közös európai történelem mellett. A szerző meggyőződéssel vallja, hogy az Európát alkotó államok saját történelmei mellett egy összeurópai történelemnek is helye van, hisz nem lehet úgy közös jelen és jövő, ha a múlt teljesen különböző. Boia újszerű megközelítésében, szemléletében megvan a lehetőség arra, hogy számos ellentmondásos történelmi helyzetre alkalmazható legyen. Az első világháborúról szóló kötete arra próbál rábeszélni, hogy bölcsességgel és kellő körültekintéssel közelítsünk a kritikus történelmi kérdésekhez.

Lucian Boia: *Primul Război Mondial. Controverse, paradoxuri, reinterpretări* (Az első világháború. Ellentmondások, paradoxonok, újraértelmezések), Humanitas, București, 2014. 120 o.

Sólyom István

Sebesültsorsok az I. világháború nyugati frontján

Nem mondhatnánk, hogy a sebesült-ellátás, a szanitécek és katonaoorvosok munkájának története a hadtörténettel foglalkozó könyvek, tanulmányok gyakori témája lenne. Dicséretre méltó kivételek szerencsére időről-időre akadnak. A *Regiment* című folyóirat például 2007. évi 1. száma terjedelmének közel felét annak szentelte, hogy bemutassa a sebesült-ellátás fejlődését a kezdetektől a második világháborún át a kuvaiti háborúban dolgozó magyar katonaoorvosi kontingens munkájáig;¹ a memoárkötetek kedvelői pedig bizonyára örömmel vették kezükbe *Dr. Somorjai Lajos Megjártam a Donkanyart. Harctéri napló, Oroszország, 1942–43* (Budapest, Rubicon, 2002. 256 oldal) című frontnaplóját.

A helyzet nemcsak hazai vonatkozásban néz ki így; sajnos a nemzetközi szakirodalom sem igazán bővelkedik ilyen témájú munkákban. Az I. világháború kitörésének centenáriuma alkalmából megjelent művek sorában ezért is számított üde színfoltnak *Emily Mayhew* angol orvostörténész *Wounded: A New History of the Western Front in World War I* című könyve.

A szerző a londoni Imperial College kutatási munkatársa, számos brit múzeumnak (Wellcome Collection, Imperial War Museum és Royal College of Surgeons) dolgozott és dolgozik tanácsadóként, mindemellett pedig orvostörténetet tanít negyedéves orvostanhallgatóknak. Dr. Mayhew a modern háborúban elszenvedett sebesüléseket és sérüléseket, illetve ellátásuk történetét választotta kutatási területéül. Doktori disszertációját az akkor még London Centre for the History of Science, Medicine and Technology néven ismert Imperial College-nál írta a modern plasztikai sebészet megszületéséről. A disszertáció az új-zélandi Archibald McIndoe (1900–1960) munkásságára összpontosított, aki a II. világháború idején Nagy-Britanniában szolgált, és új, úttörő technikákat alkalmazott a súlyos égési sérüléseket szenvedett repülőszökevények kezelésében. A disszertáció könyv formájában is megjelent – *The Reconstruction of Warriors: Archibald McIndoe, the Royal Air*

¹ Ezen belül *Kiss Gábor* cikke (*Sebesültvivők évadja. Négy lábú kutató mentők*) foglalkozott az I. világháború időszakával (*Regiment* 2007/1. szám, 16–18. o.). A cikk alcíme a hordágyvivők munkáját segítő keresőkutyákra utal.

Force and the Guinea Pig Club (London, Greenhill Books, 2006. 240 o.) címmel –, a BBC pedig dokumentumfilmet készített belőle.

Mayhew az I. világháború orvostörténetét választotta második könyvének témájául. Amikor az anyaggyűjtést elkezdte, meglepve tapasztalta, hogy a brit levéltárak az 1920-as évek közepén kiselejtezték az egészségügyi vonatkozású világháborús iratok legnagyobb részét. Könyve ezért főleg a kortársak, a szemtanúk és túlélők beszámolóira, visszaemlékezéseire, hazaküldött leveleire támaszkodik. A kötetben felvonultatott személyek között a sebesülteken kívül találunk hordágyvivőket, mentőautó-sofőröket, ápolónőket és ápolókat, katonarvosokat, sebészeket és tábori lelkészeket is.

A brit hadsereg egészségügyi szolgálata nem volt felkészületlen, amikor 1914 nyarán kitört a háború. Az egészségügyi személyzet rendelkezett az 1899–1902-es dél-afrikai háború tapasztalataival (az I. világháborúban szolgáló katonarvosok és sebészek közül, ahogy az a könyvben bemutatott orvosok példájából is kitűnik, sokan szolgáltak a búr háborúban és más gyarmati háborúkban). A probléma az volt, hogy a tábornokokhoz hasonlóan ők sem voltak felkészülve a haditechnikai fejlődés hatásaira, és arra a fajta háborúra, ami a nyugati fronton a katonákra várt. Nemcsak az új fegyverek – a harcigáz, vagy a nagy robbanó erejű ágyúlövedékek – által okozott sebek jelentettek kihívást. Már maguk a golyók sem voltak a régiék: rég elmúltak már azok az idők, amikor a puskagolyó még tényleg golyó alakú volt... A modern puskák és géppuskák hengeres, kúpos végű lövedékeket lőttek ki, amelyek gyorsabban repültek, nagyobb erővel csapódtak be és mélyebbre hatoltak; lepattantak a csontokról és keresztülszántottak a lágy szöveteken, piszkos egyenruhadarabokat és a levegőbe került talajrészecskéket ragadva magukkal. A tüzéségi lövedékek srapszelvények roncsolt, tépett szélű sebeket okoztak, amelyek vérzése csak nehezen állt el; olyan sebeket, amelyek – ha a sebesült túl is élte a kezdeti sokkot – ideális környezetet biztosítottak a sebfertőzést és sepszist okozó baktériumok számára.

Már néhány hónap elteltével nyilvánvalóvá vált, hogy a messze a frontvonal mögött kiépített, jól felszerelt modern kórházak rendszere nem hatékony (elvégre mi értelme van az ilyen kórháznak, ha a sebesült meghal félúton a front és a kórház között?), és a lövészárk-háború a sebesülések ellátásához való hozzáállás újraértékelését teszi szükségessé. A válasz az volt, hogy az orvosokat és ápolónőket kell olyan közel vinni a fronthoz, amennyire csak lehetséges. A frontvonalbeli sebesült-ellátó állomások – az ún. casualty clearing station-ök, amelyeket eredetileg leginkább csak arra szántak, hogy átkötözzék a sebeket, mielőtt azokat továbbszállítják – idővel igazi tábori kórházakká váltak. Fontos újítás volt az is, hogy a hordágy-

vivőket külön alakulattá szervezték és magasabb szintű elsősegélynyújtói képzésben részesítették.

A könyv két, harmonikusan egymásba fonódó szál mentén halad előre. Egyrészt térben követi a sebesültek útját a lövészároktól a londoni kórházakig (mai kifejezéssel élve akár úgy is mondhatnánk, hogy az egyes „kiürítési szakaszok” mentén), s közben bemutatja azoknak az embereknek az áldozatos munkáját, akik – a hordágyvivőktől a katonai sebészeket át a londoni önkéntesekig – a sebesültek ellátásában és ápolásában részt vettek. A másik szál egy-egy sebesült megsebesülésének és a harcmezőről Londonig tartó, sokszor viszontagságos útjának sajátos, esettanulmányyszerű bemutatása révén időrendi sorrendet követ.

A kronológiai szálon négy sebesült angol katona sorsával ismerkedhetünk meg. Az 1. fejezet az 1915. március 12-én Neuve Chapelle-nél megsebesült Mickey Chater közlegény történetét meséli el. A fiatalembert egy gránátrepesz találta arcon, ami áthatolt a pofacsontján, szétzúzta a felső állkapcsát és több fogát kitörte. Nem sokkal ezután egy második repesz is eltalálta a vállán.

Az 5. fejezetben az 1916. július 1-jén a montaubani ütközetben súlyos sebet kapott Bert Payne viszontagságairól olvashatunk. Payne-t egy géppuskalövedék találta arcon, ami szétzúzta a száját és kiütötte néhány fogát. Miközben a tábori kórházban ellátásra várt, a folyadékhiánytól annyira feldagadt a nyelve, hogy nem tudott beszélni. Felrakták egy kórházvonatra, aminek négy napig tartott elérni a Csatorna partjára. Ütközben nem kapott vizet, mert a nyelve miatt nem tudta megérinteni magát a vonaton szolgáló nővérekkel. A kikötőben újabb napot voltak kénytelenek vesztegelni, mert az *SS Saltaire nevű* kórházhajó kapitánya nem mert éjjel kifutni a német tengeralattjáróktól való félelem miatt. Payne csak akkor tudott újra inni (majdnem egy héttel a megsebesülése után), amikor a londoni pályaudvaron szolgáló egyik önkéntes nővér végre megértette a gesztikulálását.

A 8. fejezet egy fiatal utásztiszt, John Glubb hadnagy esetét mutatja be. Glubb 1917. augusztus 21-én, a harmadik ypres-i csata harmadik hetében sebesült meg egy tüzérségi lövedék szilánkjaitól az arcán és a nyakán. Alsó állkapcsának egyik fele szinte teljesen leszakadt, de nem vesztette el az eszméletét és egy teherautó-sofőr segítségével el tudott botorkálni egy közeli segélyhelyre. A tábori kórházban szinte azonnal megoperálták és néhány nap múlva kórházvonatra rakták. Szerencsétlenségére épp a konyha mellett találtak neki helyet (ami azért volt kellemetlen, mert sebesülése miatt nem tudott enni). A túlterhelt nővéreknek nem jutott ideje arra, hogy teljesen lecseréljék a régi kötéseket, így aztán csak újabb és újabb rétegeket tudtak

Glubb feje köré tekerni. Mire befutottak Southampton kikötőjébe, már valóságos turbán volt a feje körül.

A legrosszabbul talán a 12. fejezetben bemutatott Joseph Pickard járt. 1918. húsvét vasárnapján telitalálatot kapott az a lövészárok, ahol a 17 éves közlegény és társai tartózkodtak. Csak ő élte túl a becsapódást, de egy szilánk letépte az orrát és az egyik lába is eltört. A kötözőállomáson hallotta, ahogy a túlterhelt katonaoorvos számba veszi további sérüléseit: elszakadt ülőideg, törött medencecsont, megrepedt húgyhólyag. Mivel reménytelen esetben ítélték, átvitték a haldoklók közé, ahol, mielőtt elvesztette volna az eszméletét, még hallotta, hogy a lelkész feladja neki az utolsó kenetet. Hivatalosan halott volt... de nem volt hajlandó meghalni.

Éjjel egy nővér észrevette, hogy a Pickard arcára húzott takaró kitarotán emelkedik és süllyed, ahogy a fiú levegőért küzd. A Blightyba² vezető út maga volt a pokol. A vonat minden rándulása elviselhetetlen kínokat okozott neki. Amikor megérkezett Londonba, egy órán át feküdt a Victoria pályaudvar peronján, mielőtt végre kórházba került volna. De végül ő is túlélte a háborút, sőt tekintélyes öregkort élt meg...

A könyv másik, térbeli szalán haladva először a hordágyvivők életébe, illetve nehéz és korántsem veszélytelen munkájukba pillanthatunk be. A háború első hónapjaiban még nem voltak specializálódott hordágyvivők; a sebesülteket az vitte vissza a saját vonalak biztonságába, aki épp kéznél volt. Hamarosan felismerték, hogy a sebesültek életben maradási esélyeinek növelése érdekében különlegesen felkészített hordágyvivőkre, felcserekre van szükség.

A jelentkezők tízhetes kiképzést kaptak, melynek része volt a hordágyak cipelésére való fizikai felkészítés éppúgy, mint a sebek ellátásának begyakorlása. A tanfolyamnak saját tankönyve volt, az Oxford War Manuals sorozatban megjelent *The Stretcher Bearer*. A hordágyvivők megtanulták, hogy a kulacsuk mindig legyen tele vízzel, és ha lehet, egy tartalékot is vigyenek magukkal. A sebesültek gyakran annyira ki voltak száradva, hogy egy húzásra megittak egy egész kulacsnyi vizet. A legfontosabb dolog, amit a tanfolyamon megtanultak az volt, hogy hogyan kell elállítani a vérzést.

2 A könyvben gyakran elhangzó Blighty szó az indiai *viláji* (jelentése: európai, idegen) anglicizálódott változata. A szó használata általánosan elterjedt az Indiában szolgáló brit katonák körében, amikor az otthonra vagy valami olyasmire utaltak, ami Angliából származik. Amikor a BEF kötelékében korábban Indiában szolgáló ezredek vezényeltek Franciaországba, a katonák magukkal vitték a szót, ami átkerült az általános katonai szlengbe. A nyugati fronton egy különleges jelentéssel is bírt: a „Blighty wound” vagy „Blighty one” kifejezés azt jelentette, hogy a sérülés olyan súlyos volt, hogy az elszenvedőjét biztosan hazaküldik akár kórházi kezelésre, akár orvosi okokból való leszerelésre. A szót ma is használják a brit hadseregben.

Tudniuk kellett, hogy ha túl sokáig hagynak érszorítót egy seben, akkor az könnyen a végtag elhalásához és későbbi amputációjához vezethet, ha viszont túl sokáig vérzik a sebesült, akkor az élete kerül veszélybe. 1916-tól a kiképzést a harci gázok megjelenése miatt kiegészítették egy újabb elemmel. A tanfolyam keretén belül az ún. Gas Schoolban tanultak a gáz hatásairól, megtanulták, hogyan kell a gázálcot felvenni, illetve a sebesültekre felrakni.

A 3. fejezet négy ezredorvos életébe enged bepillantást. A leginkább közvetlenül a frontvonalon vagy a lövészárkokban szolgálatot teljesítő orvosok élete korántsem volt veszélytelen. William Kelsey Fry 1915 májusában az artois-i offenzíva idején maga is megsebesült, amikor sebesülteket mentett ki a harcmezőről. Néhány hónappal később egy gránát telibe találta azt az elsősegélyhelyet, ahol szolgált. Túlélte ugyan a támadást, de olyan súlyosan megsebesült, hogy ezután már nem térhetett vissza az aktív katonai szolgálatba. Alfred Hardwick orvosnagynak több szerencséje volt: ő túlélte egy hasonló támadást és a háború végén egészségesen térhetett haza. A nős Charles McKerrow, aki a háború előtt háziorkosként dolgozott, már nem mondhatta el ugyanezt magáról...

A 4. fejezet a frontvonalától kicsit távolabb dolgozó katonai sebészeket mutatja be. Henry Souttar a háború előtt egy nagy, modern angliai kórházban dolgozott sebészként, ráadásul a dél-afrikai háborúban is szolgált, így katonai tapasztalatokkal is rendelkezett. A háború alatt egy, a belga hadsereg sebesültjeit ellátó kórházat vezetett. Munkája közben találkozott a kórházba ellátogató Erzsébet belga királynővel, sőt még Marie Curie professzor-asszonnyal is, aki mobil röntgenlaboratóriumok összeállításával segítette a sebészek munkáját. Norman Pritchard a legnehezebben az amputációkat tudta megszokni (az orvosi műszerek állítólag olyan gyorsan használódtak el a sok amputáció miatt, hogy külön köszörűsöket kellett készíteniben tartani ahhoz, hogy megélezzék őket). John Hayward számára pedig az volt a legnehezebb, hogy neki kellett megítélnie, melyik sebesültnek van esélye a túlélésre és melyiknek nincs...

A 6. és 7. fejezetben a frontvonal mögötti tábori kórházakban dolgozó nővérek, illetve ápolók munkájával találkozunk. A megható történetek közül a terjedelmi korlátok miatt itt csak Winifred Kenyon nővérét idézzük fel. Miközben a somme-i csaták sebesültjeit ápolta, Winifred véletlenül olyan felfedezést tett, ami később sokat segített a munkájában. Egy tévedés miatt a frontra apró, levendulával teli muszlin zsákocskákat küldtek azok helyett a zsákok helyett, amelyekben a katonák a személyes holmijaikat tarthatták volna. Kenyon nővér ilyen zsákocskákat tűzött a legsúlyosabb sebesültek

párnájára, mert rájött, hogy a levendulaillat megnyugtatja, és az otthonukra emlékezteti a sebesülteket, ráadásul elúzi az üszkösödés és a rothadás bűzét, amelynek forrása nemritkán a katonák saját, meggyötört teste volt...

A 9. fejezetben a tábori lelkészek tevékenységéről olvashatunk. A lelkészek feladata nem merült ki a harcoló katonák lelki gondozásában, illetve abban, hogy feladják az utolsó kenetet az elesetteknek és a haldoklóknak. Gyakran előfordult, hogy (ha a képzett hordágyvivők túlterheltek voltak) ők szervezték meg és vezették a rögtönzött hordágyvivő-csoportokat, amelyekbe sokszor hadifogságba esett német katonákat is beosztottak.

A 10. fejezet a kórházvonatokon szolgálatot teljesítő ápolónőket mutatja be. A nővérek az emberhez nem méltó körülmények ellenére is megtettek minden tőlük telhetőt, de nem juthatott mindenre és mindenkire idejük és erejük. Sokszor napokig tartott, mire a szerelvények a frontról eljutottak a Csatornáig. A vonatoknak sokszor kellett mellékvágányokon vesztegelniük, mert a front irányába robogó katonai szerelvények elsőbbséget élveztek.

A 11. fejezetben az Angliában szolgáló Sarah MacNaughtan nővérrel ismerkedhetünk meg, aki magánkórházat alapított a sebesült katonák számára. A 13. fejezet a London Ambulance Column (a sebesülteket a londoni pályaudvarokról a kórházakba szállító csoport) és az itt szolgáló Claire Tisdall munkáját mutatja be. Claire visszaemlékezéseiből megtudhatjuk, hogy számára még a háború utolsó napján is vegyült ürmös örömből. A kórház felé tartó mentőautókat részegekből álló ünneplő tömeg vette körül, akik alig-alig akartak utat engedni a sebesülteknek, akik az ünneplést lehetővé tették...

A könyv végén szakirodalmi jegyzék segíti a téma iránt érdeklődő olvasókat a további tájékozódásban. A szerző összeállított egy kronológiát is, amelynek segítségével a könyvben leírtakat az olvasó el tudja helyezni az I. világháború eseményeinek tágabb kontextusában. Összefoglalva elmondhatjuk, hogy Emily Mayhew könyve érdekes, olvasmányos, remek stílusban megírt munka. Csak remélni tudjuk, hogy példáját más történészek is követik, és a jövőben olvashatunk a „Nagy Háború” más hadszínterein megsebesült katonák és a megmentésükért küzdők életéről, tevékenységéről is.

Emily Mayhew: *Wounded: A New History of the Western Front in World War I*³ (Sebesültek: az I. világháború nyugati frontjának új története). New York, Oxford University Press, 2014. 288 o.

Pap László

3 A könyv az első, 2013 szeptemberében megjelent kiadás óta több különböző (angol, amerikai stb.) kiadónál is megjelent (különböző alcímekkel).

A nagy félelem

Gabriele Ranzato, a pisai egyetem professzora újabb könyvet szentelt a spanyol polgárháború kitörésének.¹ *A La grande paura del 1936. Come la Spagna precipitò nella guerra civile* (1936 nagy félelme. Hogyan zuhant bele Spanyolország a polgárháborúba) című kötetben a spanyol demokrácia gyengeségének okait elemzi és árnyalja a polgárháború kitörésével kapcsolatos eddigi nézeteket.

A könyv első lapjain megjelenő két tábornok sorsa a polgárháború kitörését megelőző bonyolult helyzetet jelképezi. Eduardo López Ochoa a kormány utasítására az 1934 októberében az asztúriai forradalmat leverő csapatok parancsnoka volt. Ochoa Primo de Rivera diktatúrája alatt börtönbe került, majd száműzetésbe kényszerült. Ez azonban nem számított enyhítő körülménynek a szélsőségesek szemében, akik 1936 augusztusában egy madridi kórházból hurcolták el, majd megölték, lefejezték és a fejét szuronyra tűzték. Domingo Batet is szembeszállt Primo de Riverával. 1934 októberében a kormány utasítására a katalán függetlenségi felkelést verte le. Őt a lázadó katonák végezték ki 1937-ben, mert nem volt hajlandó az oldalukra állni. Mindkét tábornok antifasiszta és antikommunista volt, demokratikus és kapitalista rendszerben akartak élni, támogatták a nyomor fokozatos felszámolását, valamint Spanyolország modernizálását. Vagyis Ranzato szerint ahhoz a Spanyolországhoz tartoztak, amely a polgárháború igazi vesztese volt.

A polgárháború kitörése előtti hónapokat gyűlölet és fegyveres összetűzések jellemezték, olyannyira, hogy az *ABC* című monarchista napilap a meghíusult és a szerző szerint esztelen 1934. októberi forradalmi kísérlet után kötelességének érezte aláhúzni, hogy a fegyveres erőknél és a rendőrségnek támadás esetén joguk van védekezni, azonban a foglyul ejtett lázadók életét csak bírósági ítélettel lehet elvenni.

José Calvo Sotelo monarchista politikus a Cortesben elmondott beszédeben tiltakozott, mert nem hajtották végre az 1934-es események felelőse-

¹ Az előző kötet *L' eclissi della democrazia. La guerra civile spagnola e le sue origini (1931–1939)* Bollati Boringhieri, Torino, 2004 (*A demokrácia napfogyatkozása. A spanyol polgárháború és eredete 1931–1939*), címmel jelent meg, Madarász Imre írt róla recenziót a *Klió* 2014/3. számában.

inek a halálos ítéleteit, pedig szerinte Franciaország 1871-ben 40 000 kivégzéssel biztosította a társadalmi békét. 1935-ben Alcalá Zamora köztársasági elnök kihasználta Alejandro Lerroux miniszterelnök vesztegetési botrányát, nem engedte kormányra kerülni José María Gil Robles pártját, a katolikus Spanyol Jobboldal Autonóm Szövetségét (CEDA), majd 1936. február 16-ára választásokat tűzött ki, amelyeken nagy többséggel a baloldal győzött. A Népfront 263, a jobboldal 156, a centrum pedig 54 mandátumot szerzett. Ranzato megjegyzi, hogy a baloldal 4,7 millió, míg a jobboldal és a centrum összesen 5 millió szavazatot kapott és úgy véli, hogy a köztársasági elnök játszotta át a hatalmat a Népfront kezére.

A szocialista pártban a radikális Francisco Largo Caballero („a spanyol Lenin”), került előtérbe a mérsékelt Indalecio Prietóval szemben. Ezzel elérkezett a szélsőbaloldal ideje, írja. A következő napokban egyre több, úgynevezett győzelmi tüntetésre került sor. Ezek részben börtönlázadások voltak, melyek során köztörvényes bűnözők is visszanyerték a szabadságukat, másrészt erőszakosan léptek fel a nem baloldali és egyházi személyekkel, illetve épületekkel szemben. Célkeresztbe kerültek a polgári jólét jelképei is: klubokat, kávéházakat, színházakat, teniszezőklubokat pusztítottak el. A legkisebb jobboldali provokáció is elég volt, hogy a baloldali sztrájkok és tüntetések összecsapásokba és pusztításba torkolljanak.

Különösen nagy port vert fel az alcaudetei eset, Jaén közelében. Március 15-én letartóztatták és kigúnyolták Alcalá Zamora közeli rokonait azzal a váddal, hogy ellenállást tanúsítottak a földjeiket minden törvényes alap nélkül elfoglalók ellen. A hatóságok és a sajtó engedékenysége nemcsak a hivatalban lévő elnök megsértését jelentette, hanem az intézmények tekintélyének vesztesését is jelezte. Ezt további hasonló esetek bizonyították szerinte az országban. A baloldal következő lépése Alcalá Zamora lemondása volt. Az alkotmány azon kitételére hivatkoztak, amely szerint a Cortes megfoszthatja hatalmától a köztársasági elnököt, ha indokolatlannak tartja az előző Cortes feloszlását. Tehát a baloldal azzal vádolta az elnököt, amit ő maga kért tőle. Alcalá Zamora helyét Manuel Azaña foglalta el. Saját pártja, a Köztársasági Baloldal (IR) kezdetben ellenezte Azaña elnöki jelölését, mert a kormány meggyengülésétől tartott, csak Martínez Barrio Köztársasági Uniójának (UR) a jelöltként volt hajlandó támogatni őt. Érvényes alternatíva híján pedig Caballerónak kellett meghátrálnia. Azaña először a szélsőbaloldali erőszakot elítélő Prietót akarta megbízni a kormányalakítással, ez a terv azonban Caballero ellenállásán megbukott, így a gyengekező Santiago Casares Quiroga lett a miniszterelnök. Ranzato szerint a jobboldal a mérsékelt baloldallal próbált kapcsolatba lépni, hogy Prieto vezetésével

egy balközép kormány váltsa le a népfrentkormányt. A CEDA kívülről támogatta volna az új kormányt. A baloldal attól tartott, hogy Alcalá Zamora egyetért ezzel a tervvel, ezért kellett távoznia.

Ranzato Alcalá Zamora megbuktatását és különösen a megbuktatás módját tartja az 1936-os választásokon győztes spanyol baloldal első, igen súlyos hibájának. A második hibát – immár köztársasági elnökként – Azaña követte el, amikor Francisco Franco vezérkari főnököt a stratégiaileg kedvező fekvésű Kanári-szigetekre, Emilio Mola tábornokot pedig Marokkóból Pamplonába, a karlisták fellegvárába helyezte át, hiszen mindkét területről könnyű volt összeesküvést szervezni. A harmadik hiba az volt, hogy a kormány nem akadályozta meg, hogy Spanyolországban elterjedjen a „félelem kovásza” – földfoglalások, összecsapások, erőszakos cselekmények formájában. A földfoglalásokat gyakran a helyi önkormányzatok is támogatták. Céljuk részben politikai bosszú volt. Kétségtelen, hogy a köztársaságnak meg kellett oldania a mezőgazdasági munkanélküliség súlyos problémáját, és rendeznie kellett a földművesek társadalmi helyzetét. A Caballero vezette baloldal azt hangoztatta, hogy ezt a célt nem a kapitalista rendszerrel összeegyeztethető földreformmal, hanem kommunista forradalommal lehet elérni, ehhez pedig helyi összecsapásokon keresztül vezet az út. Ennek az álláspontnak az volt a következménye, hogy az uralkodó osztályok mindenféle reformtól elzárkóztak, és Ranzato szerint ez növelte győzelmi esélyüket a küszöbön álló polgárháborúban is. A kommunista forradalom lehetősége ugyanis még azokat is elriasztotta a köztársaságtól, akik kezdetben üdvözölték a kikiáltását és nem ellenezték a reformokat. Egyetlen mérsékelt baloldali vezető sem szállt szembe nyíltan az erőszakos cselekményekkel, fontosabbnak tartották a népfrentkormány egyben tartását. A mérsékelt baloldal képviselőit engedékenységük ellenére szélsőbaloldali társaik gyorsan ellenségnek minősítették, gyűléseiket gyakran megzavarták vagy megakadályozták. Ugyanakkor a jobboldali Gil Robles és Calvo Sotelo követői sem tettek semmit saját szélsőségeik megfékezése érdekében. 1936 első hónapjaiban a Cortes üléseinek a jegyzőkönyvei számos sértést és fenyegetést tartalmaznak, egyre mélyült az árok a két tábor között.

A baloldal negyedik, Ranzato szerint az eddigieknél is súlyosabb hibája az egyházzal szembeni magatartása volt. Ranzato leszögezi, hogy az egyház is követett el hibákat, hiszen közönyösen szemlélte az alsóbb osztályok jog-egyenlőségért vívott harcát, görcsösen ragaszkodott a megváltoztathatatlan társadalmi hierarchián alapuló világgéphez, kizárólag karitatív tevékenységét állította szembe a munkások követeléseivel, és nem tudott mit kezdeni a tömeges elvallástalanodással. Az egyház az 1934. októberi forradalom leverése után

elsősegíthette volna a megbékélést és a katolikus Manuel Giménez Fernández agrárreformja mellé állhatott volna, hiszen még mindig jelentős tömegekre gyakorolt befolyást, és a CEDA irányzatainak közös nevezőjeként a politikai életbe is beleszólhatott. A spanyol baloldalnak erre a helyzetre adott válasza egyházüldözésnek tekinthető. A polgárháború kitöréséig 239 templomot gyújtottak fel. Az is előfordult, hogy templomi képeket égettek el, szentségtartókat és ostyákat szentségtelenítettek meg, plébánosok és püspökök holttestét hantolták ki, megadóztatták vagy megakadályozták a katolikus temetéseket, megtiltották keresztény jelképek elhelyezését a sírokon, a nagyheti szabadtéri szertartásokat illegális összejövetelnek minősítették, betiltották a húsvéti körmeneteket, elsőáldozásokat akadályozták meg, megtiltották a harangozást. A túlkapasokkal kapcsolatban jeles liberális értelmiségiek is véleményt nyilvánítottak. 1931 májusában Gregorio Maraón, José Ortega y Gasset és Ramón Pérez de Ayala az *El Sol* hasábjain ítélték el a rendházak és templomok felgyújtását, ugyanakkor megjegyezték, hogy ha az elkövetőket igazi demokratikus szellemiség vezérelte volna, felgyújtás helyett „társadalmi célokra” használták volna ezeket az épületeket.² Javaslatuk sok helyen már a polgárháborút megelőző hónapokban megvalósult: raktárt, garázst, menzát vagy iskolát rendeztek be a templomban. Lényegében ez a javaslat is a vallásszabadság tagadását jelentette. Ranzato az egyházellenes lépéseknél is megdöbbentőbbnek tartja, hogy a hatóságok szinte semmit nem tettek ezek megakadályozására vagy megtorlására. A hatóságok tétlensége Franco malmára hajtotta a vizet, sok katolikus támogatta a felkelést.

Eközben a Cortes baloldali képviselői egyre gyakrabban szólították egymást elvtársnak, míg a többi képviselőt rendszeresen fasisztának titulálták. Fasisztának minősültek a szakszervezetek feltételeit visszautasító munkaadók, a földfoglaló mozgalomnak ellenálló földbirtokosok, a katolikus vagy jobboldali közalkalmazottak és tanárok, de még azok a munkanélküliek is, akik munkát követeltek és nem voltak tagjai az UGT-nek vagy a CNT-nek.³ A fasiszmus fellegváraként emlegették a legfelsőbb bíróságot, amely újra engedélyezte a választásokon gyengén szereplő, de azóta egyre népszerűbb és terrortevékenységéről ismert Falange nevű fasiszta pártot, és szabaddá helyezte bebörtönözött tagjait. Vidéken is sok bíró próbálta akadályozni a forradalmat, míg több madridi bíróság ítéletei a baloldalnak kedveztek. A választások után egyesek a létbizonytalansággal szemben ke-

2 Gregorio Maraón – José Ortega y Gasset – R. Pérez de Ayala: „La Agrupación al Servicio de la República condena los sucesos”. *El Sol*, 11 de mayo de 1931, <http://www.segunda-republica.com/index.php?id=30&opcion=6>, 2014. október 18-i megtekintés.

3 UGT = Unión General de Trabajadores (Dolgozók Általános Szövetsége), 1888-ban alapított szocialista szakszervezet. CNT = Confederación Nacional del Trabajo (A Munka Nemzeti Szövetsége), 1910-ben alapított anarchista szakszervezet.

restek menedéket a Falangéban, mások erőszakkal akartak szembeszállni a Népfront intézkedéseivel a küszöbön álló forradalom elhárítása érdekében. A fasiszta párthoz jobboldali ifjúsági szervezetek is csatlakoztak, melyek közül a legfontosabb a JAP⁴ volt. A Falange vezetője, a néhány hónappal később Alicantében kivégzett José Antonio Primo de Rivera is börtönben ült ekkor, hat per volt folyamatban vele szemben, valószínűleg azért akarták sokáig börtönben tartani, hogy megakadályozzák a párt további vezetését. A Népfront különleges bíróságot hozott létre, amelynek a munkájában jogászok mellett bármely egyetemi végzettséggel rendelkező személy is részt vehetett. A jobboldal tiltakozott a bíróság összetétele ellen, mert ez befolyásolta az ítékezés szabadságát.

Ebben a helyzetben került sor José Calvo Sotelo meggyilkolására, majd a marokkói katonai lázadásra. Ranzato felidézi Casares Quiroga miniszterelnök és Azaña elképesztő tehetetlenségét Calvo Sotelo meggyilkolását követően. A hatóságok intézkedései alapján inkább arra lehetett következtetni, hogy minél többet el akarnak hallgatni, ezzel a cinkosság gyanúját erősítették. Ranzato arra is emlékeztet, mennyit tévovázott Franco, mielőtt csatlakozott volna a lázadókhhoz. A csatlakozás személyesen kockázattal járt számára és kezdetben konzervatív köztársasággal is beérte volna. A lázadók névleges vezetője nem ő, hanem a politikailag tehetségtelen José Sanjurjo tábornok volt, az ő utóda pedig a lázadást anyagilag támogató Gil Robles lehetett volna. Gil Robles célja egy tekintélyelvű, de nem totalitárius állam létrehozása volt.

Franco kegyetlen diktatúrája miatt a Spanyol Köztársaság a demokrácia jelképe lett. Gabriele Ranzato bő forrásanyagra támaszkodó és olvasmányos értekezése egyetlen lapján sem szimpatizál Franco ügyével. Ugyanakkor végkövetkeztetésében vitatja, hogy 1936 tavaszán a Spanyol Köztársaság elfogadhatóan működő liberális demokrácia lett volna, amely képes volt megvédeni politikai rendszerét bármilyen forradalmi felfordulással szemben, és amelyet csak egy reakciós és fasiszta katonai felkelés taszított polgárháborúba és dönthetett meg. A polgárháború kitérése után a demokrácia a köztársasági zónában is megszűnt, másrészt a forradalomtól való félelem miatt a lázadók jelentős lakossági támogatására számíthattak.

Gabriele Ranzato: *La grande paura del 1936. Come la Spagna precipitò nella guerra civile* (1936 nagy félelme. Hogyan zuhant bele Spanyolország a polgárháborúba) Editori Laterza, Roma–Bari, 2011, 324 o.

Gregosits Gábor

4 Juventudes de Acción Popular (Népi Akció Ifjúsága), a CEDA 1933-ban alapított ifjúsági szervezete.

Megosztva együtt: Az Egyesült Államok és a Szovjetunió az ENSZ-ben

A könyv szerzője *Ilya Gaiduk*, a 2011-ben mindössze 50 esztendőskorában elhunyt orosz származású történész. Ha görcső alá vesszük munkásságát, láthatjuk, hogy fő kutatási területe a hidegháború, a szovjet-amerikai kapcsolatok története, valamint a két szuperhatalom külpolitikája a hidegháború csaknem fél évszázados története alatt.

Gaiduk tanulmányait Moszkvában végezte, kutatóként az Orosz Tudományos Akadémia Egyetemes Történelmi Intézetében dolgozott, emellett megfordult a washingtoni Woodrow Wilson Center-ben és az Oslói Nobel Intézetnél is. Több könyvet és tanulmányt publikált az említett témákban, amelyek közül mindenképpen említést érdemel az 1996-os *The Soviet Union And The Vietnam War*, valamint a 2003-as *The Great Confrontation: Europe and Islam Through the Centuries* és a *Confronting Vietnam: Soviet Policy toward the Indochina Conflict, 1954 – 1963*. Ezek közül az első és az utolsó a vietnami háborúval foglalkozik, elsősorban a Szovjetunió aspektusából vizsgálva azt, a harmadik pedig az európai és az iszlám civilizáció konfliktusainak körét tekinti át. A Gaiduk által írt *Divided Together: The United States and the Soviet Union in the United Nations* 2012 májusában jelent meg. Gaiduk és munkássága nem annyira ismert hazánkban, személy szerint a kötettel először az *American Historical Review* áprilisi számában találkoztam, ahol egy könyvajánló foglalkozott a szerző ezen posztumusz kötetével. Az AHR mint szakmai folyóirat nyilvánvalóan kiváló „ajánlás” egy kötet számára, véleményem szerint ez jelen esetben sem volt másként.

A könyv célja (és egyik fő erénye) mindamellett, hogy felhasználja korábbi kutatások eredményeit, az a szerző által végzett évtizedes kutatómunka bemutatása. Gaiduk átfogó levéltári kutatást végzett az Egyesült Államokban, az Egyesült Királyságban és Oroszországban is. Újszerűséget jelent az is, hogy olyan, korábban nyilvánosságot nem látott dokumentumokhoz is hozzáfért az Orosz Föderáció külpolitikai archívumában, amelyek új megvilágításba helyezik a Szovjetunió és Kína, vagy éppen Irán

kapcsolatát 1945 és 1946 között. A *Divided Together* leginkább arra tesz kísérletet, hogy összehasonlítsa a két szuperhatalom külpolitikáját, illetve hidegháborús konfliktus- és válságkezelését, valamint az újonnan létrejövő Egyesült Nemzetek Szövetségéhez való viszonyát. Gaiduk hatalmas mennyiségű levéltári anyagot használt fel elsődleges forrásként könyve megírásához, mindezek mellett természetesen nagy számban alkalmazza a téma korábbi szakirodalmát, mint például *Alexander Dallin* (*The Soviet Union at the United Nations: An Inquiry into Soviet Motives and Objectives*), *Evan Luard* (*A History of the United Nations*), *Robert Hildebrand* (*The Origins of the United Nations and the Search for Postwar Security*) vagy éppen *Paul Kennedy* (*The Parliament of Man: The United Nations and the Quest for World Government*) könyvét. Nem tekinti elsődleges céljának a korábbi szakirodalmak újraértelmezését, bár felhasználja azok konzekvenciáit és eredményeit. Ezek az esetek nagy részében illeszkednek Gaiduk kutatásának eredményeihez.

A tanulmány szerkezetét tekintve nyolc fejezetből épül fel, amelyek logikusan, kronologikus sorrendben haladva követik egymást. Ha tagolni szeretnénk, a legjobban úgy tehetjük mindezt, hogy az első öt fejezetet egy egységnek tekintjük, mely elsősorban a második világháború végétől az 1951-ig tartó folyamatokra és eseményekre összpontosít. A második egység az utolsó három fejezet, amely az 1951 és 1965 közötti időszakkal foglalkozik. Az első fejezet (*On the Way to the United Nations*) bemutatja az ENSZ kialakulását és fejlődését a kezdetektől, vagyis a megalapítás gondolatától a szervezet 1945. júniusi megalapításáig, amelyre San Franciscoban került sor. Gaiduk igyekszik feltárni a három győztes hatalom kapcsolatát a háború végén, kiemelve azt, hogy Sztálin itt még együttműködésre törekedett az angolszász hatalmakkal a biztonság és a béke fenntartásának érdekében. Késznek tűnt arra, hogy kövesse a Roosevelttel által meghatározott irányvonalat az Egyesült Nemzetek Szervezetének kapcsán. A második fejezet címe *A Very Tense Opening*. Ebben a szerző azt vizsgálja, hogy a szervezet hogyan sodródott el már a kezdetekkor az eredetileg kitűzött céloktól, a nagyhatalmi együttműködéstől már 1946 tavaszán az iráni válság alkalmával. A szovjetek azon kísérlete, hogy megpróbálják elszakítani Észak-Íránt gyakorlatilag a jaltai megállapodás semmibe vétele volt, mindazonáltal Gaiduk igyekszik a másik oldalt is hangsúlyozni, vagyis azt, hogy az ENSZ kettős mércével tekintett a dolgokra, mivel az amerikai, brit vagy francia beavatkozásokat szerte a világban nem ítélte el úgy, mint a szovjetekét ebben az esetben.

A harmadik fejezet címe az előzőekhez hasonlóan szintén beszédes (*The Cold War Enters the UN*). Ebben a részben az eltávolodás újabb állomá-

sát tekinti át Gaiduk, amikor azt mutatja be, hogy a nyugati tömb hogyan kezdi egyre inkább propaganda fórumként alkalmazni az ENSZ intézményét. Végigkísérhetjük azt a folyamatot, ahogy a szovjet politikusok arra a felismerésre jutnak, hogy a nyugati országok mindig is többségben lesznek az intézményben, így nem remélhetik a saját akaratuk keresztülvitelét, ebből adódóan egyre ellenségesebbé és távolságtartóbbakká válnak az ENSZ szervezetével szemben. A két szuperhatalom ugyan sok kérdésben ellentétes oldalon állt, ám mégis voltak olyan helyzetek, amikor ugyanarra az oldalra kerültek, ennek egy példáját mutatja be a negyedik fejezet (The Friendly Enemies) Palesztina kapcsán. 1947-ben mindkét nagyhatalom egyetértett abban, hogy Palesztinát fel kell osztani (a szovjet delegáltak is támogatták ezt az elképzelést). Ebben természetesen az is szerepet játszott, mint Gaiduk kifejti, hogy Palesztina helyzete nem tartozott az európai hatalmi egyensúlyhoz szorosan kötődő kérdésekhez. Ugyanebben a fejezetben felveti azt az állítást is, hogy az USA a berlini szovjet blokád ügyét azért vitte az ENSZ elé 1948-ban, hogy megnyugtassa a szovjet vezetőket arról, hogy nem terveznek katonai lépéseket Berlinben, és egy esetleges háború kitérőre elkerülhető az ügy kapcsán. Kiemeli azt is, hogy az ENSZ szerepe jóval több volt a konfliktus rendezésében annál, hogy helyszínt biztosítson a kétoldalú tárgyalásoknak. A következő fejezet, amely a *The Long Year 1950* címet viseli, az 1950-es év eseménydús történéseire összpontosít: az Egyesült Államok nem ismeri el a Kínai Népköztársaságot, a szovjetek válaszul az ENSZ Biztonsági Tanácsának bojkottjába kezdenek. Gaiduk hatékonyan használja fel a feltárt szovjet dokumentumokat, hogy megmutassa, Moszkva hogyan irányította a pekingi képviselőket, akik engedelmesen követték az utasításokat az ENSZ-ben. Ebben a fejezetben nagy teret szentel a koreai háborúnak.

A második szakasz első fejezete (Frosts, Thaw, and Crises) egy jóval nagyobb lélegzetvételű időszakot ölel fel: Sztálin utolsó éveit, vagyis a fagyossá váló szovjet-amerikai kapcsolat időszakát, a Sztálin halálát követő enyhülés időszakát, valamint az 1956-ban bekövetkező kríziseket tárja fel. Gaiduk foglalkozik a szuezi válsággal, és az arra adandó szovjet reakcióval, valamint az 1956-os magyar forradalommal, és az azzal kapcsolatban fellépő amerikai passzivitással. Boncolgatja a két szuperhatalom azon dogmáját, hogy tiszteletben tartva a másik érdekszféráját nem avatkoznak be az ott történő eseményekbe. A hetedik fejezet címe *In Search of New Allies* elsősorban a szovjet külpolitikáról ír: Moszkva és a keleti tömb országairól, valamint Kína és a Szovjetunió viszonyáról (különös tekintettel Kínának az ENSZ-től való távolmaradására) és a szovjetek azon erőfeszítéséről, hogy

új szövetségeket találjanak maguknak Afrikában és Ázsiában. Moszkva abban bízott, hogy az ENSZ újdonsült tagállamai, a korábbi gyarmatok az ő pozícióit erősítik majd, emiatt gyakran támogatták is az afro-ázsiai kezdeményezéseket. A rövid utolsó fejezetben Gaiduk azt írja, hogy U Thant ENSZ-főtitkár döntő szerepet játszott a kubai rakétaválság megoldásában. Gaiduk arra utal, hogy Hruscsovnak könnyebb volt elfogadni azokat a javaslatokat, melyeket U Thant tett, mintha ugyanezt az amerikaiak tették volna. Ez a közvetítő szerepe a szovjetek és az amerikaiak között kulcsfontosságúvá teszi őt és az ENSZ szerepét a kubai krízis kapcsán.

A *Divided Together* című kötet nem tekinthető újításokkal teli hidegháborús újraértelmezésnek, de erre nincs is szükség. A kötet az újonnan feldolgozott levéltári anyagokkal új részletekkel és összetevőkkel gazdagítja a korábbi kutatások eredményeit. Fokozza és segíti a Szovjetunió és az Egyesült Államok ENSZ-hez való viszonyának jobb feltárását, és a bonyolult kapcsolatok megértését. A tanulmánykötet azt, amiért az ember egy ilyen művet a kezébe vesz, maradéktalanul eléri, összefoglalva és rendszerezve végig halad a hidegháború első húsz esztendejének kulcsfontosságú pillanatain, a már ismert aspektusokból megvizsgálva mindazt, és az említettek nyomán számos új információval szolgál.

Ilya V. Gaiduk. *Divided Together: The United States and the Soviet Union in the United Nations.* (Megosztva együtt: *Az Egyesült Államok és a Szovjetunió az ENSZ-ben*) Stanford: Stanford University Press with Woodrow Wilson Center Press, 2012. 288 o.

Hegedűs Zoltán

Egy amerikai „vad menyét” pilóta a Vietnam elleni légi háborúban

A vietnami légi háborúval kapcsolatos első visszaemlékezés, *Jack Broughton* nagy port felverő és több kiadást is megélt műve¹ óta már számos memoár jelent meg az ott harcolt pilóták tollából. *Billy R. Sparks* műve is ezek közé tartozik, mint az egyik legújabb ilyen kiadvány.

A memoár szerzője, Billy R. Sparks nyugállományú repülő alezredes 4000 repült órával 1977 novemberében vonult nyugállományba. Vietnamban 145 harci bevetést repült 1965-ben és 1967-ben F-105-össel, egyszer le is lőtték, így bőven volt mit mesélnie az ott szerzett tapasztalatairól. Ami újat ez a visszaemlékezés nyújt, az az általánosságban mindig kissé eltérő egyéni szemlélet és tapasztalatok mellett az, hogy a szerző bevetéseinek több mint felét, szám szerint 77-et *Wild Weasel*-ként repülte. A „vad menyét”-nek nevezett repülőgépeket az Amerikai Egyesült Államok légierije először a vietnami háborúban alkalmazta, a specializált repülőgépek feladata az ellenséges légvédelem lokátorainak és levegő-föld rakétáinak lefogása, megsemmisítése, illetve a kísért, saját kötelékek közvetlen elektronikai védelme volt.

A mű első hat fejezetében a szerző kronológiai sorrendben követi élete eseményeit születésétől és gyermekkorától repülő kiképzésének végéig. Ezzel a periódussal kapcsolatban a legérdekesebb kiemelendő tény, hogy az 1934-ben született szerző korosztálya még a vietnami háború előtt, de már jóval a koreai konfliktus után kapta a repülő kiképzését. Ez egyben azt is jelentette, hogy a korábban és később jelentkező nagyobb szükségletekkel szemben az ötvenes évek legvégén, hatvanas évek legelején nem volt olyan nagy szükség új pilótákra. Emiatt kevesebb repülőgép-vezetőt képeztek és a követelményeket is magasabban tarthatták, mint a komoly konfliktusok idején, amikor égető szükség volt az újabb és újabb kiképzett turnusokra. Billy R. Sparks évfolyamának esetében ez azt jelentette, hogy repülő kikép-

¹ Jack Broughton: *Thud Ridge*. Philadelphia, Lippincott, 1969. 237 o. A műnek négy további kiadása is volt, melyeket számos esetben újra is nyomtattak.

zésük során rendkívül magas, 59 százalékos volt a lemorzsolódási ráta. Nem sokkal később, a vietnami szükségletek miatt csökkentett követelmények mellett egy hasonló tanfolyamon a lemorzsolódási arány már 25 százalékra csökkent, ami tetemes különbséget jelent.

A kiképzés végén különösen érdekes még az ötnapos túlélőtúra leírása, melynek során 47 mérföldet kellett megtenniük, napi 300 kalóriával. Ezzel készültek rá és fogytak hozzá a még keményebb tortúrához, a rögtön ezt követően tartott 3 napos hadifogság-gyakorlathoz, melyet egy Koreában hosszabb időt ellenséges hadifogságban töltő kiképző vezetett. A szerző a túlélőtúrát haszontalannak, a hadifogságra való felkészítést viszont rendkívül hasznosnak ítélte. Azt azért érdemes megjegyezni, hogy talán a túlélőkiképzéssel kapcsolatban is más lett volna a véleménye utólag, ha későbbi, Észak-Vietnam feletti lelővésekor nem tudják alig néhány órával később kimenteni, hanem hetekig kellett volna vándorolva bujkálnia a dzsungelben.

A kiképzést követő hetedik fejezetben egyből a thaiföldi Takhli repülőtérén találja magát az olvasó – mely az amerikai szárazföldi légierő egyik legfontosabb bázisa volt a Vietnam feletti bevetéseken –, és a kötet ettől kezdve nem szigorú kronológiai sorrendben tárgyalja az eseményeket. Ennek egyik oka az, hogy a szerző ugyan készített friss feljegyzéseket akkoriban, de ezek elvesztek, amikor a hadszíntérről távozóban a táskáját ellopták. Emiatt, mivel nem tudott teljes bizonyossággal napra pontosan visszaemlékezni az események zömére, csak két bevetésre tért ki konkrét dátummal, a legtöbb esetben általánosságban, illetve évszak vagy hónap behatárolással írt a történésekről. A kronológiai szál megszüntének másik oka a szerkesztő ténykedése, erre még kitérnék részleteiben a recenzió végén.

Az Észak-Vietnam elleni légi háború 1965-68 közötti periódusa a *Rolling Thunder* („hőmpölygő mennydörgés”) fedőnév alatt szerepelt, ebben vett részt a mű szerzője is. Sparks valamennyi bevetését F-105 Thunderchief vadászbombázókkal repülte, mely típusból a legyártott 833 példány közel fele, 395 a Vietnam elleni légi háborúban semmisült meg harcban, illetve balesetben. Ennek a típusnak a kétüléses alváltozatai (F-105F és F-105G) voltak zömében a *Wild Weasel* feladatra alkalmazott repülőgépek a Vietnam elleni légi háborúban. Ezekben a kétüléses gépekben a hátsó ülésen az EWO (electronic warfare officer – elektronikai hadviselésért felelős tiszt) foglalt helyet, aki a speciális feladatokhoz kapcsolódó rendszereket kezelte. Ezen repülőgépek hajózoái az amerikai légierő igazi elitjét képezték: mindannyian önként jelentkeztek rendkívül nehéz feladataik elvégzésére és nem véletlen, hogy a vietnami háború idején az US Air Force részére adományozott tíz

„Medal of Honor” (Kongresszusi Becsületérem) közül kettőt F–105F *Wild Weasel* pilóták kaptak (ez az egyéni hősiességért adományozható legmagasabb amerikai kitüntetés).²

A jó humorú és az általános amerikai szleng mellett az USA pilótáinak „saját” nyelvezetét is előszeretettel használó szerző memoárjának második felében több érdekes részletre is bővebben kitér. Ilyen például a bevetésekre való alapos felkészülés, melynek során a bevetések előtt EWO-jával órákon át „repülték végig” az eligazító helyiségben részletesen rendelkezésre álló és sűrűn frissített fotótérképet a bevetési célpontról és a megközelítési útvonalról (ezeket a képeket fotófelderítő gépek készítették folyamatosan, és a nagyításokon igyekeztek bármilyen apró változást kiszűrni). Művében a célpontokra – köztük az olyan emblematikusokra is, mint a Paul Doumer-híd Hanoi és Haiphong között, melyet *Sparks* kötelékével három bevetésen is eltalált –, és a harcjelzésekre is részleteiben kitér, bemutat tipikus bevetést is általánosságban és ír a személyzet két tagja, a pilóta és az EWO közötti koordináció és együttműködés rendkívüli fontosságáról. Bemutatja azt is, hogy egy tipikus csapásmérő kötelék vadászbombázói hogyan működtek együtt az őket oltalmazó *Wild Weaselekkel* és kísérő vadászokkal, mely utóbbiak feladata az ellenséges vadászrepülőgépek távoltartása volt (a vadászkíséret F–4 Phantom II típusú gépekből állt, a csapásmérő gépek és a *Wild Weaselek* F–105-ösök voltak).

Az egyik olyan bevetés, melyre a szerző részleteiben kitért (87–105. o.), az 1965. július 27-én repült első, észak-vietnami légvédelmi rakétaállások elleni bevetés volt, melynek során katasztrófális veszteségeket szenvedtek, a csapásmérő kötelék negyedét, 6 F–105-öst lelőtt a légvédelem két további fotófelderítővel együtt. *Sparks* gépe is 12 találatot kapott a rendkívül rosszul megtervezett és kivitelezett akcióban, ahol egy nem aktív, csalinak használt, rendkívül erős légvédelmi tüzéséggel körülvett állást támadtak, a parancs szerinti alacsony sebességgel, mely még jobban megkönnyítette a rájuk célzó légvédelmi tüzerek dolgát. *Sparks* visszaemlékezése szerint ő maga a visszaúton valósággal őrjöngött, gépe kabinjában maga körül csapkodva – ebben a rosszul megtervezett és kivitelezett bevetésen, a felső vezetés hibáin túl azok a személyes érzelmek is szerepet játszottak, melyek lelőtt bajtársaihoz kötődtek. Az F–105-ös pilóták csoportja nem volt túl nagy, mindenki ismert mindenkit, sok volt a szoros barátság és képzelhető, hogy mit érzett, amikor egyszerre hat bajtársát, barátját látta ügörgölve lezuhanni.

² A témáról lásd bővebben Barrett Tillman: *Above and Beyond. The Aviation Medals of Honor*. Washington, D. C., Smithsonian Institute, 2002. 215–251. o.

A *Rolling Thunder* – ha csak amerikai repülő harcászati és hadászati szempontból vizsgáljuk – tipikus példája annak, hogyan nem szabad légi háborút viselni. A rosszul kiválasztott, sokáig nem támadott célpontok, a tehetetlenkedés, a hibás parancsok, a felesleges és sokszor súlyos következménnyel járó párhuzamosságok és rivalizálás a szárazföldi haderő és a flotta légierejénél számos alkalommal nagyon súlyos, értelmetlennek érzett veszteségeket okoztak a résztvevőknél, és ez természetesen az előjáróikkal szembeni erős kritikát is magával hozta. Sparks maga is meglehetősen nyersen írta le a véleményét ezzel kapcsolatban. A legerőteljesebb kritikát a meglehetősen ellentmondásos megítélésű *Robert McNamara* kapta tőle, aki a *Rolling Thunder* idején az USA védelmi minisztere volt – majd 1968-as leváltását követően a Világbank elnöke, ahol szintén meglehetősen ellentmondásos volt a tevékenysége –, őt *Sparks* szimplán „öntelt segg”-nek titulálta (101. o.).

A másik olyan bevetés, melyre konkrétan és részleteiben kitér a szerző (223–240. o.), az ő utolsó harci bevetése volt 1967. november 5-én, melynek során az észak-vietnami légvédelmi tüzérség lelőtte a gépét, melyből sikeresen katapultált (ekkor egy együléses, csapásmérő változatú F–105-öst repült, nem kétüléses *Wild Weasel*). A rendkívül jól működő amerikai kutató-mentő szolgálat ki is hozta *Sparksot* mélyen ellenséges területről: ez volt a második legészakabbról végrehajtott sikeres mentés a háborúban. Ezzel kapcsolatban meleg szavakkal emlékezett az őt kihozó helikopter személyzetére, akik a bajtársiasság nagyon szép példáját nyújtva az életüket kockáztatták érte egy nagyon veszélyes körzetbe berepülve (többek között ellenséges vadászgépek is voltak a térségben, és nem egy mentőhelikopter veszett oda személyzetével együtt ilyen akciók közben).

A könyv utolsó, rövid fejezete az érzelmeké, ezt *Sparks* feleségének szánta, élete legszebb pillanatának nevezve azt, amikor őt megismerte.

A kötettel kapcsolatban sajnos komoly kritikai megjegyzéseket is meg kell, hogy fogalmazzak, azonban ezek a szerkesztő ténykedéséhez köthetőek, ugyanis a kötetet szerkesztő *E. L. Kaminsky* nem állt a helyzet magaslatán. Jómagam nem emlékszem arra, hogy ilyen rosszul szerkesztett angol nyelvű könyvvel valaha találkoztam volna.

A mű kinyitáskor az egyszeri olvasó azonnal szembesül néhány furcsasággal: a kiadványban alkalmazott jókora betűmérettel és sortávval utoljára talán az Ablak–Zsiráfban találkozott. Ráadásul az oldalakon a szöveg nincs sorkizárttá téve, az össze-vissza lógó sorvégek az oldal vizuális képét tekintve karácsonyfára és egyéb érdekes formákra hajaznak. A bevezetőben a szerkesztő írt ugyan néhány mondatot Takhliról, a *Wild Weaselekről* és a

Rolling Thunderről – ezt is a Wikipédiáról másolva –, de ezzel a magyarázatok véget is értek. Az olvasók egy részének – köztük jómagamnak is – rendkívül szórakoztató az amerikai általános és repülő szleng, de ezekhez és az egyéb szak kifejezésekhez és a szórványosan felbukkanó új személynevekhez nincs ismertetés és magyarázat, így pedig számos kifejezés komoly fejtörést okozhat az olvasók zömének, egyes személynevek pedig alkalmassint teljesen idegenül csengenek. Nyakatekert mondat szerkezetek és kisebb nyelvtani hibák mellett ismétlődő szövegrészek is előfordulnak a műben, van olyan is, amelyik nem is kétszer, hanem háromszor is felbukkan, ezt pedig egyetlen alapos olvasással ki lehetett volna szűrni és korrigálni. A mű 76. oldalán egy szövegrész a többitől eltérő betűnagysággal szerepel. Ez magában csak vizuálisan csúf, de innen a szerkesztőnek valószínűleg sikerült kitörölnie egy részt a szövegből, mert itt ér véget *Sparks* kiképzése, a következő oldalon, a hetedik fejezetben pedig már a Takhliban történt események sorjáznak, de ezek sem kronológiai sorrendben, mert a 10. fejezet eseményei nyilvánvalóan előbb zajlottak le, mint a hetedikben leírtak. A hatodik és hetedik fejezet közül pedig hiányzik több mint három év, melyet *Sparks* a németországi Spangdahlem légi bázison töltött. Ezt a részt valószínűleg a szerkesztőnek sikerült eltüntetnie a műből. „Természetesen” a hely- és névmutató is hiányzik a kötet végéről, pedig a számítástechnika korában ennek elkészítése nem különösebben nehéz és időigényes feladat.

A könyv maga nagyon olcsó – jómagam 5,30 USD plusz postaköltség áron rendeltem az amazon.com-ról –, de azt hiszem, az olvasók túlnyomó többsége szívesen áldozott volna ennél jelentősebb összeget is egy normálisan megszerkesztett kiadványért. Kár érte, és mivel sajnos a szerző 2013 májusában – három hónappal a könyv megjelenése után – elhunyt,³ így javított, normálisan szerkesztett kiadás megjelenésére vajmi csekély az esély.

A memoárt – az annak értékét sajnos nem jelentéktelen mértékben csökkentő szerkesztési hibák ellenére is – személy szerint értékes és jó munkának tartom. Legfőképpen azonban azoknak ajánlanám a jegyzetek és magyarázatok hiánya miatt, akik a témában is kellően tájékozottak és az amerikai repülő szaknyelv és szleng sem idegen a számukra.

Billy R. Sparks: *Takhli Tales – and other stories.* (Takhli mesék – és egyéb történetek) Lexington, CreateSpace Independent Publishing Platform, 2013. 245 o.

B. Stenge Csaba

3 Lásd erről a könyv amazon.com-on írott értékelések között volt bajtársai megjegyzéseit (letöltés ideje 2014. október 10.) : http://www.amazon.com/Takhli-Tales-Billy-R-Sparks/dp/1481976036/ref=cm_cr_pr_bdcrb_top?ie=UTF8#customerReviews

Justizmord jogállamban

Olaszországban az Enzo Tortora-ügy bulvárlapok címlapjáról monográfiai lapjaira került, botrányszennazációból egy újságíró mártírúmának és az igazságszolgáltatás, valamint a média betegségének jelképe lett. Az egykori televíziós showman történetéről már játékfilmet is sugárzott a Raiuno tévécsatorna. *Daniele Biacchessi Enzo Tortora. A siker fényétől a labirintus sötétjéig (Enzo Tortora. Dalla luce del successo al buio del labirinto)* című könyve rendhagyó karriertörténet és életrajzi példázat történelmi háttérrel. Hőse nem sikereinek, hanem szerencsétlenségének, nem tündöklésének, de bukásának köszönhetette hírneve maradandóságát.

A genovai születésű televíziós újságíró pályája szinte együtt indult és emelkedett a RAI-éval (Radiotelevisione Italiana). Megtorpanások, visszaesések, újrakezdések után népszerűsége tetőpontjára a *Portobello* című televíziós show-műsorral jutott 1977-től az olasz állami televízió második csatornáján péntek esténként, amikor kivételes nézettségi mutatókat produkált (77–83. o.). A csúcson csapott le rá a villám. 1983. június 17-én pénteken (az itáliai babonáság számára kétszeresen balszerencsés napon) a római Hotel Plazában csendőrök ébresztették fel és tartóztatták le, hogy megbilincselve vessék a szennazációhajhász, idejekorán (csakugyan korán!) odacsódított paparazzók karaktergyilkos fényképezőgépei elé. Az ok: a nápolyi maffia, az Új Camorra (Nuova Camorra Organizzata) nevű bűnszervezetet úgynevezett „bűnbánó” (pentiti) tagjai azzal vádolták meg, hogy szervezetük tagja, kábítószer-bűnözés társtettese. A „médiapellengér”, a „sajtólincselés” egyre vadabban folytatódott, a mélypontot a legnagyobb olaszországi napilap, a *Corriere della sera* egy cikke jelentette, mely még azzal is megvádolta Tortorát, hogy földrengéskárosultak segélypénzét lopta el (97–112. o.). Igaz, váratlan szövetségesei és segítői is akadtak: neves újságíró-kollégák (Enzo Biagi, Giorgio Bocca) és a Radikális Párt, amely az Európai Parlamentbe delegálta őt, kiszabadítva a börtönfogságból. Miután a nápolyi bíróság egy karkai „maxiperben” 1985. szeptember 17-én (!) tíz évi börtönre ítélte mint „nagyon veszedelmes egyént” és „cinikus halálkufárt”

(113–122. o.), a mentelmi jogáról lemondott Tortora önként vállalta a házi őrizetet.

A fellebbviteli bíróság szintén Nápolyban meghozott felmentő ítélete, 1986. szeptember 15-én, túl későn érkezett. A meghurcolt, összetört Tortora akkor már gyógyíthatatlan beteg volt. 1987. február 20-án még visszatérhetett kedvenc műsorába (e híres nyitószavakkal: „Szóval, hol is hagytuk abba?”), de napjai immár meg voltak számlálva: 1988. május 18-án, ötvenkilenc éves korában meghalt. (123–132. o.). Kinek, minek lett áldozata? Az alvilágnak? A bírói tévedésnek? A sajtóhiénáknak?

Az úgynevezett „pentitismo” ugyan eredményesen használta fel a maffiózók „bűnbánatát”, tanúskodását, információit a szervezett bűnözés elleni harcban, a rendőrség és a bíróság gyakran figyelmen kívül hagyta azt a banális igazságot, hogy az állítólagos „bűnbánók” egynémelyike megmaradt gonosztevőnek, aki csalt, hazudott, rágalmazott, hogy magát és büntársait mentse. Tortora egyik ilyen „vádolója” egy Vadállat (’o Animale) ragadványnevű sorozatgyilkos volt, aki még a börtönben is megölt több embert (102–103. o.). A hazugságok lelepleződtek, azonban sem a bírák nem feleltek végzetes tévedésükért (133. o.), sem azok a zszurnaliszták, akik – mint a híres-hírheft Camilla Cederna, aki korábban részben hasonló módszerekkel már megbuktatott, lemondásra kényszerített egy köztársasági elnököt, Giovanni Leonét (100. o.) – Tortorára uszították a közvéleményt, ellene hangolták a bíróságot, megfosztották őt polgári méltóságától, emberi jóhíretől, lelki-testi egészségétől.

A Tortora-botrány jelenkori utóélete, „utóvirágzása” nem független politikai aktualitásoktól, elsősorban Silvio Berlusconi volt többszörös miniszterelnöknek a szerinte „politikailag elfogult bírák” elleni hosszú háborújától. Legfőbb, legidőtállóbb tanulsága azonban az igazságszolgáltatás és a tájékoztatás intézményeinek felelőssége egy demokratikus jogállamban.

Danièle Biacchessi: Enzo Tortora. Dalla luce del successo al buio del labirinto (Enzo Tortora. A siker fényétől a labirintus sötétjéig), Aliberti editore, Roma, 2013. 153 o.

Madarász Imre

Kapcsolódások hálójában

Újsághír: 13 éves leány hasba szúrta magát, mert anyja megtiltotta neki büntetésből a *Smartphone* használatát. A hírrel összefüggésben több nyilatkozat kapott szárnyra: vannak fiatalok, akik naponta több száz sms üzenetet fogadnak, s nyilvánvalóan válaszolnak is rájuk. Ellenkező esetben elvonási tünetek észlelhetők náluk: nyugtalanság, idegesség, főként attól való félelem, hogy elszigetelődnek, elveszítik vélt barátaikat.

Furcsa világ, ami észrevétlen polipként hálózza be a fiatal nemzedéket. Különösképpen azért furcsa, mert az anyagiasság uralmával szemben egyfajta spiritualitás észlelhető. A templomok kiürülnek, a hivatalos egyházak követői egyre másra vesznek búcsút történetesen a keresztyény vallástól, vagy már születésüknél fogva sincs kötődésük hozzá, amiről „gondoskodtak” vallástalan szüleik.

Ebben a szokatlannak tűnő világban még sincs hiány a keresésben. Nietzsche immár klasszikussá vált kijelentésével szemben nem csökkent az istenben hívők száma, csakhogy a keresett és esetleg megtalált isten nem mindenható, nem is vonatkoztatható az egész világra, hanem amolyan kigondolt, vagy inkább kitalált „egyéni isten”, az én istene, aminek nem sok köze van a te, netán a mi istenünkhöz. Nagyon kényelmes, változtatható agykaland, fontos, hogy jelentsen valami támpontot, netán szalmaszálát a világméretű fuldoklás idején.

Ego nemzedék a címe annak a könyvnek, amely néhány hónappal ezelőtt jelent meg és a mai 14–29 éves fiatal korosztály (érték)világáról nyújt elemzést bőséges felmérési adatok eredményeiből vonva le a tanulságokat. Jobban mondva nem is azokat, hanem egyfajta látéletet nyújt a könyv. A manapság divatos közvélemény-kutatás módszereivel kérdés-felelet segítségével általában százalékban adják meg az érdeklődés arányait. A *Bernhard Heinzlmaier* és *Philipp Ikrath* szerzőpáros következtetése az el-, illetve szembefordulás a materialista-kapitalista globalizáció világával, amiben a legtöbb fiatal keresi a helyét, felépítve a saját egyéni világát, és ebben nem törődik másokkal; szövetségesei, csatlóssai a barátság, partner

mezében inkább eszközök mint értékközösséget alkotó kötelékek. Az *ego* – mondhatnánk önző nemzedék – értékvilága az egymást váltó divatáramlatokhoz való alkalmazkodásban, netán az érték való rajongásban merül ki. Az egyre inkább felgyorsuló változásokban nincs állandóság, nincs folyamatosság, ezért – szintén a globalizáció kínálta tömkelegben képzelte, virtuálissá válnak a célok és érdekek, az érdeklődés képzelt kapcsolódások felé irányul. Sajátságos, szinte áthidalhatatlan üresség, amikor a fiatal nemzedékek jóformán semmit sem vehetnek át szüleik, nagyszüleik amúgy is kopott, sőt, devalválódott értékrendjéből, mert már azt is kikezdte a felületesség, hézagosság. A mindennapi szükségletek kielégítésén túl alig akad kínálat, amihez tartósan visszanyúlhatnak a fiatalok.

Egészen természetesnek mondható tehát a tömegjelenséggé szabadult keresés, ami inkább ideges nyugtalanságban, képzelgésben nyilvánul meg. Ami persze a legnagyobb, hogy minden viszonylagossá, átmenetivé vált, ugyanis nincsenek a dolgok, jelenségek fölött időtálló értékek, minden idényszerű. Ez a dinamikus világ nagyon is megfelel a fiatalok igényeinek, hiszen mit is kapnak kívülről, mit ömlesztenek beléjük a tömegtájékoztató, helyesebben – irányító szervek, mint keresd és valósítsd meg önmagad, ez azonban csak úgy lehetséges, ha állandóan változtatva a mindenkori kínálathoz igazítod igényeidet, elképzeléseidet. Mindent ki kell próbálni. Széduletes mozgás, amiben a legkényelmesebb a ráhagyatkozás, tehát nem is kell annyira megerőltetnünk magunkat a keresésben, elég, ha a nap mint nap változó káprázat áradatba vetjük magunkat, bekapcsolódunk, ami manapság leginkább elektronikus úton történik.

Mivel a fiataloknak általában nem jut eszükbe semmi, a rájuk zúduló információkra hagyatkoznak, amik eleve ellentmondásosak, és harmónia, kiegyensúlyozottság helyett újabb és újabb (jel)mezbe bűjtatják őket, aminek lényege a józanság, önmérséklet kikapcsolásával a részegség, kábulat. Az anyagi világban idestova még a mindennapi élet is képzelt, a valóságról alig veszünk tudomást, és ebben egyre inkább tért hódít a szórakozás, kikapcsolódás, miközben ösztönösen belemerülünk a látszatokba. A munka, foglalkozás arra jó, hogy minél kedvezőbb anyagi feltételeket teremtsünk a szabadidő eltöltéséhez. A szerzőpáros rideg adatokra felépített meglátásai sem mutatnak távlatokat, nagyobb összefüggéseket, legfeljebb jelzik: ez van, ezek vannak. Bár egyhelyütt szóba kerül az etikai oktatás fontossága, csak hogy mi lenne ennek tárgya, ha a múlt teljesen devalválódott, a jelennek viszont alig vannak a jövőt jelző mutatói, illetve ha igen, az a jelenségek, élmények halmozása, amikor a természetes dolgok behelyettesíthetők, virtuális, képzelt személyekkel, kapcsolatokkal, amikor történetesen nem a

testek egybeolvadásában, hanem interneten élük ki szenvedélyeiket ennek a „transzcendentális“ világnak kiszolgáltatottjai?

Ez a világ Orwell „1984“-ben feltárt világa, s egyben Becket Godotjára várva belefeledkezünk abba, ami ténylegesen nincs. Minden csak filmszerűen pereg, egy a fontos, minél több élményben legyen részünk, nem törődve azzal, hogy ráhagyatkozásunk, kitérültségünk következtében éppen azt veszítjük el, amit tulajdonképpen kerestünk: önmagunkat. Eközben árgus szemek-fülek ólálkodnak, és figyelve a világhálózatra bocsátott gondolatokat, érzelmeket, ők szabják meg, mit tehet a tehetetlen egyén. Illyés Gyula szavaival pora is neki szolgál. Nem a fizikai értelemben vett zsarnokság ez, hanem – mondjuk ki – pszichoterror. Ezt hozta a szabadság, demokrácia köntösébe bujtatott Moloch.

Bernhard Heinzlmaier – Philipp Ikrath: Generation Ego. Die Werte der Jugend im 21. Jahrhundert (Az ego nemzedéke. Az ifjúság értékei a XXI. században) Promedia Verlag, Wien, 2013, 206 old. (*Bécsi Napló*, 2014/3. sz.)

Deák Ernő